

Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi
Türk Enformasyon ve Araştırma Merkezi
Filoloji Enstitüsü Türkoloji Bölümü
TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)
Ukrayna Sivil Örgütü "Ukraina Gagauzlar Birliği"

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Турецький центр інформації та досліджень
Кафедра тюркології Інституту філології
Турецьке управління співробітництва та розвитку ("ТІКА")
ВГО "Союз гагаузів України"

II. Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar Paneli (Gagauz, Urum, Karay, Kırımçak ve Kırım Tatarları'nın eğitim sorunları) Paneli

**Матеріали
Другого Всеукраїнського
круглого столу
" Проблеми освіти тюркомовних
народів України: гагаузів, урумів,
караїмів, кримчаків і кримських татар"**

*Рекомендовано
вченою радою Інституту філології
(протокол № 11 від 29 червня 2010 року)
Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Bilim Kurulu
toplantısı tarafından onaylanmıştır: №6 29 Haziran 2010*

Матеріали Другого Всеукраїнського круглого столу " Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар" / П. Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar (Gagauz, Urum, Karay, Kırımçak ve Kırım Tatarları'nın eğitim sorunları) Paneli. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – 257 с.

Kitapta yer alan bildiriler Ukrayna'da oturan Türk boylarına ait Tatar, Gagauz, Urum, Karay ve Kırımçaklar'ın eğitim sorunlarını inceleyen bilimsel ve araştırma niteliğindedir.

Kitapta, panelde yer almayan, fakat konuyla direk bağlantılı olan bildiriler de yer almaktadır.

Bilim adamı, öğretmen, talebelere ve Türk boyları ile ilgilenen herkese yönelik hazırlanmıştır.

Виступи учасників Круглого столу, що надруковані в цій книзі, містять інформацію про наукові дослідження проблем освіти тюркомовних народів України – татар, гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків.

Дозбірника також увійшли статті, що не були представлені у формі виступів під час проведення Круглого столу, але безпосередньо пов'язані із зазначеною темою.

Для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться освітою тюркських народів.

Yaayın Kurulu / Редакційна колегія

Doç. Dr. Fedora Arnaut / канд. філол. наук, доц. Федора Арнаут; Doç. Dr. Volodimir Pidvoynny / канд. філол. наук, доц. Володимир Підвойний; Yrd. Doç. Dr. Ömer Dermenci / канд. філол. наук Омер Дерменджи; Yrd. Doç. Dr. İrina Pokrovska / канд. філол. наук, Ірина Покровська.

Yaayma hazırlayanlar : Doç.Dr. Fedora Arnaut,

Doç.Dr. Volodimir Pidvoynny

Підготовка до друку: канд. філол. наук, доц. Федора Арнаут

канд. філол. наук, доц. Володимир Підвойний

Içindekiler / Зміст

Arnaut F.	
Ön söz	7
Арнаут Ф.І.	
Передмова	8
Підвойний В.М.	
Вступне слово	10
Pidvoyny V.	
Açılış konuşması	10
Арнаут Ф.І.	
Вступне слово	11
Arnaut F.	
Açılış konuşması	11
Бугай С.М.	
Вступне слово	13
Bugay S.M.	
Açılış konuşması	13
Насраттіноглу І.	
Вступне слово	15
Nasrattinoğlu İ.	
Açılış konuşması	16

Gagauzlar/Гагаузи

Дерменджи Омер	
Освіта дітей тюркомовних народів в Україні	18
Dermenci Ömer	
Ukrayna'daki türk halkları çocukların eğitimi	18
Арнаут Ф.	
Розвиток рідної мови серед гагаузів України та роль ВГО "Спілка гагаузів України"	28
Arnaut F.	
Ukraina'da gagauz üretimin ilerlemesi "Ukraina Gagauzları Birlii"nin bu uurda rolü	28
Столетня Г.	
Вивчення гагаузької мови у школах Молдови як засіб збереження мовного і культурного різноманіття	34
Stoletnyaya A.	
Moldova okullarında Gagauz dilin eğitimi: dil ve kültür çeşitliliğın korunması için seçilen yol	34

Кулаксіз О.	
Шляхи становлення та вивчення гагаузької мови, як предмета, у школах з національним складом учнів	40
Kulaksız O.	
Gagauz dilin, nicâ distiplina, oluşum hem öğrenmek yolları şkolalarda milli öğrenici bileşiminnân	40
Викол В.	
Стан вивчення гагаузької мови в Болградському районі: перспективи, труднощі	46
Vikol V.	
Bolgrad Bölgesi'ndeki gagauz dilin eğitim durumu: olanaklar ve zorluklar....	46
Акдерлі І.	
Взаємодія органів виконавчої влади з громадськими національно-культурними організаціями	49
Akderli İ.	
Yürütme kurumların sivil milli-kültür örgütler ile işbirliği çalışmaları	49
Кальчев Б.	
Висвітлення проблем викладання гагаузької мови і літератури в газетах Болградського району	54
Kalçev B.	
Bolgrad Bölge Gazetelerinde Gagauz Dili ile İlgili Yayınlar	54
Кулаксіз Л.	
Композиційні та стилістичні особливості гагаузької народної казки.....	58
Kulaksız L.	
Gagauz masallarında kompozisyon ve anlatım bilim özellikleri	58
Келіогло В.	
Проблеми освіти гагаузів у сучасному процесі глобалізації	64
Keliğlo V.	
Çağdaş küreselleşme sürecinde Gagauzlar'ın eğitim problemleri	64
Никогло Д.	
Етнокультурные взаимовлияния на территории юга Молдовы (на примере лексико-этнографических реалий).....	69
Nikoğlo D.	
Moldova'nın Güney'indeki etnik kültürlerin etkileşimi (leksik-etnografik gerçekler üzerine).....	69

Karay-Kırımçak /Караімі-Кримчаки

Гаркавец О.	
Мова кипчацьких писемних пам'яток як історичний ресурс для розвитку сучасних тюркських мов	79
Garkavets A.	
Çağdaş Türk dilleri için tarihi kayanak açısından Kıpçak yazılı kaynakları....	79

Глашев А.	
Хозарська спадщина в культурі караїмів, кримчаків, карачаєво-балкарців гагаузів.....	105
Glaşev A.	
Karaçay-Balkar, Kırımçak, Karayım ve Gagauz Dili ve Kültüründe Hazar Kaganlığının İzleri.....	105
Полканова Г.	
Освіта кримських караїмів у XIX – початку XX століття.....	134
Polkanova G.	
XIX-XX asırları arasında Kırım Karaylar'ında eğitim.....	134
Полканова Г., Ормелі Т.	
Проблема національної освіти кримських караїмів в ЗМІ і пресі у наш час.....	141
Polkanova G., Örmeli T.	
Geçmişten günümüze Kırım Karaylar'ın eğitim sorunları	141
Буднік Н.	
Освіта кримчаків. Минулі та сучасні проблеми	147
Budnik N.	
Kırımçakların Eğitim Problemleri. (Ana Dilin Öğretiminde) Dünkü ve Bugünkü Sorunları	147

Urum Türkleri/Уруми

Пономарьова І.	
Вплив етнічних процесів на урумську мову греків Приазов'я	159
Ponomareva İ.	
Azak Denizi Etrafındaki Urum Türkleri'nin Etnik Dil Durumu	159
Дрига І.	
Від літніх шкіл до постійного навчання: укладання підручників рідної мови для караїмів та урумів	169
Drıga İ.	
Yaz Okulundan Devamlı Öğrenime: Karay ve Urum Türkleri'nin Uygulamalı Anadil Ders Kitapları.....	169

Kırım Tatarları / Кримські татари

Яяева А.	
Стан освіти кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим..	182
Yahyaeva A.	
Kırım Özerk Cumhuriyetinde Kırım Tatar Dilinde Eğitim Durumu	182

Керім І.	
Крымськотатарська мова з початку війни по сучасний день	188
Kerim I.	
Kırım tatar dilinde tabii fenler içerisinde savaştan günümüze baskılar	188
Абибуллаева Э.	
Концептуально-методичні основи вивчення та навчання кримськотатарською мовою на початку ХХІ ст.	201
Adibulaeva E.	
XXI asırların başlarında anlayış ve metod temelin incelenmesi ve Kırım Tatar dilinde eğitim	201
Тищенко-Монастирська О.	
До питання про деякі частини в кримськотатарській мови	209
Tişçenko-Monastırska O.	
Kırım-Tatar dili üzerine düşünceler	209
Арабаджи М.	
Навчання кримськотатарської діаспори у Туреччині	213
Arabası M.	
Kırım'da yaşayan Tatarlar'ın sorunlarına Kırım Tatar Diyasporası'nın Yaklaşımı	213
Озуйгун Алі Риза	
Жанр газаватнаме в турецькій літературі	218
Özuğun Alirıza	
Türk edebiyatında gazavetname türü	218
Гюнеш Г.	
Методика та новітні технології у викладанні турецької мови для іноземців	225
Güneş G.	
Yabancılar Dil Öğretiminde Uygulanan Metod, Yöntem, ve Teknikler	225
Насраттіноглу І.	
Думки щодо тюркомовних нацменшин України	234
Nasrattınoğlu İ.	
Ukrayna'da varolan Türk halkların eğitimi üzerine düşünce ve teklifler	234
РІШЕННЯ	249
KARARLAR	243

ÖN SÖZ

Çok uluslu Ukrayna devleti son 20 yıla aşkın bir süre içerisinde bağımsızlığını kazanıp demokrasi yolunda emin adımlar atmakta.

Toplumların, milletlerin, azınlıkların sorunları çeşitli devlet organlarında ve kurumlarında dile getirilirken asıl çözüleceği yer olan eğitim kurumları bu konuda bir tarafta duramazlar, durmamalıdır.

Tarafımızca, Ukrayna'da varolan Türk halkların sorunları ile ilgili toplantı, panel veya sempozyum düzeyinde gerçekleşmesi teklif edilen ve gerek dernek içerisinde, gerek ise Türkoloji Bölümü'nde kabul gören bu proje Ukrayna'da yaşamlarını sürdüren , fakat gittikçe yok olmaya yüz tutmuş Kırım Tatar, Gagauz, Karayım, Kırımçak ve Urum Türkleri'nin her yönden incelenmesi için iki yılda bir bilimsel etkinliklerin yapılması kabul görmüştür.

İlki 2006 yılında "*I.Panel Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar Paneli (Kırım Tatarı, Gagauz, Urum, Karay ve Kırımçaklar'ın Dilleri ve Kültürüleri)*" adıyla Panel şeklinde düzenlenirken bu toplumların günümüzde dillerinin korunması ve zenginleşmesi , kültürlerin ayakta kalması ile ilgili sorunlar ele alınmış ve daha sonra aynı yılda kitap bütünlüğünde basılmıştır.

Elinizde tutmuş olduğunuz bu kitap ise 2008 yılında düzenlenmekte olan "*II.Panel Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar Paneli (Kırım Tatarı, Gagauz, Urum, Karay ve Kırımçaklar'ın eğitim sorunları)*" adını taşımakta ve eğitim sorunlarını irdelemektedir.

Bireyden başlayıp toplumun aydınlanmasına kadar giden yol eğitimden geçmekte. Bu nedenle ikinci etkinlik bu konuya öncelik tanımıştır. Bu kitapta yer alan bildiriler bilim adamı, araştırmacı, devlet etkilileri tarafından sunulurken birkaç tane bildiri Panelde yer almamasına rağmen önemli bulunmuş ve eklenmiştir. Ayrıca belirtmeliyiz ki, her iki toplantıya da davet edilen şahıslar kendi milletinin sorunlarını yakın bilen, takip eden ve çözmeye çalışan insanlardır.

Panel boyunca eğitim alanında ortaya koyulan ve Panel sonunda kabul edilen karar ayrıca kitabın sonunda yer almakta. Böylece bu kitap sıradan bildirilerden oluşmamış olup bu Türk halkaların sorunlarını ortaya koyan ve devlet kademelerine kadar sesini duyurmaya çalışan, sorunların çözülmesi için onun kapısına çalan olacaktır.

Başta etkinliğin geçmesinde büyük katkıları olan Türkoloji Bölümü, Ukrayna Gagauzlar Birliği'ne ve kitabın basılmasında maddi katkısı olan TİKA Kurumu'na şükranlarımı sunarım.

Kitabı düzenleyen ve baskıya hazırlayan
Doç. Dr. **Fedora Arnaut**

ПЕРЕДМОВА

Україна є багатонаціональною державою, яка 20 років тому отримала незалежність і впевненими кроками йде шляхом демократії.

У той час, коли різнопланові проблемні питання спілок національних меншин обговорюються в державних органах та організаціях, заклади освіти мають брати в цьому найактивнішу роль.

План проведення різнопланових наукових заходів, присвячених різновекторним проблемам тюркомовних народів України – наукові семінари, круглі столи, симпозіуми, тематичні панелі – був запропонований і схвалений на спільному засіданні ради ВГО "Союз гагаузів України" та кафедри тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. І на сьогодні цей проект, що має на меті аналізувати та привертати увагу наукової громадськості до проблем тюркських народів України (кримські татари, гагаузи, уруми, караїми, кримчаки), що мають ризик зникнення, здійснюється один раз на два роки.

Перший науковий круглий стіл "Тюркомовні народи України: проблеми освіти та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків" було проведено у 2006-му р. Він був присвячений обговоренню проблем мови і культури тюркомовних етносів України. Згодо, того ж року, була надрукована книга, в якій освітлювались всі обговоренні питання.

Книгу, яку читач тримає у руках, містить матеріали наукового заходу, проведеного у 2008-му р. "Другий Круглий стіл: "Тюркомовні народи України (проблеми освіти татар, гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків)".

Шлях до просвітництва особистості та соціуму проходить через освіту. Саме тому наступний захід був присвячений тематиці освіти. Декілька доповідей, не зважаючи на те, що не брали участі у круглому столі, були зазначені як важливі та надруковані поряд з доповідями, представленими вченими, науковими дослідниками, державними уповноваженими. Окремо хотілось би зазначити те, що кожен з учасників, як першого так і другого круглого столу, є представником свого народу і дуже добре знається на його проблемах та зацікавлений у їхньому розв'язанні.

Прийняте рішення (резольюція) щодо питання освіти, яке обговорюється упродовж роботи Круглого столу, пропонується наприкінці книги. Сподіваємося, що ця книга буде не просто формальним збірником

доповідей, а стане промовником проблем та питань тюркомовних народів, голос яких простягатиметься до державних установ.

Висловлюю слова вдячності кафедрі тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ВГО "Союз гагаузів України" за підтримку в організації та проведенні цього заходу, а також Турецькому управлінні співробітництва та розвитку ("ТІКА") за фінансову підтримку.

Федора Арнаут,
канд. філол. наук, доц.
президент ВГО "Союз гагаузів України"

ВСТУПНЕ СЛОВО *AÇILIŞ KONUŞMASI*

Підвойний В.М.

Шановні гості!

Дозвольте привітати вас у стінах Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де вже вдруге проводиться надзвичайно потрібний і актуальний з точки зору сьогодення науковий захід, присвячений обговоренню проблем, які існують у всіх сферах суспільного, наукового, освітянського та культурного життя тюркських народів, які проживають на теренах України. Ми маємо право говорити про існування традиції проведення наукових заходів такого формату у Київському університеті.

Сьогоднішня тематика роботи круглого столу є надзвичайно актуальною. Запобігання об'єктивним причинам асиміляції в у мовах тотальної світової глобалізації і нівеляції національно-етнічних рис, розробка системи заходів, що будуть спрямовані на налагодження координаційної роботи між громадськими та культурними осередками тюркських народів України, пошук шляхів розв'язання проблемних блоків, що виникають у сфері розвитку культури, літератури, освіти тюркських народів, удосконалення методів культурно-просвітницької та популяризаційної роботи, яка вкрай потрібна для нормального існування і розвою гагаузького, кримськотатарського урумського, караїмського народу в сучасній Україні – ось далеко неповний спектр питань, на які ми сьогодні повинні дати обґрунтовані, науково-виважені відповіді.

Приємно констатувати той факт, що у роботі Другого круглого столу беруть участь провідні тюркологи України, дипломати, викладачі тюркських мов з різних областей України, представники ЗМІ і громадських організацій регіонів компактного проживання тюркських народів, представники наукових кіл Туреччини, Молдови, викладачі, аспіранти і студенти кафедри тюркології.

Шановні гості! Щиро бажаємо вам успіхів у роботі нашого Круглого столу, консолідації і виваженості у прийнятті рішень, а вашим народам – процвітання!

Ласкаво просимо до Київського національного університету імені Тараса Шевченка!

ВСТУПНЕ СЛОВО *AÇILIŞ KONUŞMASI*

Арнаут Федора

Шановні представники тюркомовних народів, шановні гості, шановна преса, дорогі викладачі, студенти! Ласкаво просимо на Другий Всеукраїнський круглий стіл "Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар".

ВГО "Союз гагаузів України", яке було створене 6 березня 2007 р., за короткий період своєї діяльності провело низку заходів наукового і культурно-просвітницького спрямування, на яких обговорювалися актуальні проблеми культури, літератури та освіти гагаузів. Деякі з них були проведені у місцях компактного проживання гагаузів, деякі – спільно з кафедрою тюркології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка. Мені приємно говорити про те, що я, як викладач кафедри тюркології, завжди відчуваю підтримку співробітників кафедри і керівництва Інституту філології.

Шановні учасники!

Україна є багатонаціональною країною, де на сьогодні проживають понад 132 націй і народностей. Серед них кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки, уруми живуть на теренах України вже багато століть і вважають Україну своєю батьківщиною. Зберігаючи самобутність цих народів, багатонаціональна Україна стає більш багатогою і сильною.

Сьогодні, коли питання про збереження мови, літератури, культурних цінностей тюркських народів набуває актуальності, приклад Київського університету має стати зразком для інших навчальних закладів і державних структур, від яких залежить розв'язання окреслених проблем.

Ідея проведення Першого науково-практичного круглого столу "Тюркомовні народи України (проблеми освіти татар, гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків)" була запропонована мною та обговорена на кафедрі тюркології, на базі якої й було здійснено у 2006 р. спільно з міською гагаузською громадською організацією "Халк Бірлії", Турецьким центром інформації та дослідження та ТІКА. Оскільки кожен народ, кожна нація живе і розвивається завдяки своїй мові, своїй культурі, перший захід був присвячений обговоренню проблем мови і культури

тюркомовних народів. За підтримки ТІКА матеріали доповідей були зібрані і надруковані окремим виданням.

Круглий стіл, який проводиться сьогодні, присвячений проблемними моментами освіти тюркомовних народів України. Саме освіта є джерелом виживання і подальшого розвитку нації. Сьогодні, коли освіті не надається належної уваги, а у світі щороку зникає понад 40 народностей і етнічних груп, проблематика цього питання є надзвичайно актуальною. Сьогодні вчені тюркології, фахівці будуть висвітлювати проблеми і розвиток освіти у кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків, урумів.

Перш, ніж розпочати роботу круглого столу я, як президент ВГО "Союз гагаузів України" хочу подякувати Надзвичайному і Повноважному посла Туреччини в Україні Ердогану Ішджану, аташе з питань культури і туризму Ахмету Чанга, координатору ТІКА в Україні Мехмету Ш. Йилмазу, які надали крім організаційної і спонсорську підтримку для проведення даного заходу.

Закінчуючи свій виступ, хочу висловити сподівання, що резолюція, яка буде прийнята наприкінці роботи Круглого столу, буде взята до уваги державними органами України і буде вирішуватися спільно з нами. Завдяки розв'язанню проблем, які існують в освітянському просторі тюркських народів України, ми зможемо зберегти мову своїх народів, а це означає, що збережемо свій народ.

ВСТУПНЕ СЛОВО AÇILIŞ KONUŞMASI

Бугай С.М.*

Шановні учасники та гості круглого столу!

Від імені Державного комітету України у справах національностей та релігій вітаю вас з проведенням цього значного заходу, присвяченого питанням збереженню та розвитку культури гагаузів, караїмів, кримчаків, кримських татар!

Ці етнічні спільноти вважаються одними з найдавніших етносів, що проживають в Україні, головною рисою яких є толерантність, вміння поважати традиції та звичаї представників інших етнічних спільнот, з якими вони співіснують з давніх-давен. Глибоку повагу викликає їх прагнення відроджувати рідну мову, етнічну самобутність, культурну спадщину та бажання зберегти її зберігати її для прийдешніх поколінь.

Це стало можливим завдяки активній діяльності численних національно-культурних товариств, які вносять вагомий у справу розвитку, рідної культури, мови, звичаїв і традицій. Серед них найактивнішими є: ВГО "Союз гагаузів України", Всеукраїнська асоціація кримських караїмів "Кримкарайлар", Всеукраїнський татарський культурний центр "Туган Тель" громадська Асоціація кримськотатарських працівників освіти "Мааріфчі".

Зі свого боку Українська держава створює належні умови для повноцінного забезпечення прав і свобод усіх представників національних меншин України.

Зокрема, Державний комітет України у справах національностей та релігій сприяє задоволення мовних, культурних та інформаційних потреб представників, національних меншин України, здійснює значну роботу щодо реалізації положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, надаючи фінансову підтримку для проведення відповідних заходів.

Так, у 2008 р. Комітетом було виділено на підтримку мови та культури гагаузів, Караїмів, кримчаків, татар близько 100 тис. грн.

Держкомнацрелігій й надалі підтримуватиме національні меншин України, яких об'єднує не лише спільність історичної долі, тісних культурних взаємин, але й нова історична перспектива – національне

* Перший заступник Голови Державного комітету по справах національностей та релігій

відродження, розвиток і функціонування культурного і мовного розмаїття етнічних меншин, утвердження демократичних засад побудови громадянського суспільства.

Бажаю учасникам та гостям круглого столу плідної й конструктивної праці, натхнення та реалізації творчих задумів, здоров'я, успіхів у всіх починаннях.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Насраттіноглу І.*

Шановний Раднику Посла Азербайджану в Україні, Шановний аташе з питань культури та інформації Посольства Турецької Республіки в Україні, Шановний представник України АТО гагаузів Молдови, шановні науковці, пані та панове!

Я бажаю успіхів у роботі II-го засідання "круглого столу", присвяченого тюркомовним народам України, який проводиться кафедрою тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Турецьким центром інформації та досліджень, Всеукраїнською громадською організацією "Спілка гагаузів України".

Я певен, що це засідання стане новим етапом у розвитку освіти кримських татар, гагаузів, урумів, караїв, кримчаків, які проживають на території України.

Центр спілки досліджень народної культури, головою якої я є, знаходиться в столиці Туреччини – Анкарі, під егідою даної спілки проводяться серйозні та важливі заходи. В Криму разом з міністерством культури ми 3 рази проводили наукові симпозиуми. Ми провели 6 симпозиумів щодо гагаузської мови: перший – в столиці АТО гагаузів Молдови – Комраті, другий – в місті Ефірне в Туреччині, третій – знову в Комраті, четвертий – в місті Газімагуса в Турецькій Республіці Північного Кіпру, п'ятий – в місті Текірдаг в Туреччині, шостий – в столиці Молдови – Кишиневі. На даний момент ми спільно із Всеукраїнською громадською організацією "Спілка гагаузів України", з якою ми підписали протокол про проведення сьомого симпозиуму в місті Києві в Україні, проводимо підготовчі роботи.

Крім того, ми певні, що співпраця з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка буде продовжуватися.

Ми у якості Організації досліджень народної культури, з 1981 р. по даний момент нагороджуємо установи та осіб, які проводять роботу щодо ознайомлення з тюркською культурою як в Туреччині, так і за її межами.

Зокрема, було прийняте рішення Радою правління нашої організації про нагородження кафедри тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Всеукраїнської громадської організації "Спілка гагаузів України", які успішно працюють у даній сфері.

* Голова Інституту фольклорних досліджень Туреччини

Зараз я з вашого дозволу вручу нагороди завідувачу кафедри тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та голові Всеукраїнської громадської організації "Спілка гагаузів України".

Ще раз щиро бажаю Вам успіхів у роботі "круглого столу".

AÇILIŞ KONUSMASI

Nasrattinoğlu İ.*

Azerbaycan'ın Kiev Büyükelçiliği Sayın Müsteşarı, T.C.Kiev büyükelçiliği Sayın Kültür ve Enformasyon Ataşesi, Moldova-Gagauz Yeri Özerk Bölgesi Başkanı'nın Ukrayna Sayın Temsilcisi, Sayın Bürokratlar, Saygıdeğer hanımefendiler, beyefendiler;

Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Türk Enformasyon ve Araştırma Merkezi , Bütün Ukraina Cümna Kuruluđu "Ukraina Gagauzların Birlii" tarafından düzenlenen II. Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar Paneli'nin hayırlı olmasını temenni ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Bu Panel neticesinde Ukrayna'da yaşayan Kırım Tatarları, Gagauz, Urum, Karay ve Kırımçak Türkleri Eğitimi hususunda yeni ufukların açılacağına inanıyorum.

Başkanlığını yapmakta olduğum, merkezi Türkiye'nin başkenti Ankara'da bulunan Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu, Kırım Tatar ve Gagauz Türkleri ile ilgili çok ciddi ve önemli etkinlikler düzenlemiştir. Kırım'da, Kültür Bakanlığı ile birlikte 3 kez uluslar arası düzeyde bilimsel sempozyumlar yaptık. Gagauz Türkleri zile ilgili olarak da, ilki Moldova Cumhuriyetine bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'nin başkenti Komrat'ta, ikincisi Türkiye'nin Edirne kentinde, üçüncüsü yine Komrat'ta, dördüncüsü Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Gazimağusa kentinde, beşincisi Türkiye'nin Tekirdağ kentinde, altıncısı ise Moldova'nın başkenti Kişinev'de olmak üzere 6 kez "Uluslar arası Gagauz Kültürü Sempozyumu" düzenledik. Bu sempozyumların yedincisininin Ukrayna'nın Kiiiv kentinde yapılabilmesi için işbirliği protokolu imzaladığımız Bütün Ukraina Cümna Kuruluđu "Ukraina Gagauzların Birlii" ile birlikte çalışmalara başlamış bulunuyoruz.

* (Prof.Dr.) Türkiye Halk Kültürünü Araştırmaları Kurumu Başkanı

Öte yandan, Taras Şevçenko Üniversitesi ile başlattığımız olumlu işbirliğinin de devam edeceğine inanıyoruz.

Biz, Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu olarak, gerek Türkiye'de, gerekse Türkiye dışında, Türk halk kültürü ile ilgili önemli çalışmalara imza atmış olan kişi ve kuruluşları, 1981 yılından bu yana ödüllendirmekteyiz.

Bir süreden beri, başarılı çalışmalarını takdirle izlediğimiz Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü'ne, Bütün Ukraina Cümnä Kuruluşu "Ukraina Gagauzların Birlii" ne, Türk Halk Kültürüne Hizmet Ödülü verilmesi, Yönetim Kurulumuz tarafından kararlaştırılmıştır. Şimdi ben, izninizle ödülleri Türkoloji Bölümü Başkanı Sayın Volodimir Pidvoyniy ve Ukrayna Gagauzlar Birliği Başkanı Sayın Tudora Arnaut'a takdim edeceğim.

Panelimize tekrar başarılar diler, saygılar sunarım.

Gagauzlar/Гагаузи

ОСВІТА ДІТЕЙ ТЮРКОМОВНИХ НАРОДІВ В УКРАЇНІ UKRAYNA'DAKİ TÜRK HALKLARI ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ

Дерменджи Омер*

У статті розглянуті питання освіти дітей-представників національних меншин в Україні, проаналізовані європейські здобутки у цій галузі, наведені приклади хорватської освітньої моделі та досвід навчання дітей турецької діаспори в Німеччині.

Makalede, Ukrayna'da var olan azınlıkların çocuklarının eğitimi ele alınmış, bu alanda Avrupa'daki kazanımlar irdelenmiştir. Örnek olarak Hırvatistan'daki eğitim modelleri ve Almanya'daki Türk toplumunun eğitim konusundaki deneyimleri sunulmuştur.

Найвагомішим шляхом збереження національної освіти, разом із збереженням мови, культури, традицій і звичаїв, є освіта. Державна освіта в Україні постійно реформується у процесі пошуку найоптимальнішого шляху для забезпечення громадянам не лише права на якісну освіту, але й дотримання їх природних прав, у тому числі, національних. Тому сьогодні освітня система пропонує кілька освітніх форматів для представників національних меншин: існують національні школи, школи із викладанням на рідній-неукраїнській мові, заклади позашкільної національної освіти тощо.

Важливим на наш погляд є питання змісту освіти представників тюркомовних народів України в аспекті поєднання зусиль на збереження національної ідентичності із процесом адаптації в державну освітню систему. У цьому аспекті постає питання: який формат освітньої системи придатний для національної освітньої програми тюркомовних народів України?

Національна меншина: світовий досвід. Питання освіти рідною мовою в умовах проживання певного народу в статусі національної меншини не є новим для світового співтовариства. Досвід таких процесів мають як українці (зокрема, в Австралії), так і турки (наприклад, у Німеччині). Марко Павлишин влучно описав процеси адаптації національної меншини (у даному випадку – українців) у полінаціональ-

* к.філол.н., доц. кафедри тюркології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка

ній державі і роль національної школи у цьому процесі [4]. Зокрема, вчений вивів закономірність національного усвідомлення і адаптації в новому середовищі мігрантів, яка отримала своє підтвердження і у дослідженні М. Арслана, присвяченому освіті дітей турецьких мігрантів в Німеччині [6]. Таким чином, входження національної меншини в полінаціональне державне утворення передбачає наступні стадії:

а) перше покоління переселенців максимально намагається зберегти свою культурну ідентичність і чинить опір асиміляції. Цей процес супроводжується переконанням у тимчасовості перебування на чужині і мрією про повернення на батьківщину;

б) друге покоління мігрантів, зазвичай, має незакінчену освіту на батьківщині. Однак мовний бар'єр, який виникає у наслідок прагнення батьків зберегти національну ідентичність на чужині, перешкоджає представникам другого покоління досягнути значних кар'єрних успіхів у новому середовищі;

в) розчарування через недосяжність бажаних соціальних стандартів змушує батьків-представників другого покоління відмовитися від консервативних поглядів на збереження національної ідентичності у питанні освіти власних дітей. Тому третє покоління поринає у нове середовище з прагненням максимальної адаптації, сумісним із асиміляцією. Добре знання мови і широке коло спілкування, не обмежене лише членами діаспори, відкриває непогані кар'єрні можливості. Але ціною тому часто стає питання власної національної ідентичності;

г) утім, четверте покоління переселенців, відчуваючи певний голод національної ідентифікації, повертається до свого коріння, відкриваючи нові можливості осягнення власної національної сутності у примиренні з полікультурним сучасним демократичним оточенням.

Освіта дітей турецької меншини в Німеччині. Важливим фактором у процесі збереження національної ідентичності є шкільна освіта дітей представників національних меншин. Посилаючись на більш ніж півстолітній досвід проживання турецької общини на території Німеччини (станом на 2006 рік турки становили 25% усіх мігрантів в Німеччині), Мегмет Арслан проаналізував різні моделі освіти турецьких дітей серед інших німецьких школярів і дійшов висновків про неефективність навчання мовою етнічної меншини як такого, що перешкоджає природній адаптації дитини у новому середовищі й створює умови для сегрегації, соціального відчуження за етнічною ознакою. Посилаючись на досвід Баварії, де у 80-х рр. були створена система

національних класів (Nationalklassen), застосовувана у місцях компактного проживання турецьких робітників, дослідник зауважує негативні наслідки такої системи для майбутнього дітей турецьких мігрантів. Предмети в таких класах викладалися турецькою мовою поруч із посиленням вивченням німецької мови. Така система освіти схвально сприймалася батьками як німецьких, так і турецьких за походженням школярів. Німецькі школярі уникали ситуації навчатися в класі, де більшість становили турки, і отримували можливість кращої освіти. Турецькі батьки, натомість, тішилися думкою, що поки вони заробляють в Німеччині, їхні діти не залишаються у програші за рахунок навчання рідною мовою. Однак з часом виявилось, що повертатися на батьківщину охочих було небагато. І від ситуації навчання рідною мовою постраждали самі діти, бо втратили шанс на якісну освіту. Адже для продовження освіти в гімназії або професійній школі потрібний був високий загальний бал з навчання, якого турецькі діти через недостатній рівень знання німецької мови здобути не могли. Більшість з них була змушена вдовольнитися робітничою спеціальністю [6].

Таким чином, питання збереження національної ідентичності було вирішено, однак ціною кар'єрного росту цілого покоління, ускладненого проблемами соціалізації. Сьогодні в Німеччині навчання рідною мовою обов'язкове лише у землі Гессен, доступне у кількох землях (в Баварії, Нижній Саксонії, Північний Рен-Вестфалії, Ренанія-Палатині – за сприяння міністерства освіти і культури, у інших землях – з ініціативи турецьких консульств). Однак зрушення у питанні освіти мовами етнічних меншин в Німеччині відбулися у 1996 р., коли було визнані за необхідне підтримка рівнозначного вивчення рідної та державної мови, уніфікація змісту освітніх програм рідною і державною мовами, що сприяло б підготовці до кваліфікаційних іспитів тощо. Таким чином у Берліні, Північному Рені-Вестфалії та Гамбурзі турецька мова вивчається як друга іноземна і визнана обов'язковим предметом у кваліфікаційних іспитах.

Однак, третє покоління німецьких турків дедалі менше виявляє зацікавленість у навчанні рідною мовою. Опосередкованим свідченням тому є висловлювання депутатки від Партії Зелених Німеччини Мюрвет Озтюрк, яка заявила, що, хоча у турецької етнічної меншини в Німеччині є право на освіту рідною мовою, на неї практично немає попиту [7].

Дослідження останніх років засвідчують, що більшість турків-мігрантів прагнуть залишитися на постійне проживання у Німеччині.

Нове покоління вважає якісну освіту найважливішою передумовою для адаптації і досягнення рівних можливостей з корінним населенням. Тому народжені в Німеччині турки обирають німецьку мову навчання і друзів серед німецьких школярів. Питання збереження культурної та національної ідентичності залишається відкритим.

Питання прав меншин на освіту в Європейській спільноті. Під впливом глобалізаційних змін освітня система країн ЄС також шукає шляхи вирішення питання адаптації та національної освіти представників етнічних меншин та дітей іммігрантів. Згідно з міжнародними правовими документами до освіти ставиться вимога не лише забезпечувати суто академічну чи технічну підготовку, а й прищеплювати такі цінності, як терпимість, плюралізм, антирасизм і гармонія в міжнародних відносинах та у відносинах між громадами. Такі вимоги покладають особливий тягар відповідальності на ті держави, що мають національні меншини в межах своїх кордонів. У цих державах вирішення проблем міжгрупового/міжетнічного співіснування та гармонії є надзвичайно важливим для внутрішньої стабільності. Таке співіснування і гармонія є також важливими чинниками у збереженні миру та безпеки на регіональному рівні.

Питання прав меншин на освіту є болючою проблемою для багатьох держав-учасниць ОБСЄ. Разом з тим навчальний процес має потенційні можливості дієво полегшувати і поглиблювати обопільну повагу і взаєморозуміння між різними громадами в межах держав-учасниць. Як висловився Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин Макс ван дер Стул, "Ясно, що освіта є надзвичайно важливою у справі збереження та поглиблення самотутності осіб, які належать до національних меншин" [2, с.7]

Такі документи, як Ст.5 Конвенції ЮНЕСКО проти дискримінації в галузі освіти, п. 34 Документа Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру НБСЄ, Ст.4 Декларації ООН щодо прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Ст. 14 Рамкової конвенції про захист національних меншин у різних обсягах проголошують право меншин підтримувати свою колективну самотутність через засоби рідної мови. Це право насамперед здійснюється через освіту. Проте ці самі документи підкреслюють, що право на підтримання колективної самотутності має урівноважуватися необхідністю інтегруватися в більш широке суспільство держави та брати участь у житті цього суспільства. Така інтеграція вимагає на-

буття міцних знань як мови національної меншини, так і державної мови (державних мов). Сприяння терпимості та плюралізму також є важливою складовою частиною цієї динаміки.

З огляду на делікатну природу цієї проблеми нині, а також враховуючи дещо туманний і загальний характер норм, що містяться в різних міжнародно-правових актах щодо прав людини, були розроблені Гаазькі рекомендації, які мали сприяти кращому розумінню проблем, пов'язаних із правами меншин на освіту, та підходу до їх вирішення. Гаазькі рекомендації покликані слугувати загальною основою для формування державами політики в галузі освіти меншин.

Зокрема, перший пункт Гаазьких рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту містить таке положення: "Право осіб, які належать до національних меншин, на збереження своєї самобутності може бути повністю реалізоване тільки тоді, коли вони добре оволодіють своєю рідною мовою у процесі навчання. Разом з тим особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в більш широке суспільство держави через належне володіння державною мовою".

Ефективність застосування цього підходу залежить від багатьох чинників. Насамперед існує певна межа, до якої за цього підходу рідна мова слабкішої меншини посилюється шляхом використання цієї мови як засобу викладання. Іще одним чинником є те, в якому обсязі обидві мови – мова меншини та державна мова – викладаються як навчальні предмети протягом усіх дванадцяти років навчання у школі, та, нарешті, ступінь оптимального застосування обох мов як засобу навчання на різних етапах освіти дитини. Цей підхід має на меті створення середовища, необхідного для процвітання мови слабкішої меншини. Цей спосіб створює контраст на тлі інших способів, метою яких є вивчення мови національної меншини чи навіть надання мінімальної можливості викладання мовою національної меншини лише з огляду на те, щоб полегшити раніше перейти до викладання виключно державною мовою.

Підходи типу "занурення", згідно з якими викладання ведеться виключно державною мовою, за якого діти з національних меншин повністю інтегровані у класи з дітьми більшості населення, не відповідають міжнародним нормам. Це такою самою мірою стосується й сегрегованих шкіл, в яких уся навчальна програма викладається виключно із застосуванням рідної мови національної меншини протягом усього навчального процесу і там, де мова більшості взагалі не викладається або викладається лише в мінімальному обсязі.

Хорватський досвід. З огляду на специфіку питання освіти рідною мовою, коли певний народ-національна меншина проживає на історично власній землі (як кримські татари чи гагаузи Одещини, наприклад), вдалим зразком вирішення цього питання може стати досвід Хорватії, де з цією метою вироблені три освітньо-виховні моделі. Ці моделі (А, В і С) вже включені в чинну систему освіти Республіки Хорватія, з їхньою допомогою реалізується право національних меншин на розвиток, освіту і використання рідної мови.

Викладання за моделлю А повністю здійснюється мовою національної меншини із обов'язковим вивченням хорватської мови. Плани-конспекти обов'язкових предметів перекладені мовою національної меншини, а ряд гуманітарних предметів викладається у відповідності до історії, культури, традиції етнічної меншини. За такою моделлю освіти одержують діти італійського, сербського, угорського і чеського походження.

Навчання за моделлю В здійснюється двома мовами: хорватською і мовою етнічної меншини (переважно, це угорська, чеська, німецька), через що деколи називається двомовним. Предмети природничого циклу викладаються хорватською, а гуманітарного циклу – національною мовами.

Навчання за моделлю С – це спеціальна програма з поглибленого вивчення мови і культури національних меншин, яка складається з таких предметів: мова і література, історія, географія, образотворче мистецтво, музика і культура. Згідно з чинним планом і програмою, затвердженою у 1997 році, цей курс складається з 175 занять на рік (по п'ять занять на тиждень) і є додатковим до обов'язкового курсу предметів. Ця модель навчання є добровільною і обирається кожним учнем індивідуально. Однак, оскільки цей курс здійснюється разом із обов'язковим, школи організують заняття по суботах або додатковими уроками після занять. Навчання за моделлю С переважно обирають представники меншин сербського, словацького, українського, російського, угорського і албанського походження.

У Хорватії також існують зимові й літні школи з інтенсивного вивчення мов і культур національних меншин, але вони не мають нічого спільного з описуваними вище моделями. Їх засновники – представники національних меншин українського, сербського, російського походження. Фінансування цих шкіл, як і навчання за моделями А, В, С, здійснює Міністерство освіти і спорту Республіки Хорватія. Станом

на 2003 рік, в Хорватії близько 11 тисяч учнів здобували освіту рідною для них мовою завдяки цим моделям і формам навчання [3].

Чинна у Хорватії система освіти, яка передбачає три моделі навчання для дітей представників етнічних меншин, цікава тим, що пропонує різнорівневі варіанти інтеграції в національну систему освіти. Нажаль, ми не маємо матеріалів для того, щоби оцінити продуктивність вищезгаданих освітніх моделей з точки зору збереження національної ідентичності представниками етнічних меншин.

Ситуація в Україні. Українська влада декларує забезпечення освітніх потреб національних меншин та народів як одне з пріоритетних завдань під час формування державної політики в галузі етнонаціональних відносин. Свідченням цього стало прийняття в червні 1992 р. Верховною Радою України закону "Про національні меншини в Україні", який гарантував "... всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах". Значений законодавчий акт повністю відповідає міжнародним документам, зокрема Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин, резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 19 грудня 1997 р., які розглядають питання організації навчання рідною мовою як одну з основних вимог забезпечення прав національних меншин. Правовою основою формування державної політики щодо забезпечення цих потреб є Декларація "Про державний суверенітет України", Конституція України, закони України "Про національні меншини в Україні", "Про мови", "Про освіту", "Про позашкільну освіту", а також деякі інші законодавчі акти. Національне законодавство і практика регулювання діяльності в сфері забезпечення прав національних меншин та народів на освіту будуються у відповідності до міжнародних стандартів у цій сфері, викладених у Загальній декларації прав людини, Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин. Також беруться до уваги такі документи, як Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин.

Із посиланням на слова начальника управління у справах національностей Державного комітету України у справах національностей та міграції Тетяни Пилипенко, С. Бугаєв зазначає, що навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах України здійснюється у від-

повідності до типових навчальних планів. Згідно з ними, мови і літератури національних меншин вивчаються як обов'язкові предмети, на які відводиться відповідна кількість годин на тиждень. Окрім того, у варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання передбачено вивчення мов національних меншин як предмету і факультативно [1, с.232].

На сьогоднішній день в Україні існують дві основних моделі реалізації права національних меншин на освіту. Перша з них передбачає розгортання системи освіти національних меншин в рамках суцільної системи, підпорядкованої загальній концепції розвитку освіти в Україні, без формування окремих освітніх комплексів із власними методиками виховання, власними програмами і замкнутим циклом навчання. Інша має на меті створення замкнутих циклів виховання, де б формувалися цілісні системи супроводження вихованця від дошкільної освіти аж до підготовки його у вищому навчальному закладі. Однак щодо ефективності та реальності втілення кожної з двох концепцій існують різні точки зору. На думку представників державної влади перша модель на сьогодні дозволить створити більш керовану і економічно вигіднішу систему освіти. Однак, на думку представників національних громад, друга модель є набагато перспективнішою, оскільки створення цілісних освітніх комплексів в перспективі дозволить зробити цю систему більш гнучкою і ефективною, за рахунок виділення домінанти горизонтальних зв'язків системи врядування над вертикальними.

Утім, сучасний стан освіти в Україні є свідченням пошуку оптимального підходу в питанні мови освіти дітей національних меншин. Показовою у цьому є ситуація з проведенням зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України. Якщо у 2009 році тестові завдання перекладалися мовами національних меншин, то у 2010 році наказом №570 Міністерства освіти і науки України від 26.06.2009 р. єдиною мовою тестів визначена українська мова. Учасників зовнішнього оцінювання, які навчалися в загальноосвітніх навчальних закладах мовами національних меншин, під час тестування планується забезпечити словниками з перекладом основних термінів, що будуть використовуватися в тестах. Такий крок пояснила директор регіонального Центру оцінювання якості освіти Лариса Сердяк наступним чином: "Річ у тому, що в нашій країні викладання у вищих навчальних закладах проводять українською мовою. Отже, вступники повинні її

знати і складати тести також українською. Це не зроблено зненацька. Був лист Міносвіти, що 2008-2009 роки – це перехідний етап до тестування українською. Він витриманий, але ці два роки минули, і тепер треба йти далі. Я не говоритиму про політичний аспект цього питання, про те, що українська мова в нас не іноземна, а державна, тому нічого неможливого, протизаконного не вимагається."[5].

Складання кваліфікаційних іспитів державною українською мовою робить її вивчення на достатньо високому рівні дітьми національних меншин важливою передумовою подальшої освіти і кар'єрного росту. Складність української ситуації виявляється, зокрема, у тому, що в місцях компактного проживання тюркомовних національних меншин українська мова сама по собі не має панівного статусу ані в побуті, ані в закладах освіти. Тому вивчення української мови школярами, наприклад, кримськотатарського походження вимагає чималих зусиль з огляду на те, що мовою повсякденного спілкування в Криму ще й досі залишається російська. Таким чином, розроблення навчальних програм для представників національних меншин вимагає посиленої уваги не лише до рідної, але й до державної мови як такої, що перебуває у заниженому статусі у даному регіоні.

Висновки. Питання освіти представників тюркомовних народів в Україні є складним в аспекті вироблення такої моделі, у рамках якої були б вирішені питання збереження національної ідентичності разом із адаптацією у національній українській освітній системі. Європейський досвід налічує кілька моделей освіти для представників національних меншин. Одним із факторів, визначаючих спрямованість освіти тюркомовних народів на території України, є наявність стереотипізованих уявлень, міфологізованої політичної свідомості, у підґрунті якої є оспорування територіальної цілісності України. Володіння спільною – державною – мовою може стати засобом подолання міжнаціональних конфліктів з елементами архаїки. Таким чином, саме інтегрована в загальноукраїнську освітню систему модель освіти представників тюркомовного населення може стати деміфологізуючим фактором у внутр. – і зовнішньополітичних процесах. Для реалізації даної моделі важливою умовою є забезпечення шкіл у районах компактного проживання національних меншин високоосвіченими вчителями, які б рівною мірою володіли як державною, так і національною мовою меншини. Досягнення учнями-дітьми тюркомовних народів України високих освітніх результатів разом із збереженням

національної, культурної, мовної ідентичності має стати пріоритетним завданням освітньої політики України.

1. *Бугаєв С.* Освіта національних меншин та народів: загальноукраїнський контекст // *Межэтнические отношения в Крыму: поиск путей раннего предупреждения конфликтных ситуаций: Сборник исследований, документов и материалов под общ. ред. М.А. Араджиони.* – Симферополь: Сонат, 2005. – С.231-233.
2. *Гаазькі* рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. – Гаага: Фондація міжнародних відносин, 1996. – С. 7. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.osce.org/documents/hcnm/1996/10/2700_uk.pdf
3. *Международный педагогический клуб европейских столиц: 10 лет по дорогам в будущее: Материалы конф.* – К., 2009. – С. 64.
4. Павлишин М. *Канон* та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 1997.
5. *Романів Є.* Незалежне тестування-2010: знову нові правила. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.expres.ua/articles/2009/08/14/33212/>
6. *Arslan M.* Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları // *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.*- Sayı : 21. – 2006/2. – 233-245 s.
7. *Özcan E.* "Başbakan Yanılıyor, Almanya'da Türklerin Anadilde Eğitim Hakkı Var": [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://bianet.org/bianet/dunya/112886-basbakan-yaniliyor-almanya-da-turklerin-anadilde-egitim-hakki-var>

РОЗВИТОК РІДНОЇ МОВИ СЕРЕД ГАГАУЗІВ УКРАЇНИ ТА РОЛЬ ВГО "СОЮЗ ГАГАУЗІВ УКРАЇНИ" UKRAINADA GAGAUZ ÜRETİMİN İLERLEMESİ, "UKRAINA GAGAUZLARI BİRLİİ" NİN BU UURDA ROLÜ

Арнаут Федора*

У даному дослідженні міститься інформація про способи життя, політичний, культурний, освітній тощо уклад гагаузів у історичному аспекті. На жаль, переважна більшість інформації на даний момент існує лише в усній формі. Протягом останніх ста років гагаузька історія намагається зайняти місце в писемних джерелах. Гагаузи, які в переважній більшості проживають в Молдові на території АТО та на півдні України, протягом останнього часу набули почуття самосвідомості та розпочали записувати свою історію.

"Союз гагаузів України", яка була створена у 2007 р., займається вивченням питань культури та освіти гагаузів України. Ця Спілка проводить різноманітні культурні заходи, фестивалі, направлені на школи та на розвиток загальної літератури, завдяки чому і робить свій внесок у розвиток освіти.

Gagauz tarihi kendi sıracıklarını çeketti yazmaa türlü vakıtlarda. Kimi sıra onları yazdı yabancı bilgi insanları, kimi sıra gagauz bilgi insanları savaştlar bulmaa haliz istoriyanın dooruluunu. Ama her kerem belli oldu ani yaşamamızda bu tarihin izlerini yaradêr insanlar da lââzım istoriklerâ salt gerçeklerâ bakmaa da dooru bildirmää evlat boylarımıza bunnarı.

Gagauzların derin istoriası taa Orta Asiyadan balkannara kadar pek derin araştırılmadı, zere "o kısım" sayıldı ani diil bizim istoriamız ama o türklerin, türk dünnâsının, angıları "butta bu bizdân diil". Balkannardan göçtüyân Bucak topraklarına biz annadık ani o kısım da pek diil derindân kazılı..ama genâ da biraz bilgi bizim bilgilerimizâ şavk tutardı. Bucak topraklarında biz başladık diil kendi istoriyamızı yazmaa ama ayakta durmaa. Yoktu vakıdımız bizim kendi kendimizi tanımaa hem tanıtmâa. Yukarıdan buyruklardan savaşardık yazmaa te o"dooruluu" ani insanlar da inansın biz kendimiz da inanalım...

Ama geldi taa da bet günnâr açan bizi Gagauzları ani yaşardık barabar da aramızda sınırlar olsa da geçerdik onları da sık sık görüşârdik birbirimizlân kapandı. Biz birbirimizi ayırmardık ama bizi

* докторант кафедри тюркології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка, президент ВГО "Союз гагаузів України"

ayırmişlardı...bitki 15 yıldan zeedäsinnä bu kapular kär demir kapu gibi oldu. Bucak ikiya ayrıldı. Bütün bir kısmı kaldı Moldovanın günduusu tarafında küçük bir kısım da Ukrainada. Gidip gelemlerimiz taa da zorlaştı. Senselelerimize şindän soram var nasın gitmää yabancı pasportnan. Yaşamak kendi kanonnanını getirmişti. Biz da ona uymak zorundayız. Te bölä peydalandı taa bir fraza "moldova gagauzları hem ukraina gagauzları"

Açan halk ister ayırılmama onu hiç bir kuvet ayırmıycek. O genä bulacek yollar ani bozmama kanonları o padşaalıkta ani yaşêr ama koorumaa kendi birliini kendi halkınna da.

Ukraina da yaşayan Gagauzlar bütün sayılêr diil pek çok sayıda , nerdeysä 34 bin dolayanda. Devletin 2000 yılında statistikalarına bakarsıydık bu sayı 32.5 bin ama esaba alarsıydık onu ani bitki vakıt olêr pek büyük göç Odesaya Gagauz Yerindän insannarın ani gellerlar kısa vakıda işlemää da soram kalêrlar birda yaşamaa, var nasın bu sayıyı taa da yukarı çekelim.

Odesa bölgesindä Gagauzlar nasın da taa eveldän kalmıştı yaşêrlar Bolgrad rayonunun Dimitrovka, Aleksandrovka (Satılık Hacı), Çervonoarmeyskoye (Kubey), Vinogradovka (Kurçu) hem Jovtnevoye (Karakurt) küülerindä toluca. Reni rayonunda Kotlovina (Balboka) küündä gagauzlar pek sıkı koruyerlar kendi dilini hem adeetlerini. Kiliya rayonunun Stariye Troyanı (Eski Troyan) küündä gagauzlar taa ilk gündän kaavi tutêrlar kendilerini. Ama Ukrainada gagauzlar yaşêrlar taa başka yerlerdä da. Türlü türlü sebeplerdên onnar diıştirmişlär kendi yerlerini da yayılmışlar bütünnä Ukrainaya.

Bütün gagauzlar yaşerlar Ukrainanın 14 bölgesindä Kırımında, Harkovda, Çernigovda, Sumida, Donetskta ; Kievda hem başka başka bölgelerdä.

Onnar yaşêrlar bekim uzak te o gagauzlarıdan ani taa barabar bulunêrlar gagauz küülerindä, ama genä da savaşêrlar yaşatmaa kendi adeetlerini, lafetmää ana dilindä kendi evlerindä hem toplamaa kendi dolayanna taa çok gagauzu ani bulunêr o bölgedä.

Tä bu niyetlâ u-Ukrainanın baş kasabasında Kievdä 2007 yılında kuruldu Ukraina Cümnä Kuruluşu "Ukraina Gagauzların Birlii". O günä kadar vardı birkaç kasabada)Odesa, Harkov, Akkermanda, Kievdä hm. Derneklär, angıları savaşardı toplamaa kendi dolayanda gagauz patriotlarını da hizmet etmää gagauzlara. Ama vakıt ilerledikçä göründü ,ani bu yardım pek az geler. Hem da bu bitki yıllar elektronika, informatika dünnäası ilerledi, da gençlerimiz taa hızlı başladılar unutmaa ana dilimizi. Zere onnar taa az başladılar aralarında lafetmää, annaşmaa, paylaşmaa. Dünnää televizor hem elektornika dünnäasına dooru adım attı.

Ana dilin koorunması için dernään izmetleri. Bütün halkları yaşamakta tütêr bir kaavi kök, angılarını onnar lääzım korusunnar, zere o yoksydy , yok olêr o halk da, o millet da. O kök – onun ada dili.

Ana dilin koorunması için şairler , yazarlar kendi yaratmalarında sık sık savaşêrlar bu temada yazmaa da metetmäâ kendi ana dilini, gözâl, kıvrak, laflarnan çalışêrlar halkına türkü gibi kâr sıracıklarnan çalmaa dilin zenginnikleri için. Muzıka uurunda aydınnar duyurêrlar o kâmil seslerinden bu şairlerin laflarını da baari biraz da olsa insannarın can kausuna urêrlar , ani annasınnar bu dilin lääzımını.

Bilgi insannarı kendi bilim uurunda izmetlerinne derinden araştırlar ana dilin köklerini, gramatikasını, literatūra zenginniini da bilgi kiyatlarında ana dilini üürenän üürencilerä üüredelrar bu dili.

Hepsi bu izmetlâr yapılr bir uurda- kendi milletini, halkını koorumaa deeni ana dilin ilerlemesi uurunda izmet etmäâ.

Ukraina Cümnä Kuruluşu "Ukraina Gagauzlar Birlii" kendi ustavında ilk sırada koydu bir paragraf, angısı lääzım gösterer , ani gagauz halkın yaşaması hem taa da ilerlemesi için lääzım başlamaa ada dilin üürenmesindän okullarda.

10 yıl geeri vardı nasın görmäâ ani gagauz dilindä uroklar olêrlar pek seerek ya da onnar ancak fakultatif formasında. Ana dilinä sevgi , hem onu korumaa deeni niyet yoktu diil salt okulların direktorlarında, üüredicilerindä ama ana bobalarında da. Kâr entuziast gagauz üüredicileri kendi vakıtlarını taa zeedä harcıyıp da ana dilindä uşaklara gagauz dilini sevdirmäâ çalışarkana kimi ana bobalar karşı çıkardılar : "neçin lääzım benim uşaama taa zeedä predmet? O gagauz dilinnän nereya gidecek ürenmäâ? Biz evdä lafederiz ya, bu ona yeter. İstemeriz gagauzca uşaklarımız üürensın"...

Derlar ani dooruluk hem dooru yol herkeräm kazanêr prostuun üstünä. Tâ gagauz üüredicileri da yılmadılar, vazgeçmedilâr ana dili sevgisindän da taa da sıkı tutundular bu ayozlu yolda.

Gagauz Yeri gagauzları bu uurda çoktan atmıştı kaavi adımnarını, da hem Komrat Universitetindä hem da kolejlerdä, okullarda gagauz dilindä üüretäâ başlamıştı.

Sınırların kapanmasınnan Ukraina gagauzları çalışardılar ara sıra nesiydi getirsınnâr kiminsa yardımınnan Gagauz Yerindän bir kiyatçık ya da metodika çalışması da öleliklä hem kendileri üürensınnâr hem da uşakları üüretsınnâr..

Ukraina Gagauzlar Birlii bu zorlukları biraz da olsun çözmäâ deeni başladı çannarı çalmaa diil salt okullarda, ama taa üüsek uurda da.

Baalantı kurdu Bolgrad kasanasının Başçılarınnan, hem Rayonun Üürenmek Metod Kabinetinnen, Odesa İnovatsiya İnsitutunnan hem da başladı aaramaa çözmää yollarını. Taras Şevçenko adına Kiev Milli Universitetin Literatura Türkologiya Bölümünän barabar Ukraina Gagauzları Birlii teklif etti gagauz üüredicilerine gelsinnär da ilkim onnar için düzenledi iki aunftalık kurs, nerdä kafedranın üüredicileri savaştılar paylaşmaa bilgilernän gagauz istoriası, literaturası, hem dil urunda. Hem taa derindän göstermää deeni senselä halkların yakınnını verdilär urok türkiye türkçesinde da. İki aftanın bitkisindä 16 üüredici ani toplantılar Odesa bölgesindän zenginnettillär kendi bilgilerini da taa kaavi, taa bilgin döndülär okullarına.

Ama bu ancak ilk adımdı. Taa soram dernek gördü ani bu adımdan soram geldi yapmaa taa bir adım da yapmaa tombarlak masa, nerdä üüredicilär var nasın kendi problemlerinnan paylaşsınnar da birliktä bulmaa bu soruş düümündän dooru bir yol.

Bu tombarlak masa genä düzenlendi Türkologiya kafedrasında, da bırda vardı nasın duyma problemleri, angılarinnan üüredicilär karşılaşêrlar uroklara hazırlanarkana, uroklarda.

Üüredicilerä dernek diil salt bu türlü yardımlarda bulusun, dernän azaları inanardılar ani üüsek uurda bilim insannarını hazırlamaa deeni iş lääzım başlasın üüredicilerdän. Onun için da onnarı başladılar yollamaa halklararası sempozyumnara balka padşaalıkları- Türkiye'ye, Turkmenistana, Ruminiya'ya ; Makedoniya'ya.

Kultura uurunda dernän yardımınarı. Ukraina Gagauz uzun vakit kaldılar kâr var nasın demää ani haliz sınırın bitkisindä da hep savaştılar kendi kultasını kooruma başka halkların arasında.

Büübkü gündä Ukrainada yaşêr tam 132 millet hem da halk. Pek çoğyunu da var nice görmää Bolgrad rayonunda. Gagauzlar bolgarlardan soram bu sayılêr hepsindên çok. Onun için gagauz kultasını duyulêr herbir gagauz küüündä, herbir ailedä. Herbir gagauz küüündä var ya bir ya da iki ya da üç folklor ansamblisi, angısı kurlu hem büyük yaşta insannarın grupalarından hem da türlü yaşta uşak grupalarından. Bu folklor ansambillilär her yıl alêrlar pay türlü konşertlerdä. Onnarın çoyu aldı devlet tarafından "halk ansamblisi" adını.

Ukraina Gagauzlar Birlii her yıl teklif eder bu ansambllileri pay alsınnar Ukrananın devlet festivallerindä, angıları yapılêr Ukraynada yaşayan çok milletli halklar için. Var nasın demää ani büünkü günädan herbir küyün ansamblisi pay aldı Kievin büyük şenalarında Ukraina Gagauzları Birlii nin yardımınnan.

Ama gagauz kulturasını tanıtmaa deeni dernäämiz savaşêr tanıtmaa onu başka padşaalıklarda da. Onun için da Türkiyede Halk kültürası Araştırma Kurumunnan Birlimiz yaptı bir annaşma da iki yıl sıravardı biz yollêriz Türkiyenn halklar arası festivaline gagauz ansamblilerini da. "Sevda Gülü", "Zümbül" , "Sevgi "gibi ansamblilär bizim tarafımızdan Türkiyenin türlü türlü kasabalara yollandı.

Ukraina Gagauzların Birlii yardım elini uzadêr diil salt bu uurda . kimi küülerdä savaşêr kultura evlerini remotn yapmaa. Tä Balboka küünün kultura evi yandıydı da dernäämiz savaştı para tarafından yardım etmää . Soram ansamblilerin rubalarını diktürmää deeni dernäämiz yardım eder türlü tarafından.

Kultura diil salt ansamblilerindän kurulu. Onun için dernäämizin azaları yardım eder din insannarına da. Aleksandrovka klisesinin tokatçıklarını hem başka yardımnar için dernäämizin azaları yardımda bulunêrlar.

Bu türlü yardımnarı yakışmêr sıralama hepsini bir yazıda, zere bu yardımnar olêr te o zamannar açan insannarın var zooru da bizim da var kolayımız onnara yardım etmää.

Ukraina Gagauzlar Birlii savaşêr gagauz uşakların üürenmesinä da elini uzatma. Onun için savaşêr taa çok uşak gelsin Kievin anılmış universitetlerindä zanaat alsınnar. Tä büünkü günädan 15 uşaktan zeedä bizim yardımımıznan üürenerlar bu türlü universitetlerdä. Bu uşaklar taa çok fukaara ailelerdän, ama uşakların var alla vergisi (talant) da onnar islä üürenmeklerinnän utandırmêrlar hem kendilerini hem da gagauzları.

Ukrainanın sportmenleri da genä bizim kanadımızın aştında, zerä genç sportmenlärä ani alêrlar üüsek yerlär hem Ukrainada hem da Ukrainayı, gagauzları tanıdêrlar Evropada, uzadılêr yardım elini.

Bilim uurunda dernään yardımnarı. Ukraina Gagauzları Birlii toplêr kendi dolayanda o insannarı angıları gagauz bilim uurunda da izmet eder.

İki yılda bir kere Ukraina Gagauzalar Birlii hem da Türkologiya Bölümü geçirerlar tombarlak masalar ani toplêr kendi dolayanda diil salt gagauzları ama tatarları, kırımçakları, urumları hem karayımnarı. Bu tombarlar masanın bitkisindä da tiparlanêr kiyat, nereya girer dokladlar ani okundu bu toplantıda. İlk kiyat 2006 yılında tüparlandı, sindi hazırlanêr ikinci kiyat.

25-26 İün 2009 yılında sa dernäämiz HAKAK (Türkiye) hem Taras Şevçenko KMU birliktä yaptı " Ukraina- Türkiye kultura baalantıları hem 7.Gagauz Kültürası Sempozyumunu", nerdä pay aldılar 93 bilim insanı . biriy katıldılar Moldovadan, Makediniydan, Kazakstandan, Azerbaycandan, Türkiyedän bilgi insannarı, incä zanaatçılar. Şindi bu kiyatta hazırlanêr tüpara. Bu olacek ilk kiyat nerdä var nasın okumaa hepsi bilim insannarının

dokladlarını gagauz kultura, literaturasıynan baalı. Var umudumuz ani o bütük yardım edecek ötää dooru gagauzların çalıřmalarına.

Ukraina Gagauzları Birlii yardım eder tiparlamaa gagauz kiyatlarını da. 08.04.2008 yılında Ukraina Gagauzlar Birliinin yardımınnan Ukraina Bakanlar Kurulu çıkardı kara da Ukraina yařayan gagauzlar geçtilär latin grafikasına. Onun için o gündän soram başladı yeni bir dönem Ukrainada.

Ukraina Gagauzları Birliinin da sponsorluunnan tiparlandı "Şen alfavit" hem "Tekstlär 3*4 klaslar için" ani hazırlandı üüredici Kulaksız O.S. tarafından. Şindi hazırlanêr tiparlanmaa 1 klas için kiyat.

Küülerdä dernäämiz aarêr talantları da çıkarêr onnarı üzä. Tä ilk kiyat "Kotlovinadan selam " kiyadı bunnardan biri. Şindi sıraynan hazırlanêr öbür küülerin kiyatları da nerdä pay alacêk o küün anılmış şairleri.

Bu sıralama var nasın uzasın taa da uzun uzunnuuna ama biz isteriz bırda durgunmaa.

Ukraina Gagauzları Birlii inanêr ani gagauzları koruycek o kuvet açan hepsimiz birleşecek da savaşacez hepsimiz izmet etmää kendi halkımıza. Kooruma onun adeetlerini, annatmaa genç evlatlarımıza istoriyamızı, da üüredecek onnarı kendi kulturamıza , hem hepsindän paalı ani unutturmıyecz ama taa da zenginnetcez ana , gagauz dilimizi.

Onun için da bizim dernäämizin var sloganı:

"Yaşayalım hem yaşadalım Gagauzluumuzu!

**ВИВЧЕННЯ ГАГАУЗЬКОЇ МОВИ У ШКОЛАХ МОЛДОВИ
ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ МОВНОГО
І КУЛЬТУРНОГО РІЗНОМАНІТТЯ
MOLDOVA OKULLARINDA GAGAUZ DILIN EĞİTİMİ:
DİL VE KÜLTÜR ÇEŞİTLİLİĞİN KORUNMASI İÇİN
SEÇİLEN YOL**

Столітня Ганна *

Багатонаціональність, будучи важливим джерелом розвитку і взаємного духовного збагачення народів, передбачає в той же час вільний розвиток і рівноправне використання всіма громадянами рідних мов, а також опанування державної мови. Звідси її соціальна спрямованість сучасного суспільства на створення всіх умов для природного розвитку двомовності та багатомовності з урахуванням національних особливостей кожного регіону. Сучасний суспільний розвиток підтверджує, що проблема функціонування декількох мов на території однієї держави – одна з найважливіших соціолінгвістичних проблем.

Одним із тих народів, які об'єктивно виявилися в ситуації, коли необхідно вивчати сьогодні кілька мов на території Молдови, є гагаузи. Хочеться поділитися своїми міркуваннями про мовний простір, що оточує гагаузів, про проблеми і перспективи вивчення гагаузької мови на території АТО Гагаузії.

Уважаемые организаторы конференции, дамы и господа!

Позвольте выразить искреннюю благодарность за приглашение на эту конференцию и передать от имени руководства Министерства образования и молодежи Республики Молдова пожелание плодотворной работы на этом высоком форуме.

С особой гордостью хочу отметить, что все мы являемся наследниками народов великой тюркской семьи и продолжателями одной из самых уникальных культур мира.

Наша история уходит в далекое прошлое. И без всякого преувеличения можно сказать, что вопреки всем лишениям, что протерпел гагаузский народ, он сумел сохранить свою культуру, веру, язык. В настоящее время гагаузы Молдовы живут в многонациональной республике.

Многонациональность, являясь важным источником развития и взаимного духовного обогащения народов, предполагает в то же время свободное развитие и равноправное использование всеми гражда-

* Зав. відділом гагаузької мови при Міністерстві Освіти Молдови

нами родных языков, а также овладение государственным языком. Отсюда и социальная направленность современного общества на создание всех условий для естественного развития двуязычия и многоязычия с учетом национальных особенностей каждого региона. Современное общественное развитие подтверждает, что проблема функционирования нескольких языков на территории одного государства – одна из важнейших социолингвистических проблем.

Одним из тех народов, которые объективно оказались в ситуации, когда необходимо изучать сегодня несколько языков на территории Молдовы, являются гагаузы. Хочется поделиться своими соображениями о языковом пространстве, которое окружает гагаузов, о проблемах и перспективах изучения гагаузского языка на территории АТО Гагаузии.

Впервые гагаузы обрели письменность на основе кириллицы, которая была утверждена специальным Декретом Президиума Верховного Совета Молдавской ССР 30 июля 1957 года. В это же время начался постепенный перевод школьного обучения на родной язык.

Но спустя 4 года, когда практически были преодолены главные трудности, и стало очевидно, что обучение на родном языке обеспечивает достаточно высокий уровень развития детей, по указанию партийных органов все было остановлено. Более того, не только было приостановлено функционирование школ на родном языке, но гагаузский язык был исключен из учебных планов и как предмет. Родной язык остался только языком общения в семье.

Однако необходимо отдать должное гагаузским писателям, которые, несмотря на все трудности, встречавшиеся на их пути, продолжали творить на родном языке и тем самым внесли свой вклад в его развитие и сохранение.

Только через 24 года в 1986 году в ходе перестроечных процессов, охвативших всю Республику Молдова, исключительно актуальной стала проблема возрождения как государственного, так и языков национальных меньшинств. В самом плачевном состоянии находился гагаузский язык, который функционировал в населенных пунктах компактного проживания гагаузов только на бытовом уровне.

Что же было предпринято после прошедших в Республике Молдова демократических перемен? Прежде всего, был принят Закон о государственном языке республики. Одновременно с этим был принят Закон о функционировании языков на территории Республики Молдова. В нем четко отражено право компактно проживающего населения

– представителей национальных меньшинств на получение образования на родном языке.

Начиная с 1988 года, в Республике Молдова создаются необходимые условия для возрождения как государственного, так и языков национальных меньшинств, в том числе и гагаузского.

Благодаря росту творческой активности педагогической и научной общественности и своевременному принятию законодательных решений и нормативных актов: "Закона об образовании Республики Молдова", "О правах лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам и правовом статусе их организаций", Закона "Об особом правовом статусе Гагаузии "Гагауз Ери", удалось ввести в школу гагаузский язык как учебный предмет.

Однако, самым значительным событием для гагаузов 1994 – 96 годов, которое по праву можно назвать историческим, явилось перевод письменности гагаузского языка с кириллицы на латинскую графику.

По мнению педагогической общественности, представителей науки и творческой интеллигенции латинская графика лучше передает фонематическую систему звуков и отражает адекватную специфику норм гагаузского языка. Они утверждают, что латинская графика удобна как для письма, так и для чтения.

Эти проблемы были обсуждены с учителями всех типов учебных заведений, руководителями местной власти на специальной конференции, организованной Министерством образования, Академией наук Республики Молдова и органами власти Комратского, Чадыр-Лунгского и Вулканештского районов.

Принимая во внимание научную и педагогическую обоснованность обсуждения и одобрение широкой общественностью идеи совершенствования гагаузской письменности, Министерство образования, по согласованию с Академией наук, внесло на рассмотрение Правительства Республики Молдова предложение о переводе гагаузской письменности на латинскую графику.

В соответствии с решением Правительства Республики Молдова № 372 от 3 июня 1992 г. "О переводе гагаузского языка на латинскую графику" позиция Министерства образования о переводе гагаузской письменности на латинскую графику, поддерживается районными исполкомами, педагогами, учеными, творческой интеллигенцией.

Согласно решения Правительства Республики Молдова № 760 от 3 декабря 1993 г. "О мерах по переводу гагаузской письменности на латинскую графику" Коллегия Министерства образования 27 января

1994 года утвердил "План мероприятий Министерства образования по переводу гагаузской письменности на латинскую графику".

В соответствии с вышеназванными документами под руководством Управления обучения национальных меньшинств были разработаны "Правила орфографии и пунктуации гагаузского языка" на базе латинской графики, с последующим утверждением Коллегией Министерства образования, решением Правительства Республики Молдова и решением Народного Собрания (Халк Топлушу) Гагаузии (Гагауз Ери) № 22-VIII/I от 26 января 1996 года.

С целью оказания методической помощи и ввиду организации учебного процесса по гагаузскому языку на базе латинской графики было разработано инструктивное письмо и методические рекомендации по проведению всеобщего обучения по гагаузскому языку на основе латинской графики в общеобразовательных школах.

Одновременно в Комратском, Чадыр-Лунгском и Вулканештском районах были организованы месячные курсы по ознакомлению с "Правилами орфографии и пунктуации гагаузского языка" для учителей начальных классов и учителей гагаузского языка в школах с контингентом детей гагаузской национальности.

Надо отметить, что в плане обеспечения и создания учебно-методического материала в состав группы создателей под управлением Министерства образования, совместно с Управлением образования Гагаузии (Гагауз Ери), активно сотрудничали Академия наук республики Молдова, Институт педагогических и психологических наук, преподаватели Педагогического университета "И. Крянгэ", Преподаватели педагогического колледжа из Комрата и учителя-практики региона.

Из вышесказанного следует, что действующее законодательство Республики Молдова предоставляет право на обучение и воспитание на родном (гагаузском) языке в детских садах, школах, лицеях. А в ст.1 (Глава 1) Закона "Об особом правовом статусе Гагаузии (Гагауз Ери) говорится: "Официальными языками Гагаузии (Гагауз Ери) являются молдавский, гагаузский и русский языки"

В настоящее время на территории Гагаузии функционируют 54 учебных заведений доуниверситетского образования, в которых обучается 27.063 учащихся, где гагаузский язык и литература изучается как учебный предмет (3 часа в неделю, с 2003/2004 учебного года – 4 часа в лицейских классах для гуманитарного профиля).

Министерство просвещения видит свою задачу в подготовке условий для реализации процесса образования, как на государственном, так и на языках национальных в местах их компактного проживания.

Вот уже несколько лет отделом обучения на языках национальных меньшинств разрабатываются вариативные учебные планы для учебных заведений с контингентом учащихся украинской, гагаузской и болгарской национальностей. Эти планы дают возможность каждому учебному заведению находить свой путь изучения родного языка.

Образование гагаузов имеет свою специфику: оно содержит национальный компонент – информацию об этногенезе народа и его культурных традициях, а также культуроведческий материал, который отражает реалии духовной и материальной культуры гагаузов Молдовы, поэтому с первого сентября 2002 введен новый предмет "История культуры и традиции гагаузов Молдовы" (1 час в неделю). Он необходим для гражданского и национального самоопределения учащихся для расширения их кругозора, воспитания коммуникативной и языковой компетенции. Готовится такой же курс для 5-9 классов.

Для функционирования учебных заведений создана система научно-методического обеспечения. Так, если в начале 90-х годов не было ни одного учебника и учебного пособия по гагаузскому языку и литературе, то благодаря Проекту Всемирного банка о реформировании образования в Молдове разработаны и вышли с печати более 50 наименований учебников и учебных пособий по гагаузскому языку и литературе на основе латинской графики. Только за последние 5 лет были изданы ряд учебников, учебных пособий и словарей: учебники по гагаузскому языку и литературе для 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, классов, словари гагаузско-русско-молдавский и т.д.

Таким образом, сегодня можно сказать с уверенностью, что полностью подготовлено методическое обеспечение по гагаузскому языку и литературе для преподавания гагаузского языка и литературы как учебный предмет.

Ежегодно в соответствии с куррикулумом и новым учебником в ІУ классе проводится тестирование по гагаузскому языку. Гагаузский язык является обязательным предметом для сдачи экзамена на степень бакалавра для выпускников лицеев. С целью оказания помощи ежегодно проводится семинар по гагаузскому языку и литературе.

Параллельно с разработкой куррикулумов и учебников велась и ведется подготовка и переподготовка кадров для школ с контингентом детей гагаузской национальности. Специалисты по гагаузскому языку

и литературе готовятся на базе Педагогического университета им. И. Крянгэ, Комратского государственного университета. Подготовка кадров для работы в начальных классах и дошкольных учреждениях с гагаузским контингентом детей ведется на базе Комратского педагогического колледжа. В этом учебном заведении кроме гагаузского языка и литературы на родном языке читаются и некоторые методики (методика чтения, методика письма, методика развития речи для дошкольников и др.). За последние годы в этих учебных заведениях подготовлено более 200 специалистов по гагаузскому языку и литературе и начальных классов для работы в школах с контингентом детей гагаузской национальности.

Исходя из вышесказанного, следует, что за короткий период удалось подготовить кадры, формировать общественное мнение, издать учебники и учебно-методическую литературу. Сегодня выходят республиканская и местные газеты и журналы на гагаузском языке. Однако, это лишь первый этап в возрождении языка и культуры гагаузов. Предстоит:

- разработка и издание учебников по родному языку для лицейских классов;

- разработка и издание учебного пособия для I –IX классов по предмету "История, культура и традиции гагаузского народа";

 - транслитерация наследия гагаузских писателей;

- издания в достаточном количестве словарей разного типа (орфографических, школьных, словарей-справочников, академических и т.д.);

- издания разработанного комплекта таблиц по грамматике гагаузского языка, который будет существенным вкладом в общую копилку учителя. К комплекту таблиц прилагается Методическое руководство, содержащее краткие сведения по теме и некоторые рекомендации по использованию таблиц.

Без этого останется неразрешимой проблема терминологического обогащения языка и полноценного функционирования его в местах компактного проживания гагаузов.

**ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ ГАГАУЗЬКОЇ
МОВИ, ЯК ПРЕДМЕТА, У ШКОЛАХ
З НАЦІОНАЛЬНИМ СКЛАДОМ УЧНІВ
"GAGAUZ DILIN, NICÂ DISTIPLINA, OLUŞUM HEM
ÜÜRENMEK YOLLARI ŞKOLALARDA MILLI ÜÜRENICI
BILEŞIMINNÂN"**

Кулаксіз Ольга *

Гагаузька мова протягом тривалого часу, як і мови інших меншин України, не особливо підтримувалася державою. В наші дні кількість книг в галузі освіти та і в інших галузях наскільки незначна, що їх можна поррахувати на пальцях. Надзвичайно прикро, що дана проблема до даного часу не вирішена і навчальні та інші книги друкуються за підтримки гагаузьких спілок. У нашому дослідженні ми зупиняємося на таких проблемах навчального процесу, як недостатня кількість годин для вивчення гагаузької мови, незабезпеченість підручниками, брак методичних знань та слабкі зв'язки з університетами та коледжами в місцях, де проживають гагаузи.

Gagauz dilini, bizim ana dilimizi, lââzım bilmââ, çünkü sade o var nicâ çıkarsın bizi bir geniş, aydmnik bilgi hem yaşamak yoluna.

Ban kısmetliyim, ani duumuşum bu ayozlu erdâ. Ban kısmetliyim, ani bu geniş üürekli hem girgin halkın birisiyim! Ban kısmetliyim, ani ban kudretli, çalışkan hem serbest gaguzların kızıyım.

Ban çok hodullanerım, açan başka milletlerin arasında, bir kilim çizgisi gibi,durer yada buluner gagauzların da birisi! Bu gösterer, ani gagauzlar yaşeerlar, yıldan-yıla kuvetlenerlâr! Bu gösterer, ani gagauzlar da sayıerlar, hatırlanerlar başka milletlerin arasında! Bu gösterer onu da, ani gagauzlar giderlâr zor, ama doom yoldan!

Sevgili hem çalışkan halkım. Neleri başından geçirdin – sade sân bilersin!

Gagauzlar herbir belanın, zorluun altından, nicâ masal karhamannarı, kalkıp silkindilâr da ilerkisindân taa kaavi oldular.

Zorların birisiydi Ana dlimiz. Lââzım mı onu bilmââ, ürenmââ? Var mı nicâ onda lafetmââ? Vardı ölvakitlar açan korkardık tanıtırmaa ani biz gagauzusus?

* Викладач гагаузької мови Виноградівської середньої школи Болградського району Одеської області

Şindiki zamanda Ukraynada da yaşayan gagauzların var kolayları şkolalarda, devletin izininâ görâ, ürensinnâr ana dilini. Ama çok isterim aklıma getireyim, hem başkasına da annadeym, nicâ cekettik biz bu eni, çoktan bekleyen, yola.

Aklıma geler 1990yıl. Şkolaya geldi devlet adminisratiyadan içanki politika toplumun müdürü – Fetov Georgiy Dmitriyeviç. Hepsi üredicileri topladılar da Georgiy Dmitriyeviç annatı, ani devlettân var izin ürenmââ ani dilini. Çıktı kanon (Zakon) " Dillâr için", angısına görâ ,herbir millet Ukraynada (gagauzlar, bulgarlar, moldovannar, arnautlar,urumnar h.b.) var kolay ürensinnâr kendi ana dilini hem üretsinnâr şkolada uşaklarıda.

Sesleyrâk, işidârâk bu zakon için kafamızda dönüşârdi iki fikir:

"Allahım, acaaba geldi mi o vakit, açan var nicâ korkusuz şkolada lafetmââ gagauzça, hem dul sade lafetmââ, ama uşakları da üretmââ "

ikinci da – "Üretmââ, ama neya görâ?" Da Georgiy Dmitriyeviç sorunca : – Siz nicâ düşünersiniz, lââzim mı ürenmââ hem üretmââ sizin şkolada da gagauz dilini? Biz, üredicilâr-gagauzkalar, küçük klaslardan, bakıp biri-birimizâ, ikinciya bu soruş brakmadık koyulsun , da cevap ettik: – Elbetki lââzim ürenmââ. Sansın korktuyduk ani alaceklar bizdân bu kolaylı.

Şükür ederim şkolanın ozankı müdürünâ Koçmar L.P., onun yrdımcılarına – Çebanova M.F., Terzi V. M.,angıları korkmadılar al-maa kendi üstlerinâ bola cevapçılı işi.

Başladık öğrenmeyi fakultativ formasından 6-7 klaslarlan. Bu formada işledik iki yıl. Çalıştılar ozaman uşaklarlan Radova Vera İliniçna hem Kulaksız Olga Semenovna.

1992-1993 öğrenmek yılı – oldu ilk yıl, açan başlandı öğrenmek gagauz dilini nicâ distiplina. Ürenmek başlandı birinci klaslarda. İlk üredicilâr, angıları kayıl oldular üretmââ gagauz dilini, – o Dimova Vera Nikolaevna, Şçerban Mariya Vasilyevna., Kulaksız Olga Semenovna.

Nicâ herbir eni iştâ, ola bizim da iştâ bizâ karşı çıktılar problemalar hem zorluklar. Biz, üredicilâr, bilmâzdik kendimiz da lafları, angıları göstererlâr şkola, öğrenmek tedarıklarını.

Dolay ürünmek toplumun müdürleri azırlamıştılar bizâ hem uşaklara deyni öğrenmek kiyatlarını. Kendibaşımıza, kiytlardan yavaş-yavaş başladık tanışmaa gagauz dilinnân. Kaç kerâ biz gittik Valkaneş kasabasına – üredicilârâ yardım için, açık uroklara.

Problemler da başladılar çıkmââ üzâ:

1. Ana-bobalar, kimin uşakları, kendileri da kâr, annamazdılar hem bilmâzdidâr gagauz dilini, istemâzdidâr onnarın uşakları ürensinnâr gagauz

dilini,deyarâk ani onnar yardım edâmerlâr uşaklarına tamannama evdeki işleri, hem onnar deyardilâr: – necin lââzım üürenmââ ana dilini?

Nicâ çözüldük.

Üüredici bola uşaklara verârdi taa kolay iş eva, yada ta zeedâ bu uşaklarlan işlârdi okulda, aanadardık ana-bobalara, ani mutlak lââzım üürenmââ ana dilimizi, salt onunnan biz halkız

İkinci prob. – Bizim yoktu kendi programlarımız, angısına görâ lââzımdı işlemââ.

Çözmek: kalendar plannarını düzârdık Moldova gagauzların programasına, bizim, Ukrayına devletin saatların sayısına görü.

3. Problema. Kiyatlar. İşlârdık Moldovadan getirân kiyatlarda, ama onnar eskiidilâr.

Çözmek: Bu problemayı çözümedik ozaman, dul çözümlü onnar sindiki zamanda da. Makar ani geçti buncak yıl. (18 yıl)

Ama bakmayrak problemlara üüredicilâr işlârdilâr,işleerlâr, işleceklâr da ileri doom. Tâ geldi zaman açan gagauz dilini başladılar üürenmââ ortanca klaslarda da (5-7)

1998-1999 üürenmek yılında gagauz dilini üürenmââ deyni, uşaklar gelârdilâr bir klasa – çalışma odasına, angısı düzülyüdü nicâ bir evelki büyük oda. Onun adıydıda "Büük içer". Ban, uşakların yardımınan, topladıydım o evelki gözâl, kââmil, ellân yapan işleri: kukelan örülü perdeleri, dokuma kilimneri, erâ döşemââ palaları, ellân dikân doroska-ramkaları.

Büünkü gündâ iş durgunmadı bu yolda. Sindi sa o çalışma odası döndü şkola muzeyinâ. Angısının öndercısı -gagauz dili hem literatüra üüredicisi Bujilova V.M. Bizim şkolada taa iki Üüredici üürederlâl uşakları ana dilinâ 5- 9kl. -Sürma E.P., Kişlalı E.V.- pek sevân ana dilini insannar.

Üürendik kendimiz sora da başladık göstermââ açık urok koleğalarımıza başka şkolalardan Bolgrad dolayında. Bizi da caarardllar kendilerine uroklara. Açan bizim işimiz merak oldu bölgâ uurunda, başladık seminarian yapmaa o uurda. Bizim metodik toplumuza kaarıştılar üüredicilâr Reni, Kiliya dolaylardan da.

b) Taa bir büyük problema, angısı bozer bizim raatlumızı -bu,2008-2009 üürenmek yılda, 3-4 klaslarda kaldı sade 1,5 saat aftada. Bukadar vakit dil üürenmesi için pek az, uşaklara zor üürenmââ, koydunanda esaba ani bu yıl geçtik üüren-mââ latin grafikada, armaşılmeer necin bu işlâr oler, necin saatlar kısaler?.

İsteriz Moldova gagauzların üüreniclerinnân birerdâ pay almaa olimpiadalarda. Bola sayıda saatlarlan biz tez etişâmecez onnarı bilgi uurunda.

v) Yok okumak kiyatları.Çok umutlaneeriz, ani devlet urunda olacek annaşmaklar da Gagauz Erinda tiparlanan kiyatları olacek kolalaylık biz da alıp okuyalım. Bu bir yardım gibi olacek başka insannarada, kimin canı istecek okuma gagauz dilindâ. Bu da olacek bir adım gagauz dilinin ilerletmek hem üürenmek yolunda.

Savaşım göstereyim o işleri, angılarını götüreriz gagauz dilini üürenerâk, açıklamaa problemaları, angıları engel ederlâr işlemââ, ama nicâ gaguzlar deerlâr "Saçın uzun olsun, ama sözün kısa", onuştan ban hem kolegalarımız çok umutlaneriz, ani problemalarm makar bir boyu, bu topluştan sora mutlak cözeleceklâr.

Beni kâr hodulluk şişirer, açan düşünerim, ani ban da halkınnan barabar giderim bi geniş serbestlik yolundan güneşâ karşı! Ban kısmetliyim, ani ban da gagauzkayım!

İsterim bitirdeyim sözüümü K.Vasilioglunun laflarınnan : Yaşamaa isteriz birliktâ, Düündâ olmaa şenniktâ, Görmââ gökün üzünü, İmââ tatlı üzümü. Olmaa yıl-yıldan zengin, Gençlâr gezsinnâr girgin.

Родной язык разливается – Округа песней заливается. Родной язык-наша боль Только с нею будем жить.

Зная родной язык и другие языки, человек имеет возможность, читать, знакомиться с произведениями и научными открытиями поэтов, писателей, ученых мира. Узнавать что было, что есть и что будет в мире.

Зная родной язык, человек имеет возможность знакомиться с истоками, культурой, обычаями, традициями своего народа.

Мы, гагаузы, свой родной язык обязаны знать, потому что только он нас выведет на широкую, светлую дорогу знаний и жизни.

Я счастлива, что родилась в таком благодатном, счастливом крае. Я горда тем, что я – дочь смелого, трудолюбивого, свободолюбивого гагаузского народа.

Я испытываю огромную гордость, когда среди других народов, как яркая полоска сказочного ковра, есть и гагаузы. Это говорит о том, что гагаузы живут, из года в год крепчают. Это говорит о том, что гагаузы уважаемы другими народами. Это говорит и о том, что гагаузы идут по трудной, но очень верной дороге.

И потому, когда вышел Закон " О языках " мы – учителя, недолго обсуждали вопрос "Изучать или не изучать наш родной гагаузский язык?" Мы должны его знать, мы обязаны учить его с нашими детьми. Тем более, что государство дает такую возможность и помогает нам в этом вопросе.

Начиная с 1990 года в нашей школе изучается гагаузский язык. Изучали его факультативно в 6-7 классах. Начиная с 1992-1993 учебного года и по настоящее время – как предмет. С 1 – по 11 класс.

Проблемы были и тогда, когда только начинали изучать и сейчас, несмотря на то, что работаем в этом направлении вот уже 18 лет.

1. Не все родители хотели, чтобы их дети изучали гагаузский язык, мотивируя тем, что сами его не знают и не могут помочь детям при выполнении домашнего задания. И еще – зачем вообще изучать гагаузский язык, где он понадобится ребенку? При поступлении на учебу в вузы и техникумы он не нужен. И сейчас таковые есть, но их единицы.

Во-первых, гагаузский язык- входит в учебную программу – а ее обязаны выполнять все без исключения. А во-вторых, и родители стали понимать, что знания родного языка помогают детям ценить свои корни, знать историю своего народа.

То что родители повернулись лицом к изучению родного языка большая заслуга учителей. Проводя внеклассные воспитательные мероприятия мы обязательно привлекаем и родителей. При их непосредственном участии мы проводим в школе ((Недели гагаузского языка", и Таланты твои, Украина!", встречи в литературной гостиной, на общешкольных родительских собраниях ребята показывают художественные номера из гагаузского фольклора, звучат народные песни, демонстрируются зажигательные гагаузские танцы.

2. Вторая проблема – отсутствие учебной литературы.

Творческая группа учителей нашей школы, а также Д.И Арнаут . Т.Г.Бучацкая мы разработали учебники для 1 и 2 классов, но они до сих пор не выпущены. Поверьте очень трудно работать учителю. И при подготовке к уроку и при проведении урока. Раньше были учебники из Молдовы, хоть и старые, но выборочно мы материал находили.

3. Полное отсутствие художественной литературы на латинской графике. Даже не имея учебники, можно использовать художественную литературу как на уроке так задавать домашнее задание. Это поможет и родителям.

4. В текущем учебном году в 3-4 классах только 1,5 часа в неделю. Это мизерное время для изучения языка. Тем более непонятна эта позиция, учитывая, что в этом году начали осваивать азы латинской графики.

В этом году с первого сентября в нашей школе гагаузский язык изучается на латинской графике. Перешли на латинскую графику все классы (со 2-по 11), 1 -ый класс – устный курс одновременно. Пользуясь моментом хочу сказать, страх, который одолевал всех (и учителей,

и родителей) не оправдался. Ребята с радостью приняли эту новизну. Переход оказался намного легче, чем предполагали взрослые.

В конце хотелось сказать словами поэта Ф.Маріноглу:

Не осягнути серцем Всі гори і розлоги,
Всі зорі не злічити,
Не змірять всі дороги.
Вода і час, і люди-
Минають й не вертають,
Лише на тлі земному
Свої сліди лишають.

переклад склав С.Келар

**СТАН ВИВЧЕННЯ ГАГАУЗЬКОЇ МОВИ
В БОЛГРАДСЬКОМУ РАЙОНІ:
ПЕРСПЕКТИВИ, ТРУДНОЩІ
BOLGRAD BÖLGESİ'NDEKİ GAGAUZ DİLİN EĞİTİM
DURUMU: OLANAKLAR VE ZORLUKLAR**

Викол Віктор*

Ukrayna diğer eski Sovyet Birliği ülkelerin arasında siyasi, kültür açısından orijinal ülke olarak sayılmaktadır. Bu özellik salt Odesa bölgesine bakıldığında bile göze çarpmaktadır. Burada şuan 110 farklı millet mesken kurmuşlardır. Bu gökkuşağı gibi farklı renklerin arasında gagauz dilin eğitimi 1991 yılında itibaren başlatılmıştır. Gagauz dili ders olarak 1-11 sınıflar arasında okutulmaktadır. Gagauz dilini 1048 öğrenci 57 sınıfta okumakta, gagauz edebiyatı ise haftada 2 saat 10-11 sınıflarda görülmektedir.

Bu doğrultuda yapılan çalışmalar malesef istenilen çok da verimli sonuçları vermemekte. Zira kitapların eksikliği, metodik çalışmaların yokluğu, öğretmenlerin eksikliği ve buna benzer sorunlar büyük sıkıntılar yaratmakta. Son zamanlarda 1-5 ci, 6-12ci klaslar için hazırlanan devlet seviyesindeki gagauz dili programı az da olsa bu alandaki çalışmaların verimli ilerlemesine bir olumlu adım olarak görülmekte. Bildirimizde ilçedeki tüm okulların kontrolünü yapan eğitim birimimizin çalışmaları ele alınacaktır.

В силу своей политкультурности Украина является уникальной страной. В Одесском регионе проживают по данным Всеукраинской переписи представители 110 национальностей. В этом "букете" народов мирно живут представители гагаузского этноса, получившие возможность изучать родной язык с 1990 года.

Гагаузский язык изучается как предмет с 1 по 11 класс. Его изучением охвачено 1048 учащихся, 57 классов, гагаузская литература в объеме 2 часов в неделю преподается в 10-11 классах.

Отдел образования осуществляет контроль за состоянием преподавания предмета, вопросы заслушиваются на совещаниях руководителей школ, коллегиях отдела образования. Должное внимание уделяет этому направлению работы РГА, ООИУУ. Одним из результатов работы учителей – гагаузоведов стало создание программы по гагаузскому языку для 1-4, 5-12 классов. Программа создана в соответствии с Государственным стандартом и типовыми учебными планами с украинс-

* Голова відділу освіти Болградського району

ким языком обучения и с изучением языков национальных меньшинств (инвариантная часть), из расчета 2 часа в неделю. Программа может быть использована в учебных заведениях с русским языком и другими языками обучения, в которых предусмотрено изучение родного языка за счет часов вариативной части (2ч.).

Содержание программы дифференцировано на 4 взаимосвязанные линии: лингвистическую, коммуникативную, социокультурную и деятельностьную. Все они неразрывно связаны, являются базовыми и практически реализуются на каждом уроке. Тексты, выбираемые учителями, адаптированы к возрастным и психологическим особенностям учащихся.

Оценивание знаний и умений учащихся осуществляется по критериям, утвержденным МОН Украины. Благодаря содействию начальника Одесского филиала Института инновационных технологий и содержания образования МОН Украины Бучацкой Т.Г., а также помощи к.филол.н., доц. кафедры тюркологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко Федоры Ивановны Арнаут программы прошли конкурсный отбор и были утверждены МОН Украины. Подготовлен к изданию УМК для 1 класса. В 2006 году осуществлена курсовая переподготовка учителей гагаузского языка и литературы на базе Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. При поддержке Государственного комитета Украины по делам национальностей и религий, Всеукраинского общества "Союз гагаузов Украины" проведен 3-х дневный семинар и круглый стол "Проблемы и перспективы усовершенствования и изучение гагаузского языка и литературы в средних учебных заведениях" в г.Киеве.

Подписан двусторонний договор о сотрудничестве между Главным Управлением образования Гагаузии и Отделом образования Болградской РГА. В рамках данного Договора осуществляется культурный обмен, а также проведены 3-х дневные семинары-практикумы в январе и в августе 2008 года по вопросам преподавания гагаузского языка и литературы.

На этапе перехода к изучению родного языка большую помощь учителям района оказали коллеги из Национального ультурного объединения "Гагауз Ери".

Становление профессионализма учителя, методического мастерства, развитие национальной системы образования возможны в условиях общения педагогов, и в этом ведущая роль принадлежит конкурсу "Учитель года". С 18 по 21 марта 2008 года в Болградском районе впервые проходил областной конкурс в номинации "Гагаузский язык

и литература" по инициативе Одесского филиала Института инновационных технологий и Одесского областного национально-культурного общества "Бирлик".

В ходе конкурса участники получили возможность обменяться опытом, провести презентацию и защиту педагогических идей, технологий, методик по представленным на конкурс материалам, урок (тема и класс определялись накануне по жеребьевке), пройти психолого-педагогическое тестирование. Участники-победители конкурса были награждены грамотами Института инновационных технологий и содержания образования МОН Украины, ценными призами общества "Бирлик".

Разрешен вопрос о переводе гагаузского языка с кириллической на латинскую графику. С 01.09.2008 года в учебных заведениях с гагаузским составом учащихся изучение гагаузского языка осуществляется на латинской графике. Учебная деятельность сочетается с внеклассной. Проведение декад родной культуры в учебных заведениях, учебных конкурсов, олимпиад, участие в фестивале-конкурсе "Таланты твои, Украина" обогащают и дополняют культуру всех народов, проживающих в нашем многонациональном Болградском районе.

Вместе с тем хочется обратить внимание на трудности, проблемы.

1. Необходимость подготовки и издания учебников и полного Учебного методического комплекса в соответствии с историко-этнографическими процессами, характерными для Украины, ее частицы – Бессарабии.

2. Пополнение библиотечных фондов учебных заведений. Без анализа текстов художественных произведений нет уроков литературы.

3. Расширение связей, сотрудничество с гагаузами Молдовы.

4. Перегрузка учащихся

5. Учителя-практики, не имеющие специальной подготовки, не могут подготовить УМК. Необходимо научно-методическое, психологическое руководство этим процессом. Огромные средства.

**ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
З ГРОМАДСЬКИМИ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
YÜRÜTME KURUMLARIN SIVİL MILLI-KÜLTÜR ÖRGÜTLER
İLE İŞBİRLİĞİ ÇALIŞMALARI.**

Акдерлі Іван *

Ukrayna'nın en çok azınlığına sahip olan Bolgrad şehri ve dolayı bu ülkenin ayrıca da en sakin ve kardeşçe yaşandığı bir yerdir. Milli devlet dilinin kullanıldığı okullarda, aynı zamanda milli azınlıklara önem verilmektedir. Özellikle Gagauz ve Bulgar dilleri başta olmak üzere, haftada üçer saat azınlıklar için eğitim devlet programı çerçevesinde okutulmaktadır.

En fazla Bulgar ve Gagauz nüfusuna sahip bu ilçede ayrıca bu halkların kültürel faaliyetlerine de dikkat çekilmektedir. Her yıl düzenlenmekte olan festivaller bu ilçenin herbir köyünde geleneksel şekle bürünmüştür. Bu ve buna benzer yapılan faaliyetler birdiride konu edilecek ve işlenecektir.

В степях зеленых Буджака,
Где Прут, заветная река,
Обходит русские владения,
При бедном устье ручейка
Стоит безвестное селенье;
Семействами болгары тут
В беспечной дикости живут,
Храня родительские нравы.

Так писал о бессарабских болгарях А.С.Пушкин в дни пребывания в нашем крае.

Жители Болграда почти 200 лет хранят легенду, согласно которой Александр Сергеевич по дороге из Кишинева в Одессу посетил Болград и даже посадил дуб в парке, который сегодня носит его имя. Исторических данных, подтверждающих эту красивую легенду, нет, но жители Болграда верят, что так все и было, и заботливо оберегают дуб в парке на берегу озера Ялпуг.

Болградский район расположен в юго-западной части Одесской области. Общая площадь территории района составляет 1465 кв. км, в том числе 38,2 кв.км. территории занимает одно из самых крупных пресноводных озер Украины – озеро Ялпуг.

* заступник голови Болградської районної державної адміністрації Одеської обл.

Административным, хозяйственным и культурным центром района является г.Болград, основанный в 1821 году генерал-губернатором И.Н.Инзовым. В состав района входит 20 сел. По данным Всеукраинской переписи по состоянию на 01.01.2001 года в районе проживает 75 тыс. человек 65 национальностей, из них:

болгар 45,6 тыс.чел., или 60,8%
гагаузов 14 тыс.чел., или 18,7%
русских 6 тыс.чел., или 8%
украинцев 5,7 тыс.чел., или 7,6%
албанцев 1,6 тыс.чел., или 2,1%
молдаван 1,2, тыс.чел., или 1,5%

Всего в Одесской области проживает 27,6 тыс. гагаузов в 14 районах.

Самое большое богатство нашего края – это люди. Мы никогда не позволим себе нарушить то уникальное внутреннее единство национальностей и беспримерное разнообразие языков и культур, которые являются нашим общим сокровищем.

Никогда наша земля не знала межнациональных конфликтов, представители разных национальностей жили в мире и согласии. Эта земля была свободной территорией, где селились свободные люди, которые всегда стремились к независимости и сохранению своей национальной самобытности.

Особенность Бессарабии – в переплетении культур многих народов. Каждый из них лелеет свой родной язык, бережет традиции, обычаи, чтобы передать потомкам то бесценное сокровище, которое сами получили от дедов и отцов. Многоязычие, культурное разнообразие придают Бессарабии особенный колорит, обращает внимание каждого, кто посещает этот богатый на талантливых людей край.

С особым чувством я приветствую Вас – наследников и продолжателей одной из самых уникальных культур мира.

Открытость, толерантность, умение воспринимать любые веяния и влияния оказались парадоксальным средством исторического бессмертия гагаузского народа. Мы знаем, что когда в конце 18 – начале 19 столетия гагаузы стали переселяться на земли современной Украины и Молдовы, они несли сюда не только уникальную культуру, но и настоящий сплав традиций самых различных народов Балкан.

Мы гордимся тем, что гагаузы Молдовы обрели свою государственность. И примечательно то, что процесс обретения гагаузской государственности происходил мирным парламентским путем, без столкновений и кровопролития, и это, пожалуй, единственный случай бес-

конфликтного решения межнациональных проблем в постсоциалистической Европе.

Наша задача – дать возможность каждому народу многонациональной Бессарабии развиваться, способствовать сохранению их неповторимой культуры и улучшению благосостояния людей. Именно для этого местные органы исполнительной власти готовы неумолимо работать и поддерживать коллективы художественной самодеятельности, предоставлять возможность изучать родные языки в школах, помогать в проведении фестивалей национальных культур, которые дают возможность не только развивать национальную культуру, но и налаживать тесные контакты и укреплять межнациональные отношения с представителями национальных громад других регионов, в том числе и за рубежом, только в согласии и взаимопонимании возможно развитие родного края и улучшение жизни его жителей.

Новая волна возрождения языков и культуры национальных меньшинств началось с приобретением Украиной независимости и принятием Закона Украины "О языках". В учебных заведениях, района впервые были введены как предмет болгарский и гагаузский языки наравне с государственным.

Сделать это было непросто. Подготовленных специалистов не было, так же как не было учебников, методической и художественной литературы, учебных программ. И только благодаря огромному желанию и энтузиазму работников образования и поддержке властей это стало возможным. Большую помощь оказали и продолжают оказывать наши коллеги из Гагаузии. Особенно тесными наши контакты стали после 28 июня 2007 года, когда между Болградским районом и всеми районами АТО Гагауз Ери были подписаны соглашения о сотрудничестве в области охраны здоровья, образования, науки, культуры и спорта. За это время преподаватели Комратского университета провели в Болграде 2 семинара с учителями гагаузского языка области, заключен договор о сотрудничестве между Виноградовской ОШ и Чадыр-Лунгским лицеем, прошли встречи учащихся и учителей двух учебных заведений, обменивались делегациями работники культуры, дважды встречались комиссии по вопросам демаркации границ.

Тесное взаимодействие с общественными национально-культурными организациями тоже дает свои плоды. Так удалось решить очень сложный вопрос прохождения курсов повышения квалификации учителями района и области на базе Киевского университета им. Шевченко. Мы благодарим руководство университета, Одесский филиал института ин-

новационных технологий, областное управление образования и научной деятельности, руководство "Союза гагаузов Украины" и, конечно, лично Д.И.Арнаут. В этом году после длительных дискуссий принято очень важное решение на уровне правительства страны о переходе на патинку графику. Значимость этого решения велико, поскольку, мы рассчитываем, что оно дает возможность положительно решить и следующую серьезную проблему – проблему учебников. Не остаемся мы и без внимания государственного комитета по делам национальностей и религий. Нормой стало совместное финансирование фестивалей гагаузской культуры. В этом году планируем провести впервые областную олимпиаду на базе Болградского РМК.

На территории Болградского района функционирует 21 клубное учреждение, в которых постоянно работают более 180 коллективов художественной самодеятельности, а 19 коллективов носят звание "Народный". Самодеятельные коллективы представляют самобытную культуру Бессарабии. В их репертуаре болгарские, гагаузские, албанские, украинские, русские песни и танцы.

Десять лет назад, в 1998 году, впервые по инициативе отдела культуры Болградской райгосадминистрации был учрежден ежегодный фестиваль гагаузской песни "Гагауз сеси". Это было сильным ощутимым толчком в возрождении, как вокального жанра, так и гагаузской культуры в целом. Но ни один песенный фестиваль не обходился без зажигательных гагаузских танцев. Так родилась идея изменения формата и переименования фестиваля гагаузской песни "Гагауз сеси" на фестиваль гагаузской культуры "Гагауз халкын седефлери".

Постоянными участниками фестиваля являются не только коллективы художественной самодеятельности Болградского района, но и фольклорные ансамбли соседних районов Одесской области. Особый интерес зрителей всегда вызывают выступления профессиональных и самодеятельных артистов из Гагаузии: Комрата, Чадыр-Лунги, Вулканешти.

С каждым годом растет мастерство самодеятельных коллективов. Мы гордимся самодеятельным ансамблем песни и танца "Кадынжа". Он был образован еще в 1972 году П.П.Кырмызы, и в 1979 году ансамблю было присвоено звание "Народный", "Кадынжа" – неоднократный дипломант и лауреат Всеукраинских и международных фестивалей.

Не менее известен в районе и за его пределами самодеятельный фольклорный гагаузский ансамбль песни и танца "Зюмбюль", созданный в 1987 году Анной Ивановной Борлак, Звание "Народный" ему

было присвоено в 2003 году. Ансамбль – постоянный участник и победитель различных конкурсов и фестивалей.

С 1995 года радуется своим талантом зрителей фольклорный самодеятельный ансамбль "Кырмызы гюль" с.Александровки. Скоро будет 2 года новому хореографическому ансамблю из Виноградовки. Выпустил недавно свой диск-альбом гагаузских народных песен опытный аранжировщик и исполнитель, директор Виноградовского ДК Илья Иорданович Малакчи.

Творчество этих самодеятельных коллективов свидетельствует об одаренности гагаузского народа, о их желании сохранить свою самобытную культуру, свой язык.

Жизнь не стоит на месте. Каждый кому не лень рождает свои проблемы и требует их решения. Мы готовы и в дальнейшем сотрудничать со всеми ветвями власти, общественными и государственными организациями в плане поддержки и развития языков и культуры всех национальностей, проживающих на территории Болградского района.

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ВИКЛАДАННЯ
ГАГАУЗЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ
В ГАЗЕТАХ БОЛГРАДСЬКОГО РАЙОНУ
BOLGRAD BÖLGE GAZETELERİNDE GAGAUZ DİLİ
İLE İLGİLİ YAYINLAR**

Кальчев Борис*

Gagauz halkı sayı olarak Ukrayna'da az görünmesine rağmen kendi kimliğini koruyan halkların başında gelmektedir. Okullarda az da olsa ana dilin okutulmaya başlatılması, latin alfabesine geçişi gibi etkenler elbet dilin de ayakta kalması ve de ilerlemesi için yardımcı olacaktır. Fakat, önemli faktörlerden birisi de basın bu olayları medyaya aktarmasıdır. Bolgrad'da bu işi "Vestnik" ve "Panorama" adlı ilçe gazeteleri yapmakta. Halkımızın ayakta kalma mücadelesi, dilin gittikçe kaybolması ve bu yönde eğitimciler, bilim adamları tarafından yapılan çalışmalar, bu yolda yürürken de ortaya çıkan zorluklar vede basına yansımaları bildirimizin konusu olmuştur.

С конца 80-х годов 20 века представители гагаузской интеллигенции неоднократно поднимали вопросы необходимости введения преподавания гагаузского языка и литературы в селах, где проживает гагаузское население. Проблемы эти поднимались как на сессиях сельских, так и районного советов. Но более всего они освещались в газетах Болградского района. Издающиеся на болгарщине газеты – орган районного совета "Дружба" , независимые "Вестник" и "Панорама" много раз становились ареной дискуссий по вышеуказанной теме.

Преподаватели-филологи Мирон Дерменжи и Иван Киор из села Червоноармейское (Кубей) Ольга Кулаксыз из Виноградовки (Курчу) и депутаты советов Федор Арнаут (Дмитровка), Мария Василиогло (Александровка) и автор этих строк на страницах средств массовой информации района публиковали статьи о важности с целью сохранения национальной идентичности языка и культуры нашего малочисленного этноса в школах района. Сейчас, когда преподавание родного для наших детей гагаузского языка и литературы в учебных заведениях района болем-менее ведется, трудности, как отмечают многие, вызывает то что, в сфере изучения родного языка до сих пор не выработана

* Головний редактор газети "Вести", м. Болград.

четкая концепция национальной школы, не действует терминологическая комиссия по гагаузскому языку, в функции которой входила бы выработка специальной терминологической базы для расширения сферы его функционирования. В этой связи следует сказать, что, по мнению специалистов в области гагаузского языка и литературы, которые составили 60% от общего числа опрошенных, уровень печатных средств массовой информации, которые публикуют материалы на гагаузском языке, не отвечает необходимым требованиям. Особенно это касается печатных изданий, в которых отсутствует компетентная редакционная коллегия и, как следствие этого, не соблюдаются официально принятые орфографические нормы.

Проблемы преподавания гагаузского языка и нашей культуры является первоочередным для нас в условиях, когда некоторыми представителями титульной нации ставится задача о единой нации и едином языке, забывая о том, что в Украине проживают многие народы и нации. Нас не должно успокаивать, что дети в школах изучают родной язык, у нас должно быть и понимание того, что нужны меры для решения имеющихся проблем. В первую очередь – это качественное преподавание гагаузского языка в школах и обеспечение их необходимыми методическими пособиями. Немаловажным является и достойный уровень оплаты труда преподавателей гагаузского языка.

Возрождение наций невозможно без активного развития национальной культуры, потому и впредь необходимо активно освещать проблемы преподавания и улучшение его качества. Без поддержки наших музыкальных и танцевальных фольклорных коллективов о сохранении нашей национальной самоидентичности речь не может идти. В условиях урбанизации, массовой миграции, представители нашего народа, и в первую очередь это касается интеллигенции, которая проживает в городах, должны быть пропагандистами национальных ценностей гагаузского народа. Для этого необходимо использовать как газеты, так и личные встречи с людьми, пробудить в наших гражданах гордость за своё происхождение, за принадлежность к великому тюркскому миру. Это уже задача не только власти, но и каждого авторитетного лидера, родителей, учителей, просто уважаемых личностей – все они должны консолидировать народ, пробуждать в нём национальную гордость. К вопросу сохранения и развития родного языка мы должны подходить системно. Сегодня основными задачами являются разработка и утверждение гагаузской терминологии, подготовка словарей и других пособий на гагаузском языке.

В вопросе сохранения идентичности народа, его языка и культуры важным инструментом является издание книг и газет, ведение образования на основе родного материнского языка.

Считаем, что пришло время возродить традицию, когда ежемесячно газета райсовета "Дружба" одну из своих страниц отводила для публикаций на родном для жителей Болградского района языке – на болгарском "Другар", на гагаузском "Достлук" или может начать регулярное издание приложения на болгарском и гагаузском языках. Со своей стороны, как имеющие отношение к газете "Вестник", мы рассматриваем возможность передачи части площадей для статей на языках народностей проживающих в Бесарабии. Но существует и проблема графики. Большинство гагаузов района или не изучали свой родной язык, или обучались на кириллице, а ныне, как вы знаете, мы перешли на латиницу. Надо учитывать и этот момент.

Кроме того мы не должны закрывать глаза на сложности с научной терминологией, которые возникают при преподавании. Еще одно обстоятельство, на котором хочется остановить свое внимание, это то, что из 32 тысяч гагаузов в Украине, 28 тысяч проживают в Одесской области, в 1998 году по решению учредительной конференцией гагаузов Одесской области было создано гагаузское национально-культурное общество "Бирлик", которое сегодня возглавляет Петр Волков.

"Мы задумывали эту организацию как всеукраинскую, – рассказывает Петр Волков, – потому что в основном гагаузы проживают в Одесской области. Но государство не дало нам такого статуса. Для этого необходимо было иметь свои филиалы в 14 областях Украины. Но для нас не название главное, не статус. Основной задачей, которую мы для себя поставили, – это, чтобы в местах компактного проживания люди могли говорить на своем языке и изучать его". К сожалению этому обществу, несмотря на правильную декларацию благих намерений, на мой взгляд, не хватает целеустремленности и настойчивости в решении проблем защиты прав нашего народа, в том числе и на вопросы преподавания родного языка и литературы.

История гагаузской письменности начинается с 1957-го года, в 1962-м году она была запрещена, ее повторное возрождение началось только в 1989-м году, то есть, практически, до этого времени гагаузский язык существовал только в устной форме. Сегодня в Одесской области насчитывается девять гагаузских сел: Болградском, Килийском, Ренийском и Тарутинском районах. Вопрос о преподавании гага-

узкого языка как предмета уже решен в большинстве из них. Сложнее обстоит ситуация в Тарутинском районе, где находятся два гагаузских села. В качестве основного языка обучения в гагаузских школах почему – то превалирует только русский язык. Оно с одной стороны, как бы и понятно, но хочу привести известное изречение о том, что без языка нет народа. Гагаузскому народу Украины пришлось пройти более сложный путь, чем представителям других национальностей. Вот почему мы должны сделать все для сохранения наш язык и литературу, и большая роль в этом принадлежит средствам массовой информации, а использовать их возможности – задача всех гагаузских партиотов, всех кто любит свой народ, свой язык, свою культуру.

КОМПОЗИЦІЙНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГАГАУЗЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ *GAGAUZ MASALLARINDA KOMPOZISYON VE ANLATIM BILIM ÖZELLİKLERİ*

Кулаксіз Лариса*

Halk edebiyatının en zengin anlatı türlerinden biri olan masallar Gagauzlar arasında da çok yaygındır. Gagauz masallarını olaylar ve kahramanlar bakımından, mitolojik, epik ve halktan insanlar ve olaylarla ilgili olanlar olmak üzere gruplandırmak mümkündür. Masalların giriş ve bitişleri tekerleme niteliğinde hoş espirilerle ve ses tekrarlarıyla zenginleştirilmiş kalıp ifadelerdir. Gagauz masalları " Bir vakit varmış bir vakit yokmuş " cümlesiyle başlar. Bazı masallarda ise daha zengin bir giriş bölümü yer almaktadır. Gagauz masallarında görülen bir diğer önemli motif, masalların genel havası içinde çok rastlanan yoksul ve sıradan insanların imkansızlıklara rağmen başarılı olması, güçlü ve kibirli insanlara karşı akıl ve çalışmayla üstünlük sağlamasıdır. Bu türden halk kültürü zenginlikleri, Gagauz Türklerini hem tarihi Türk kültürüne hem de bugünkü Türk topluluklarına bağlayan en önde gelen eserlerdir. Özellikle çocuk eğitiminde önemli rol oynayan masallar bildirimizin konusunu oluşturmuştur.

У мовознавстві, літературознавстві та фольклористиці казковий текст неодноразово виступав об'єктом досліджень: структурного, синтаксичного, структурно-типологічного, фонетичного, стилістичного, перекладознавчого, діахронічного тощо. Така увага лінгвістів до проблематики фольклорної казки зумовлена тим, що як певний жанр художнього тексту, вона є одним із засобів вияву та збереження народних традицій, а за своєю генезою казка виступає своєрідним способом передачі традиційної культури мовлення. Вивчення специфічних ознак фольклорних казок дозволяє виявити відображені в мові духовні складові буття народу, який творив ці оповіді, глибше зрозуміти його характер та менталітет.

Актуальність даного дослідження визначається загальною тенденцією сучасних лінгвістичних досліджень до комплексного вивчення процесу вербальної комунікації, у центрі якої стоїть людина, та прагматичним підходом до аналізу мовних явищ з урахуванням усіх форм і умов, за яких здійснюються комунікативні акти.

* Студентка VI курсу кафедри тюркології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка

Мета роботи полягає у визначенні прагматичного потенціалу та функцій сталих композиційно-структурних компонентів казки, висвітленні мовної специфіки гагаузьких народних казок як репрезентантів традиційної культури мовлення.

Матеріалом вивчення стали тексти гагаузьких народних казок фольклорної традиції у їх семантичній та структурній цілісності.

Потрібно розпочати зі слова "masal". З його походження. Згідно з Камус-і-Османі "masal" – це змінена форма слова "mesel". "Mesel" дуже відомий в народній мові як "повчальне слово, урок", яке залишилось від пращурів арабів. Тобто зараз в великих містах використовують слово "masal", а в смт та селах кажуть "mesel", або "metel" інколи "matal".

Казка – один із найулюбленіших фольклорних жанрів гагаузів. І це природно. Адже саме в казці людина знаходить те головне, що є суттю самосвідомості й духовності: добро перемагає зло, любов – ненависть, правда – кривду, життя перемагає смерть. Ці мотиви ідеальності і справедливості притаманні казкам кожного народу і є загальнолюдськими духовними цінностями.

Але в гагаузьких казках виявляються особливості, які легше вловити розумом і відчутти душею, ніж пояснити. Головні з них – це національна духовна традиція, національні візерунки і мотиви, побутова та ритуальна атрибутика. В казках, як у геологічному розрізі, проглядаються спресовані шари гагаузької історії та культури, розквітлі яскравими барвами суттєві елементи національної традиції та природно вплетені запозичення із духовних скарбів сусідніх народів.

Композиція та особливості сюжету гагаузької казки. В цілому вона однотипна: зачин, епічна частина і кінцівка. Але треба відзначити, що гагаузька казка зазвичай починається з приказки, яка не має ні якого відношення до сюжету. Вона відрізняється жартівливим характером, ритмічністю та внутрішньою формою:

"Zaman zamandaykana, başak samandaykana, tınaz kalburdaykana, ban sallangaçtaykana, bobam da dunnyada taa yokkana, Uzun padişaalında develâr botalarinnan top oynarmışlar, kliselerdâ meleklâr sinek gibi uçuşarmışlar, bir kabak koç kestiynan, bütün memleketin insanını doyurarmışlar" ("Дуже давно, коли ще колос був на стеблові, стіг сіна в решеті, я в колисковій був, а батька зовсім ще не було на світі, в країні Уз-падишаха верблюди м'яча ганяли; янголи в церкві, як мошки літали; розрізавши одного несмачного барана годували всю країну".)

Ще однією рисою композиції є те, що сюжет після завершення епічної частини може мати продовження, тобто епілог, в якому розпові-

дається про долю героя, або діяч його близьких: "Çocuklar buumuşlar da er altı memlekettan aydınnık dunneeya, pınarı kazır, kısa yol uarmışlar, bir merdiven yolu" ("Хлопчики виросли, із темного царства в світле, прокопавши криницю, зробили дорогу короткою – по сходах".)

Подекуди в одному сюжеті зустрічаються різні за часом і міфопоходженням персонажі та предмети. Наприклад, казка "Дочка Сонця та її невмируще кохання" починається з епізоду, де до бідної жінки приходять двоє подорожніх. Вона і не здогадується, що перед нею сам Бог і святий Петро. Як бачимо, персонажі взято із православ'я, бо ж гагаузи переважно сповідують саме цю віру. А далі з казки дізнаємося, що жінка нарекла свого сина ім'ям Юч Ок, тобто Три Стріли. Це вже дійшло від предків гагаузів – огузів, які вклонялися поганським божествам. У казці наявне поєднання давньої і пізнішої традицій на гуманістичній основі.

За змістом казок ми можемо скласти уявлення про традиційні заняття гагаузів. На казкових стежинах ми надібуємо і землеробів, і ремісників, тобто представників різних верств народу. У минулому, як з'ясовується, найпоширенішим заняттям було скотарство, зокрема, вівчарство: серед казкових персонажів багато пастухів та чабанів зі своїми коровами, волами, кіньми, вівцями.

Кожну планету наймення "Казка" населяють різні персонажі. Героїчні, добрі і справедливі відстоюють добро та справедливість, тому вони, як чудодійний магніт, притягують до себе всі симпатії.

Стилістичні формули в гагаузькій казці. В гагаузькій казці склалась своєрідна обрядовість, яка утілюється в традиційних стилістичних формулах: початкових (ініціальних), перехідних (медіальних) і кінцевих (фінальних). Наближуючись до прислів'їв, присказок та примовок по багатьом художнім особливостям (узагальненість думки, рими і ритм) такі стереотипні формули служать композиційним засобом чарівної казки.

Початкові і фінальні формули гагаузької казки характеризують відношення розповідання до дійсності. Початкова формула "Bir vakit varmış bir vakit yokmuş"... (Чи було чи не було) – запроваджує слухачів в дивовижний світ казки, настроює на радісне її сприйняття, активізує уявлення. Фінальна "Ben de ordaydım da ne gördüm siza da söledim " (І я там був, що бачив вам розповів) – повертає до дійсності, дає можливість розрядитись після психологічно напруженого сприйняття казки. Захопивши слухачів казкар розказує їм про свою присутність на бенкеті і цим ніби випробує, наскільки сильно змусив він їх злитися зі світом казки і забути, що весь цей світ – вигадка: "Ben de ordaydım da keflenip çıktım ama onnar

laazım olsun şimdi da konuşurlar" (І я там був, пив, та й пішов, а вони ма-
буть і зараз бенкетують).

Особливими формулами вводиться появлення чудовищів : "Birda bir uultu kormuş, karannık dolaylara çökmüş, koyu kara bulutlar göklere bürümüş" (Раптом роздався гомін , навкруги опустилася темінь, небо заповнили чорні хмари), або "Birda bir korkulu sıklık ışıdılmış gök gürlemiş çimçirik çakmış: Evrem eve gelermiş" (раптом чутно страшний посвіст , грім, блиснула блискавка : Еврем додому повертається), або "Jendem babusu gelirmiş: bir çenesi erde, bir çenesi gökte, paruclarınnan tozadarak, sopasını kakarak" (Жендем бабусу зявилась: один щелеп на землі, інший на небі, черевиками пилячи, драбиною покачуючи).

Розповідання завершується формулою, яке означає акт відплати покарання негативному герою: "...onnağı param parça uarmışlar " (їх розірвали на шматочки), або " çekip bir tarafa bir lobut baserlar eşek sudan gelince..." (відізвавши вбік, дуже довго бють). Описування стрімкого ходу коня виражено стереотипною фразою: "Beygir uçarmış gidermiş" (Кінь не йшов, а летів)

У деяких гагаузьких казках застосовуються такі перехідні формули: "Erif aaradını buldu ama hadi dönelim bizim gençlere." (Хлопець знайшов, що шукав , але повернемося до наших молодят). Така манера викладення побічного епізоду і введення нового героя надає оповіданню цікавості, посилює її емоційне напруження. Серед медіальних формул виділяють оповіщення, наприклад, оголошення важкого завдання, яке падишах дає герою:

"Kim atlı becerecek pınnee Buzlu bayırın tepesine, ona padişahın kızı verecek nişan üzünü o da olacak güvesi hem kabul edecek yarım padişahlık." (...хто зуміє на коневі піднятися на вершину Льодяної гори, той отримає обручку від доньки падишаха, він стане її чоловіком та отримає півцарства на додачу)

Таку ж функцію виконують обіцянки і пророкування: "...hem küçük kız deer Her beni alsa padişahın oolu yararım ona iki uşak biri kız biri da çocuk. Çocuun başında gün kızın başında ay" (молодша каже " Якби мене взяв син падишаха, йому б народила я двох діточок: доньку і сина; у сина на голові сонце, а у доньки – місяць").

Багато в гагаузькій казці формул-звертань, наприклад: "Tuz tuzlucaam kon sofraya !" (сіль моя, соленько, опустись на стіл) "Sin sin açıl kapucuum"(сін-сін, двері, відкрийтеся!) "O zaman dadunun kızı ...çekeder dugurlamaa yumaа deeya yumak yumacık yumacık" (тоді

дідова донька... починає катати клубок і говорити: "клубок-клубочок, клубок – клубочок").

Для гагаузів є обов'язковим звертання до співрозмовника: в ньому міститься певна інформація і виявляється відношення розмовника. Окрім звичайних звертань в кличній формі "matuşum" (моя матусю), "malı ma" (моя мамо), "baka", "baçı" (батько), "bobam" (мій батько), "çocuum" (мій хлопчик), "çorbacı" (хазяїн), "babo" (баба)... в казках використовуються і інші: "civan" (молодий юначе), "gözelim" (моя красуня), "üüsek padişaam" (мій великий падишах), "uvguşuum" (моє дитятко).

Важливим елементом гагаузського мовного етикету є вживання в казці формул привітання і добрих побажань: "Gün aydın olsun!" (Нехай день буде світлим!), "İi saatta !" (В добру годину!), "Zamanın hayır olsun!" (Добрий день!); формул, які виражають незадоволення, лайку, та прокляття: "Savuş başımdan!" (Забирайся!), "Allaa versin da çatlasın!" (Бог дасть, і ти тріснеш!), "Ah seni, kart hoberunu, haa!" (Ах, щоб тебе, стара ненажера, щоб тебе хаа!).

До традиційних стилістичних формул гагаузської чарівної казки віднесемо і формули – погрози: "Yarmarsan bunnarı hepsini, san kalacan derisiz, bu dadu da, anı seni getirdi – kafasız" (Якщо ти не принесеш всього цього, ти залишишся без шкури, а цей дід, який тебе привів – без голови). Особливою своєрідністю помічені просторово – часові формули переміщення: "Uz gitmişlar, düz gitmişlar, altı ay, bir güz gitmişlar..." (Прямо йшли, рівно йшли, шість місяців і одну осінь йшли...), "Çok vakit geçmemiş..." (пройшло небагато часу...), "Gel – git vakit" (Підходив час), "Aaz mı, çok mu vakit geçmiş" (Багато чи небагато часу пройшло...), "Gitmiş o nekadarı gitmiş..." (Йшов він скільки йшов...) та інші.

Таким чином, звертання, діалоги та інші традиційні формули підсилюють динаміку, ритм дії, фіксують увагу слухачів на важливих моментах епізодів і сюжету в цілому. Саме вони дають можливість відрізнити казку від інших епічних жанрів фольклору: дагани, легенди або перекази. Дуже часто казкарі користуються різноманітними повтореннями, які допомагають їм відділяти найбільш важливі дії героїв: "güleşmaa – düüşmaa" (битися – боротися), "üfkeli – üfkeli" (сердитий – сердитий), "pinip pinip"(стриб-скак), "düünmüş, düünmüş da gebermiş" (бився ,бився та й здохнув), "ucu – kenarı yoktu" (не було ні кінця ні краю), "nereden nereye" (раптом зявилося) тощо.

У схожих ситуаціях у мові казкаря з'являються приказки, прислів'я, повчання, як, наприклад, у казці "Gogucu Mogucu": "Yalannan kısmet kazanılmıyer" (З брехнею щастя не отримаєш), "Gülüntü oldu –

o da bir cezadır" (Стати посміховиськом – це теж покарання), "Yolcuya yol yarar" (Дорогу пройде той, хто їде), "Gerі yol kısa" (Дорога додому коротка), "Sevinç sevinçle, ama aаç ауı оunamaz" (Радість радістю, але голодний ведмідь не танцює).

Роблячи висновок, можна сказати, що традиційні стилістичні формули в гагаузькій чарівній казці, перш за все, служать зображенню особливого художнього світу казки, відмінного від повсякденної дійсності. Тривалий період функціонування народної казки в усній формі та відсутність авторського права на текст спричинили її перетворення на колективний продукт і зумовили специфічні, притаманні лише їй ознаки, що виявляються в сюжеті, композиції та мові казки.

У чарівних казках, що містять найменш численну кількість прагматично релевантної інформації, спостерігаємо послання про основи створення гагаузького суспільства, взаємини в сім'ї, поняття про свободу, справедливість і прагнення до невідомого.

Виділення й функціональна характеристика структурних компонентів казкового тексту може мати як теоретичне, так і прикладне значення. Практична його цінність полягає у можливості застосування отриманих результатів під час навчання побудови наративних текстів на заняттях у школі з практики гагаузької мови. Адже комунікативна значущість казки зумовлена саме стабільністю й однотипністю її композиційної структури. Казка як зразок наративного тексту виступає опорою для носіїв мови при створенні нових текстів, ознайомлює їх з правилами й логікою викладення матеріалу. З одного боку, казка – це твір мистецтва, а, отже, належить до літературно-унормованих текстів. З іншого боку, казковий твір належить до словесних виявів народної творчості, особливості яких виявляються на лексичному та синтаксичному рівнях.

1.Nuri Taner Masal araştırmaları – İstanbul, 1988. 2. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки – Ленинград, 1946. 3. Tolkien J.R.R Peri Masalları Üzerine – İstanbul, 1999. 4. Naki Tezel Türk masalları.birinci ve ikinci kitap – İstanbul 1971. 5.Muhsine H.Y. Masallar ve Eğitimsel İşlevleri – İstanbul-Büyükada, 2002. 6.Волков С. Сказка: разыскания по сюжетнословесному народно́й сказки.- М.: Просвещение, 1979. 7. Гамарра Пьер Искусство сказки// Пьер Гамарра. Читая и перечитывая. Пер. С Французского. – Радуга,1985. 8.Дунаєвська Л.Ф.,Таланчук О.М. Про типологію російської та української народної казки.// Братне єднання літератур народів СРСР.-К.:Вища школа, 1982. 9. Чернышова Т. О старой сказке и новейшей фантастике//Вопросы литературы.- 1977. №1. – с.222-245. 10 Большой турецко-русский словарь / Ред. Баскаков А.Н. и др. – М., 1998.

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ГАГАУЗІВ У СУЧАСНОМУ ПРОЦЕСІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ *ÇAĞDAŞ KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE GAGAUZLAR'IN EĞİTİM PROBLEMLERİ*

Келіогло Василь*

Щоб зрозуміти проблеми гагаузів у сучасному процесі глобалізації, хотілося б повернутися трохи в минуле. Вчені давно встановили, що рівень народжуваності в різних етносах, навіть яки живуть в однакових умовах, різний, і назвали це явище "рівнем плодючості національностей". Так, народжуваність гагаузів в середині 20 століття була вище народжуваності їх сусідів болгар в 1,5 рази, хоча умови існування цих етнічних груп дуже близькі: це і спільність історичних доль, і багаторічне спільне розселення, і близькість господарських навичок, багатьох елементів побуту та культури, релігії.

Отмечено, что уровень рождаемости во многом зависит от структурных демографических показателей населения: его возрастного состава, соотношения мужчин и женщин, уровня брачности. Решение загадки этих различий, очевидно, нужно искать в истории, социально-экономической жизни гагаузов, в бытовавших этнических традициях ранних браков, низкого уровня разводов, поощрения многодетности. По мнению ученых, предками гагаузов были тюрко-язычные кочевники. Только в середине 17 века гагаузы окончательно осели в северо-восточной части Балканского полуострова. В Бессарабию гагаузы переселились в конце 18 и в 19 веках, испытав на себе сильное влияние культур соседних народов. Но, вероятно, это влияние не смогло сильно изменить первоначального этнического ядра в этногенезе гагаузов, принадлежавшего к кочевым тюркам. А если принять во внимание традиции многодетности, присущие этим кочевым племенам, а также относительно поздний переход к оседлому образу жизни, нетрудно провести параллель между традициями в далеком прошлом и достаточно высоким уровнем рождаемости в относительно недавнее время. Еще одним фактором, влиявшим на сохраняющуюся традицию довольно раннего и более полного состояния в браке гагаузов, была существовавшая в их общественном мнении (которое имело чрезвычайно сильное влияние на поведение каждого гагауза) ценность брака и

* Віце-президент ВГО "Союз гагаузів України" з питань освіти та науки

семьи. Таким образом, было установлено, что количество детей в гагаузской семье 19-20 веков было 5-6 человек.

Исследования показали, что самые большие изменения в демографическом сознании женщин-гагаузок произошли у поколения, родившегося в 1940-е годы, военные и первые послевоенные. Конечно, это было связано с тяжелыми временами, разрухой, пришедшей после войны. Также на рождаемость гагаузских детей имел сильное влияние искусственно созданный голодомор 1946-1947 гг. Это очень тяжелая страница истории гагаузского народа. Долгие годы потребовались гагаузам для восстановления численности народа и сохранения в нелегкий период голодомора традиций, языка, культуры.

Демографическое развитие гагаузов в 60-80-е гг. 20 века происходило в условиях стабильности и определялось соотношением рождаемости и смертности, а также этническими процессами.

В 1989 г. Преобладающим идеальным числом в гагаузской среде являлось наличие трех детей в семье, на втором месте стояли четырехдетные семьи. Всего пятнадцать лет спустя, в 2004 году, опрос показал, что преобладающим идеальным числом уже стало наличие не трех, а двух детей в гагаузской семье. За это отвечает множество факторов, таких как урбанизация, повышения уровня образования гагаузских женщин, материальный достаток.

Помимо этого необходимо остановиться еще на одном факторе – этнической принадлежности супругов. Как полагают исследователи, в межнациональных браках, где супруги принадлежат к национальностям с заметно различающимися нормами рождаемости, среднее число детей обычно оказывается "промежуточным" между средними показателями родительских этносов. Исследования показали, что репродуктивные установки гагаузов, состоящих в моноэтнических браках, были существенно выше, нежели у тех, кто состоял в этнически-смешанных союзах. В этих исследованиях хорошо видна ассимиляция гагаузского народа. Так как в смешанном браке намного труднее обучить детей языку своего народа, передать культуру и традиции. Таким образом, дети, рожденные в гетерогенных союзах, несут в себе влияние как минимум двух культур. Естественно, в этом случае многое утрачивается. И из поколения в поколение передается намного меньше информации о народе отца или матери в смешанном браке, нежели в моноэтническом браке.

Важнейшими факторами, обуславливающими воспроизводство любого этноса, наряду с его территориальной организацией, полити-

ческим статусом, спецификой межэтнических контактов, является характер демографических процессов, тип сложившегося демографического поведения, включающего в себя брачное, репродуктивное, самосохранительное и миграционное поведение. Демографическое воспроизводство, физическое возобновление поколений людей, не гарантируя их функционирования как носителей этнических качеств, является, тем не менее, необходимой предпосылкой этнокультурного воспроизводства. В свою очередь, сложившийся образ жизни, культурная специфика и особая система ценностных ориентаций этносов влияют на их демографическое поведение. Чем малочисленнее этнос, тем более существенное влияние на воспроизводство его численности и основных демографических структур (половозрастной, семейной) оказывают изменения, трансформации, происходящие в процессах рождаемости и смертности, брачности и разводимости, а также в процессах миграции. Разнонаправленные миграционные перемещения, существенно влияя на картину расселения народа, на динамику численности этноса на разных территориях, ведут к расширению возможностей для межэтнического взаимодействия, межэтнических контактов на разных уровнях. Они могут способствовать постепенной утрате языка этноса, его традиционных норм поведения, ценностных ориентации, усилению ассимиляционных процессов, смене этнической идентичности у части представителей.

После распада СССР на постсоветском пространстве сложилась новая миграционная ситуация. Миграции приобрели вынужденный характер и в конечном счете, в значительной мере повлияли на сохранность этноса, перспективы его демографического развития при этом не теряя выраженную этническую составляющую. Бурно происходящие процессы глобализации, интернационализации, привели к интеграции национальных рынков труда, к усилению процессов международной миграции, т.е. способствовали тому, что страны бывшего советского пространства включились в систему общемировых миграционных процессов. До середины – 1980-х-годов международная миграция была слабым ручейком на фонемощных внутренних миграционных потоках в бывшем Советском Союзе из-за "закрытости государства".

После развала СССР и произошедших базовых изменений в политической и социально-экономической жизни вновь созданных государств на постсоветском пространстве процессы международной миграции, в т.ч. трудовой, получили бурное развитие. Стремительный рост масштабов международной миграции, изменение направлений ее

потоков, а также сложные последствия этого явления, как для самих мигрантов, так и для демографического, социального и экономического развития стран, отдающих и принимающих население, вызывают необходимость серьезного изучения происходящих процессов. Явления гастарбайтерства, как и связанная с ним, безвозвратная миграция, эмиграция, становятся не только политической, социально-экономической, но и актуальной этнодемографической проблемой, особенно значимой для государств, активно теряющих свое население в результате международной миграции, а также для малочисленных народов, чей демографический потенциал в значительной степени детерминирован происходящими миграционными процессами. Среди стран и этнических общностей постсоветского пространства в этом отношении особенно выделяются Республика Молдова и населяющие ее гагаузы тюркоязычный народ православного вероисповедания, численностью в 148 тысяч человек, из которых примерно 16-20 тысяч составляют международные трудовые мигранты. Такая же участь постигла гагаузов живущих на украинской части Бессарабии, но в меньшей степени. История последних 200-250 лет существования гагаузов это история переселений, миграций, добровольных и принудительных, организованных и стихийных, легальных и нелегальных, временных и окончательных, безвозвратных, менявших рисунок расселения народа, расширявших или сужавших территорию его проживания. Это история адаптации, приспособления к новым, изменяющимся условиям жизни, к новым землям, новой природе, иному ландшафту, иному укладу жизни, иным соседям и отношениям; адаптации всегда этнического меньшинства к иноэтничному (и нередко иноконфессиональному) большинству или поликультурному окружению. Последние десятилетия XX и начало XXI вв., насыщенные процессами трансформации всех сторон жизни общества, усилили и усложнили пути миграций гагаузов, модифицировали их миграционное поведение и траектории их адаптивных практик, вызвав неоднозначные перемены в картине расселения народа и в процессах его воспроизводства. .

Несмотря на все сложности исторического развития гагаузского народа, гагаузы сохранили национальное богатство – свой язык, культуру и обычаи. Лишь благодаря таким врожденным генетическим качествам как терпеливость, толерантность, дружелюбие и повышенная тяга к знаниям, гагаузы сумели адаптироваться в непростой среде и сохранить свою идентичность. Важную роль в истории

нашего народа сыграла христианская культура. Следование христианским ценностям и вера в Бога, помогали гагаузскому народу в самые трудные моменты его истории.

Испокон веков это был народ воин, землепашец и скотовод. Такое уникальное сочетание качеств, военных и мирных навыков наших предков, позволило выработать в целом в народе невероятный дух свободолобия и самоуважения. При изменении условий жизни гагаузы переселялись на новые земли, но не изменяли привычному для себя укладу жизни, традициям и обычаям. Но сегодня мы стоим не только перед реальной угрозой потери собственной самобытности но и исчезновением как уникальная нация, которая объединяет тюркскую культуру и христианскую веру. Сохранения нашего народа, его развитие и процветание в непростых условиях современной глобализации, недопущение процесса ассимиляции, которое затронуло десятки и сотни народов мира, - это основная задача для нас с вами.

**ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ
НА ТЕРРИТОРИИ ЮГА МОЛДОВЫ
(НА ПРИМЕРЕ ЛЕКСИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ)
MOLDOVA'NIN GÜNEYI'NDEKİ ETNİK
KÜLTÜRLERİN ETKİLEŞİMİ
(LEKSIK-ETNOGRAFIK GERÇEKLER ÜZERİNE)**

Никогло Діана *

Etnikkültür karşılaştırma konusu her zaman bilimsel çalışmaların başında çözülmesi zor olan sorun gibi olmuştur. Tabii ki, bu sorun sayesinde herhangi bir halkın kültüründeki çeşitli dönemlerini incelemeye yardımcı olmakta, etnik bağlantıların gelişimi ve karakterlerinin tam araştırmasına yardımcı olmakta, ayrıca günümüzdeki etnik kültürlerin sürecin incelenmesi de yapılmaktadır.

Bu açıdan Güney Basarabya bu tür konuların başında gelmiştir. Bulgar, Moldovan, Rus , Ukrayın, Çingene ve diğer halklar ile yana yana oturan Gagauzlar Balkanlar'dan bu topraklara göç ettiklerinden sonra bu kültürler ile kendi kültürlerini de zenginletmişlerdir. Bu etkileşim manevi kültürü içeren müzik, halk oyunları, inşaat, yemek vd. alanlarına kadar uzanmış ve kendi yankısını göstermiştir.

Bu bildirimizde ele aldığımız yemek kültürünü ve birçok yemeklerin tariflerin yanısıra onların hangi etnik kültürden tesir gücünü ve işlevini araştıracağız.

Проблема этнокультурных взаимодействий всегда была одной их основных в научных трудах по этнографии. И это не случайно, поскольку исследование данного вопроса помогает выявить в культуре того или иного народа напластования различных эпох, определить более точно характер и интенсивность межэтнических контактов и объяснить основные тенденции развития в современных этнокультурных процессах.

По словам известного российского ученого С. А. Арутюнова, "будучи информационно открытыми системами, культуры различных обществ неизменно вступают во взаимодействие между собой всюду, где только имеет место непосредственный или опосредованный контакт между представителями социумов – носителей этих культур" [2, 154].

В исследовании процесса этнокультурных взаимодействий на первый план выходит оппозиция "традиция – инновация". Соотношение компонентов данной оппозиции наиболее точно определил советский ученый Э. С. Маркарян: "... любая традиция была когда-то инноваци-

* канд. філол. наук., працівник відділу гагаузології Академії наук Молдови

ей, любая инновация в принципе имеет все шансы стать традицией, и именно в способности усваивать инновации и заключается живучесть, активная лабильность традиции" [9].

Воздействие комплекса одной культуры на другую происходит тем быстрее и легче, чем "ближе находятся друг к другу контактирующие культуры в стадильном, типологическом, историческом и прочих отношениях..." [2, 171].

При восприятии заимствований, как правило, происходит модификация инновационных элементов. Этнос-реципиент "пропускает" инновации через призму своей культуры и приспособливает их к ней. При вращении в местную культурную среду многие заимствованные бытовые элементы получают статус исконных и традиционных и перестают восприниматься как иноэтничные. В результате этих трансформаций формируется большой пласт типологически сходных явлений в разных культурах и одновременно сохраняется самобытный облик каждой, отдельно взятой культуры.

Само этнокультурное взаимодействие является одним из важнейших условий для успешного развития любой культуры и для поддержания ее в полном объеме.

В этом отношении особый интерес представляет историческая область Южная Бессарабия, которая обладает богатым наследием этнокультурных контактов. Прежде чем перейти непосредственно к изложению целей исследования, необходимо расставить некоторые методологические акценты.

Общеизвестно, что территория Южной Бессарабии издревле считалась этноконтактной зоной. Молдавский археолог В. А. Дергачев в одной из своих работ отмечает, что в ареале Юго-Восточной Европы (куда входила и Южная Бессарабия), начиная с эпохи раннего энеолита, вплоть до периода позднего средневековья происходило взаимодействие двух качественно различных по культурному и социально-экономическому укладу общностей: скотоводческого населения Урало-Поднепровья и древнего земледельческого населения Правобережной Украины и Карпато-Подоунавья [3,187].

Для исследования этнокультурных контактов в регионе Южной Бессарабии методологически важным представляется апелляция к теории хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических областей [8, 3-18]; [16, 169-215]. Историко-этнографическая область юго-восточной Европы в силу очень разнообразных типов природно-географических условий вмещает в себя целый ряд ХКТ, в том числе

ХКТ пашенно-плужного земледелия в сочетании с домашним животноводством, характерного для равнинных областей этого обширного региона (Добруджа, Подунавье, Восточное Прикарпатье, Западно-Причерноморские степные и лесистые районы [5, 43-44].

По мнению российского этнографа Ю.В.Ивановой, историко-этнографическая область (ИЭО) – система открытая. Ее географические границы нечетки и в силу подвижности человеческих общностей могут изменяться, включая в себя все новые пространства. В этом отношении интерес представляет расширение ареала балкано-дунайского варианта традиций пашенного земледелия (одного из ХКТ ИЭО – Юго-Восточной Европы) через Нижнее Подунавье, Бессарабию (в том числе Буджак), далее – на восток в сторону Северо-Причерноморских и Приазовских степных регионов [5, 53-54].

Данное обстоятельство для нас весьма важно, так как именно этот естественно-географический и исторический "коридор" обозначил взаимообмен степных азиатских хозяйственно-культурных традиций с хозяйственно-культурными традициями ХКТ плуженно-пашенного земледелия в сочетании с домашним животноводством Балкано-Дунайского ареала. Одними из носителей и тех и других в соответствующие исторические периоды (в XI в. – с востока на запад и в XVIII – XIX вв. – с запада на восток) явились ближайшие предки – печенеги, узы и куманы (XI в.) и уже сам этнос – гагаузы (в XVIII в) [11, 34].

Территория, населенная гагаузами, входит в историко-культурную область Юго-Восточная Европа [16, 172-174; 206-215]. Исторически соседями гагаузов по региону являются молдаване, румыны, украинцы, болгары, т.е. жители Молдовы, Румынии, Болгарии, Южной Украины и сопредельных с ними территорий. Из всех видов хозяйственной деятельности в этом регионе преобладает хлебопашество в сочетании с домашним скотоводством. Следовательно, большинство традиций этих народов обладают множеством общих черт.

Гагаузы прибыли на территорию Буджака с уже сложившимся комплексом традиционно-бытовой культуры, которая сформировалась на Балканах. В различное время они контактировали с ногайцами, молдаванами, болгарами и украинцами. Наиболее интенсивными в этом регионе были контакты с болгарами. Кроме того, в этнокультурном облике гагаузов сохранились черты, имеющие параллели с культурой кочевых скотоводческих народов. Данные элементы довольно подробно рассмотрены в монографии Д. Е. Никогло [11].

В Южной Бессарабии культура гагаузов претерпела некоторые изменения, отразившиеся в заимствованиях отдельных элементов у местного молдавского населения. Влияние украинцев было значительно меньше, поскольку контакты с ними не были столь интенсивными.

Цель настоящего исследования состоит в рассмотрении результатов этнокультурных взаимовлияний в области традиций питания населения Южной Бессарабии и гагаузов в конце XVIII-начале XX вв.

В той или иной степени эта тема затрагивалась в трудах молдавских и украинских этнографов: в монографиях С.С.Курогло и М.В. Маруневич, в работе А.В. Шабашова [6]; [10, 149-173]; [17, 570-599]. Наиболее полное освещение традиции питания гагаузов получили в монографии Д. Е. Никогло и в ряде ее статей [11]; [6, 15]; [13, 105-109]; [12, 105-110].

Рассмотрим наиболее значимые из данных заимствований.

Например, к заимствованным у молдаван элементам относится приготовление кислого кваса "boğ", который не зафиксирован у гагаузов Болгарии. Впрочем, в некоторых семьях сохраняется "балканская" традиция подкислять жидкие блюда уксусом, смешанным с яйцом или смесью кислого молока (yuurt) и яйца. В рационе повседневного питания гагаузов (уже на территории Бессарабии) гораздо чаще, чем в Болгарии встречается борщ с капустой (laana boğsu) и мамалыга.

Из обрядовой практики молдаван в гагаузский народный календарь пришел обычай выпекания калачей в День 40 Мучеников, который также отсутствует у гагаузов Болгарии. Данная традиция широко распространена у восточных и южных славян, молдаван, румын, что свидетельствует о типологической и генетической общности восточнославянских, восточнороманских и южно-славянских обычаев [1, 48-63]. Ввиду того, что у населения Северо-Восточной Болгарии (в том числе и у гагаузов) при наличии аналогичного праздника (Сорока Мучеников) элемент выпекания калачей отсутствует, можно предположить, что он развился под влиянием восточнороманских традиций. В данном случае мы имеем дело с инновацией, которая прочно закрепилась в календарном комплексе и не воспринимается как чужеродная, то есть стала традицией.

Аналогичная ситуация наблюдается и в том, что гагаузы восприняли у молдаван обычай передавать в дар родственникам умершего курицу через могилу, а также обрядовать сладостями и бубликами обрядовое дерево (dal) (ср. рум. rom). В этой связи нельзя не принимать во внимание, что последний обычай характерен не для всех гагаузских

сел. Обряжение поминального дерева отсутствует в гагаузских селах Вулканештского района и в традициях гагаузов Болгарии.

Кроме того, наблюдаются заимствования и в области лексики. Наиболее подверженными такого рода заимствованиям в гагаузском языке чаще всего оказываются названия мучных изделий, тогда как терминология тюркского происхождения, обозначающая молочные и мясные продукты, остается первозданной. Это подтверждает тезис о том, что скотоводческие традиции гагаузов имеют глубокие исторические корни. Например, из молдавских говоров гагаузы заимствовали следующие названия мучных изделий: *gogoloş* (от рум. *cocoloş*), *turta* (от рум. *turtă*), *plăcintă* (от рум. *plăcintă*). Тем не менее, исследование показало, что даже если в каком-либо явлении, связанном с пищевыми традициями гагаузов, имеются заимствования из других языков, в гагаузском языке продолжают сохраняться термины: являющиеся их синонимами: *lokum* (*gogoloş*), *çörek* (*pita*, *turta*), *pidă*, *kırma*, *kerdă* (*plăcintă*). В целом же терминология мясных блюд, утвари и посуды, а также других видов пищи в основе своей тюркская и носит довольно устойчивый характер [11, 165].

Интересное явление нам удалось зафиксировать в гагаузском селе Етулия и в соседнем с ним молдавском селе Александру-Иоан-Куза (бывшее Суворово). Традиционным для рождественских праздников гагаузов, болгар и молдаван является обрядовый сырный пирог круглой формы, по которому гадали непосредственно на Новый год.

В этот пирог запекали различные предметы, обозначающие названия домашних животных: коровы, лошади, овцы и т.д. По поверью, кто найдет в своей порции какой-либо предмет, "тот будет счастлив на обладание какого-либо животного". Баранья косточка обозначала приплод овец, виноградная веточка – хороший урожай винограда и т. п. Кроме того, в пирог запекали монету. Ее обладателю предрекалось разбогатеть. По традиции старшая женщина в семье, а иногда и мужчина, в начале движением руки вращали пирог, а затем разрезали его на части и раздавали домочадцам. Данный пирог имеет несколько названий, в зависимости от особенностей локальной лексики. Например, в селах Комратского Чадыр-Лунгского районов чаще всего встречаются лексемы *döşemă* и *piinirli*, в с. Чишмикей зафиксировано слово *pide*. Этот элемент под таким же названием (*döşemă*) характерен и для гагаузов Болгарии.

В соседнем с Етулией молдавском селе Александру-Иоан-Куза (Суворово) и в других молдавских селах, расположенных на юге РМ, для обозначения данного пирога используется термин *plăcintă cu poroc*

(букв. пирог счастья). В отличие от других гагаузских сел в Етулии аналогичный пирог называется "kismet pidesi" (букв. "пирог счастья"), что, на наш взгляд, является калькой молдавского plăcintă cu poșoc. Вполне возможно, что в Етулии ранее для обозначения этого обрядового пирога использовалась лексема pide. Однако со временем, с установлением наиболее интенсивных этнокультурных контактов с молдаванами из соседнего села, гагаузы заимствовали у них название "kismet pidesi" (букв. "пирог счастья"), которое в большей степени отражает символику ритуала гадания.

Процесс заимствований не был односторонним. Традиции питания молдаван и украинцев также претерпели определенные изменения под влиянием гагаузов (и болгар), что отразилось и в терминологии и заимствовании отдельных их элементов.

Важно отметить, что анализ терминов и выводы по этой части взаимовлияний не всегда однозначны. Например, традиции особого способа вяления мяса (пастрома) и заготовки его впрок (каурма), свойственные тюркским народам Передней и Средней Азии и степным кочевникам, получила распространение у молдаван не обязательно в связи с этнокультурными контактами только с гагаузами, но наверняка и с другими тюркоязычными народами: турками, ногайцами, средневековыми западно-тюркскими племенами печенегов, узов, куман.

На данном этапе исследования нам сложно вычленилть чисто гагаузские элементы. Поэтому мы попытаемся представить традиции, характерные для тюркоязычных народов и болгар, которые были восприняты местным населением. В этой связи, кроме обширных полевых материалов, собранных автором не только в гагаузских, но и в молдавских, болгарских, украинских селах юга Бессарабии, в настоящем исследовании используются материалы диалектологического словаря молдавских говоров [4].

Гагана / гайгана – еда, приготовленная из жареных яиц (Одес. обл., с. Орл., Уткон.) [4]. Гайгана – в том же значении (Молд., Каг. р-он, с. КП) [14].

Булгур/ булгур де пэпушой – кукурузная крупа (Молд., Каг. р-он, с. АИК; с. Чобр., с. Коркм.) [4].

Г'озломели – мучное изделие из пресного теста с начинкой из брынзы (Изм р-он, с. Орл; Един. р-он, с. Корпач) [4]. Г'озломели – в том же значении (ТС, АИК, ЧМ, Борог., Башк.) [14].

Думады рошы (в данном случае заимствуется не термин, а элемент) – паста из красного перца, повидло (Каг. р-он, с. Зырн.; Укр., с. Нико-

лаевка; Един. р-он, с. Устия, Дубос.) [4]. Думадэ – в том же значении (с. Джурдж., КП, ТС, АИК, Бурл.). Сравнить: булион (с. Борог.), рошацэ / рошацэ де бибер (Башк.). В украинских селах юга Молдовы: красный пэрэць (с. Мус.), червонило (с. Ферап.) [14]. Вероятно, эта приправа была заимствована у гагаузов и болгар. По сведениям респондентов, в центре и на севере Молдовы данный элемент появился сравнительно недавно и не получил широкого распространения. Как правило, его эквивалентом в этом ареале является томат-паста. Бытование пасты из красного перца в этих регионах следует связывать с внутренними миграциями населения.

Кирделе – пончики из дрожжевого теста, жаренные в масле или жире (Каг. р-он, с. Тарт.де Салч.) [14]. Сравнить: гаг. *kerdä*, в том же значении в том же значении и в значении "сырный пирог из дрожжевого теста, залитый сметаной" (Укр., с. Димитр.) [14].

Корбанул бисеричий – название храмового праздника (с. Башк.). Сравнить: храмул бисеричий (с. Борог.) [14]. Термин "корбан" (курбан) заимствован молдаванами у болгар, которые проживают здесь с 1830 года. В то же время молдавское село Бороганы, расположенное недалеко от Комрата, является моноэтничным (по сравнению с Башкалией) по составу населения. Поэтому здесь употребляется общепринятое в молдавском языке название (храмул бисеричий) [14]. Сравнить также у украинцев юга Молдовы: курбан – в том же значении (с. Ферап.). В виду того, что в данном населенном пункте имеют место интенсивные контакты гагаузов и украинцев, можно с уверенностью говорить о заимствовании украинцами этого термина у гагаузов.

Кэвэрма – жареное или вареное мясо, приготовленное для длительного хранения (Каг. р-он, с. Перин., Вэлень) [4]. Кэвэрма – в том же значении (с. Башк., КП, Джурдж., ТС, Борог., Башк.) [14]. Сравнить у украинцев юга Молдовы: каварма – поджарка из свинины (с. Мус., Ферап.) [14]. Вероятно, было заимствовано молдаванами у турок, поскольку в турецком варианте (тур. кавурма), также, как и в молдавских говорах присутствует протетический "в", которого нет в гагаузском термине (гаг. каурма). Но наше предположение еще нуждается в уточнении. Тот факт, что на севере и в центре аналог данного блюда не зафиксирован ни авторами молдавского диалектологического словаря, ни нами, позволяет предположить, что этот элемент и термин, его обозначающий, в такой же мере могли быть заимствованы и у гагаузов.

Каймак – сметана (Каг. р-он, с. СМ., АИК; Укр. с. Плав., Орл.) [4]. Вероятно, заимствовано у турок.

Манже – 1. блюдо из мяса с картофелем или без него; 2. поджарка из нарезанных овощей с луком (Каг. р-он., с. Спик.); 3. Соус из помидоров с луком и перцем (Одесс. обл., с. Камыш.; Каг. р-он, с. БМ.) [4]. Манже – во 2 и 3 значениях (Бор., Башк.) [14]. Сравнить у украинцев юга Молдовы: манжа – во 2 значении (с. Мус.) и манжа в 1–м значении (с. Фер.) [14]. На севере и в центре Молдовы данный термин не зафиксирован. Вероятно, является заимствованием у гагаузов и болгар. Наиболее подробно генезис данного элемента представлен в статье С.С. Курогло и Д. Е. Никогло, а также в монографии Д. Е. Никогло [6, 15]; [11, 88-90].

Мэсуца / мэсуца де мынкат (заимствуется не термин, а элемент) – низкий, круглый деревянный столик на трех ножках (Кишин., Скин.) [4]. Мэсуцэ – в том же значении в молдавских селах юга республики (Башк., КП, Джурдж., ТС, ЧМ, Борог., Башк.), а также на севере и в центре (Марк., Бран.) [14]. Этот предмет мебели обозначается у гагаузов термином "sofra". Ввиду того, что бытование данного элемента не ограничивается только югом Бессарабии, а охватывает весь регион, можно предположить, что он был заимствован у турок. Возможно, что когда-то круглый столик обладал знаково-престижным значением, поэтому и получил столь широкое распространение. Интересен то факт, что в молдавских говорах исследователями не зафиксирован тюркский термин (sofra). Однако общеизвестно, что в литературном румынском языке существует лексема "sufragerie" с подобным корнем, которая заимствована у турок. Что касается устойчивости данного элемента, то следует отметить, что в большей степени он сохраняется в настоящее время на юге Молдовы (в основном у гагаузов, болгар и в какой-то мере у молдаван) и выполняет свою основную функцию – служит мебелью для принятия пищи. На севере и в центре он уже практически вышел из употребления [14]. Общеизвестно, что в литературном румынском языке существует лексема "sufragerie" с подобным корнем. Этот факт позволяет нам предположить, что данное слово является результатом контактов с тюркоязычными народами.

Саралии – 1. мучное изделие (плачинта) с брынзой, капустой или с тыквой (Рэспоп., Рез., Криул.); 2. мучное изделие (плачинта) с орехами (Укр., Уткон., Приоз.) [4]. Вероятно, заимствовано у турок, так как распространено по всей территории Бессарабии. В гагаузском языке данный термин не зафиксирован.

Сармани/срамали – голубцы (Укр., Татарб.); сэрмэи – в том же значении (Укр. Килия) [4]. Сармале – в том же значении (КП, Джурдж., АИК)

[14]. В других населенных пунктах юга Молдовы голубцы обозначаются лексемой "гэлушт" (ТС, ЧМ, Борог., Башк.) [14]. Ввиду того, что данный термин распространен в литературном румынском языке, можно предположить, что он является турецким заимствованием.

Таким образом, наиболее вероятными элементами, заимствованными молдаванами и украинцами у гагаузов (и болгар) считаются: пресные лепешки с начинкой из брынзы, блюдо "манджа", паста из красного перца, способ заготовки мяса впрок (каурма). Как показывают исследования молдавских этнографов, у населения молдавских сел Южной Бессарабии развился обычай заклания первого ягненка. Также как и у гагаузов, у них существовал обычай закапывания крови жертвенного животного в землю и выведения кровью креста на лбах детей с целью оберега от болезней [15, 58]. В научной литературе перечисленные элементы определяются как "балканские".

Следует отметить, что процесс заимствования, вероятно, протекал довольно плавно и легко. Объясняется это тем, что у гагаузов и болгар, прибывших с Балканского полуострова, с одной стороны, и молдаван и украинцев Юга Бессарабии, с другой – сложился единый хозяйственно-культурный тип (пашенного земледелия и домашнего скотоводства). Их объединяла единая конфессиональная принадлежность и общие элементы мировоззрения. Именно эти аспекты определяют близость их культур и пластичность каждой из них в процессе заимствования, а также отсутствие фактов отторжения. Заимствования, как правило, выявляются как в восприятии отдельных элементов, так и в области терминологии.

Основной вывод нашего исследования заключается в том, что в результате взаимодействия трех типов этнокультурных традиций – "балканской" (с ее носителями гагаузами и болгарами), "восточнороманской" (с носителями молдаванами) и "восточно-славянской" (с украинцами и в меньшей степени русскими) к концу XIX века на территории Южной Бессарабии сформировалась южнобессарабская модель питания, которая в свою очередь является составной частью южнобессарабского этнокультурного комплекса. Решающую роль в этом процессе сыграли "балканские" элементы, которые не представлены в северном и центральном регионах страны – здесь наблюдается два типа традиций – "восточнославянская" и "восточнороманская".

Безусловно, эта многогранная тема не может быть освещена в таком небольшом по объему исследовании. Кроме того, для дальнейших изысканий в этой области необходимо проводить комплексные экспедиции совместно со специалистами по смежным наукам. Только в

этом случае результаты работы могли бы быть более точными. Наша статья является одним из этапов исследования в данной области.

1. Агапкина Т. Обрядовое печенье дня сорока мучеников у восточных и южных славян // Хлябът в славянската култура. София, 1997. С. 48-63. 2. Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. М., 1989. 3. Дергачев В. А. Археологические культуры и культурная трансформация // Материалы методологического семинара ЛОИЛ АН СССР. Л., 1990. С. 169 – 221. 4. Дикционар диалектал ал лимбей молдовенешть. Кишинэу, 1985. Т. I–II; 1986. Т. III, IV, V. 5. Иванова Ю. В. Историко-этнографическая область Юго-Восточная Европа и ее хозяйственно-культурные типы // Этнографическое обозрение, 1994, № 2. С. 41-56. 6. Курогло С. С., Никогло Д. Е. К проблеме этнокультурных взаимосвязей гагаузов с другими народами (на примере терминологии традиционной гагаузской кухни) // Ştiinţa, 1995, № 1. С. 15. 7. Курогло С. С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале XX вв. Кишинев, 1980. 8. Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. ХКТ и историко-этнографические области. // Советская этнография, 1955, № 4. С. 3-18. 9. Маркарян Э. С. Узловые проблемы культурной традиции // СЭ. 1981. №2. 10. Маруневич М. В. Материальная культура гагаузов конца XIX – начала XX вв. Кишинев, 1988. 11. Никогло Д. Е. Система питания гагаузов в XIX – начале XX века. Кишинев, 2004. 12. Никогло Д. Е. Этнокультурные параллели белорусов и населения юга Республики Молдова (на примере системы питания) // Беларусь-Молдова: На путях дружбы и сотрудничества (материалы международной научно-практической конференции г. Кишинев, 19 ноября 2002 г.). Минск–Кишинев, 2003 (а). С. 105-110. 13. Никогло Д. Е., Яровая В. А. Молдавско-гагаузские этнокультурные взаимосвязи (на примере терминологии традиционной кухни) // Вестник Славянского университета, №4, Кишинев, 2000, P.105-109. 14. ПЗА – Полевые записи автора. 15. Фуртунэ А. Т. Овцеводство у молдаван в XIX – начале XX века. Кишинев, 1989. 16. Чебоксаров Н.П., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. М., 1971. 17. Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. Одесса, 2002.

Список сокращений

АИК – Александру-Иоанн-Куза (бывш. Суворово, Хаджи-Абдул), БМ – Бадикул-Молдовенеск, Башк. – Башкалия, Борог. – Бороганы, Бран. – Бранешты, Вэлен. – Вэлень, Джурдж. – Джурджулешть, Димитр. – Димитровка, Дубос. – Дубоссары, Един. р-он – Единецкий район, Зырн. – Зырнешть, Изм. р-он – Измаильский район, Каг. р-он – Кагульский район, Камыш. – Камышовка, Криул. – Криуляны, Корм. – Кормаз, КП – Кышлица-Прут, Марк. – Маркауцы, Молд. – Молдова, Мус. – Мусаит, Одес. обл. – Одесская область, Орл. – Орловка, Перин. – Периней, Плавн. – Плавни, Приоз. – Приозерное, Рез. – Резина, Рэспоп. – Рэспопены, СМ – Слобозия-Маре, Спик. – Спикоаса, ТС – Тараклия-де-Салчие, Тарт.де Салч. – Таргаул-де –Салчие, Татарб. – Татарбунары, Укр. – Украина, Уткон. – Утконосовка, Ферап. – Ферапонтьевка, ЧМ – Чукур-Минжир.

Karay-Kırımçak /Караімі-Кримчаки

МОВА КИПЧАЦЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК ЯК ІСТОРИЧНИЙ РЕСУРС ДЛЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ТЮРКСЬКИХ МОВ

KIPÇAK YAZILI KAYNAKLARIN DILI : ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLERİN GELİŞİMİNE TARİHİ BİR BAKIŞ

Гаркавец Олександр *

Varolan sorunların çözümüne 800 yıla aşkın , yani XI-XIX arası Podolia, Galicia, Holmschiny, Balkanlar ve Mısır Khorezm, Astrahan'dan Kafkasya'ya kadar geniş coğrafyaya yayılmış olan kıpçak ve kıpçak-oguz yazılı kaynakları ışık tutmaktadır. Günümüzde Kıpçak kelimesi termin olarak geniş çapta incelenmiş ve farklı açıklamalarda yer almıştır. Bu açıklamalar bazen o denli değişiklik arz eder ki herbir açıklamanın hangi örnek için kullanıldığını bulmam adeta güçtür. Bu nedenle bu bildirimizde öncelikle "kıpçak" adı kimlere verildiği ve bu konuda hangi kaynaktan ne tür bilgiler bulunmakta olduğu ele alıp incelemeye çalışacağız.

Безпосередній стосунок до нашої проблематики мають кипчацькі та кипчако-огузькі писемні (включно з друкованими) пам'ятки, створені на неосяжному просторі від Хорезму, Астрахані й Кавказу до Поділля, Галичини, Холмщини, Балкан та Єгипту протягом близько 800 років – з XI до початку XIX століття. Сам термін кипчаки сьогодні має широке вживання й у науці, й у буденному житті й у різних авторів розуміється по-різному. Відмінності часто так великі, що буває дуже скрутно визначити, про кого йдеться в кожному конкретному випадку. Тому, перше ніж дати огляд пам'яток і продемонструвати їх важливість як ресурсу для розвитку сучасних тюркських мов, доцільно, на наш погляд, з'ясувати, кого в своїх працях ми розуміємо під кипчаками, під укладачами дотичних до теми творів і під спадкоємцями давніх кипчаків.

Етнонім кипчаки відомий у декількох написаннях: кипчак, кифчак, кивчак, кипшак, кипчах, хипчах, хибчах, хпчах, хбчах, латинкою –

* Головний науковий співробітник Відділу давньої та середньовічної історії Інституту історії та етнології ім. Ч.Ч.Валіханова Міністерства освіти й науки Республіки Казахстан, д.філол.н.

Qurchaq, Qırchacq, Kırçak, Kırçak, Kırçak, у неточній транскрипції – рос. кипчак, лат. Kırçak, Kirtchak, Kırchak, Kirtschak. Його семантика групується навколо трьох основних значень.

По-перше, це одна з найдавніших родоплемінних назв, поширена серед багатьох сучасних тюркських етносів. Видатним представником цього роду в казахів був легендарний батир Кобланди з кара-кипчаків.

По-друге, науковий етнімічний термін кипчак застосовується для узагальненого позначення народів і, головним чином, мов, що входять до кипчацької підгрупи тюркських мов.

Кипчацькі мови, маючи кілька підрозділів, входять до тюркської підгрупи алтайської мовної спільноти, або алтайської сім'ї мов. До цієї сім'ї входять також монгольські, тунгусо-маньчжурські, японська і корейська мови. Тюркські, монгольські і тунгусо-маньчжурські мови складають одну підгрупу (власне алтайські мови), а японська й корейська – іншу.

По-третє, історична наука під кипчаками розуміє могутнє об'єднання різних тюркських племен, очолюване кипчаками, яке в XI столітті підпорядкувало собі племінний союз на чолі з печенігами, що перед тим панував у Південно-Східній Європі. Об'єднання кипчаків виявилось настільки сильним, що величезна територія, ними контролювана, у персів отримала назву Дешт-і-Кипчак, а на Русі – Половецький степ, інакше іменований Диким полем. Могутність об'єднання усвідомлювали найширші маси людей. Показова в даному сенсі загадка з "Codex Cumanicus" про пташине молоко: Сенде, менде йох, сеньгир тавда йох, ўтлў ташда йох, кьыпчакьда йох "Немає його ні в тебе, ні в мене, ні в надхмарних горах, ні в уторованих скелях, ні в кипчаків" (за іншою версією – "ні в дуллах").

Кипчакський союз племен залишив нестертий слід в етногенезі, політичному, економічному, культурному житті народів Європи, Закавказзя і Північно-Східної Африки, справив вплив на формування й розвиток духовних цінностей регіону, зафіксованих численними пам'ятниками матеріальної культури та писемності. Багата культурна спадщина кипчаків і пов'язаних з ними етносів і держав викликає живий інтерес у широкого кола дослідників та аматорів старовини. Не вщухають наукові диспути навколо багатьох питань, зокрема і щодо змісту самого наукового поняття кипчаки і його еквівалентів – кумани, половці, куни, хони, навколо загадок бурхливої появи кипчаків на політичній арені Євразії, їх триумфального просування за Захід, стрімкого занепаду Дешт-і-Кипчаку, несподіваного нового розквіту на те-

ренах Єгипту й Сирії і розчинення кипчаків у поліетнічній Південно-Східній і Центральній Європі, Африці й інших регіонах.

У пострадянський період, коли спрощений спосіб публікації дозволив псевдонауковим виданням поглинути інформаційний простір і виштовхати на задвірки громадської думки фундаментальну науку, широкого поширення набули опуси, що проблеми кипчакознавства трактують надзвичайно довільно. Деякі автори дійшли до того, що кипчакам приписують і велетенські статуї острова Пасхи, і писемність стародавнього Шумера, і готику Західної Європи, і багато інших аж ніяк не тюркських явищ. Їх не менш спритні супротивники з піною на устах доводять, що кипчаки-кумани-половці були вщент розбиті й абсолютно знищені в добу Монгольської навали, і тому, мовляв, нічого спекулювати й шукати їхніх нащадків у середовищі пізніших етносів і, тим паче, серед сучасних народів. Абсурдність одних і других тверджень очевидна, а проте, в Казахстані, в Росії й в Україні такого кшталту опуси опинилися в списках наукової літератури, рекомендованої для використання в навчальному процесі у вузах і при вивченні історії в школі.

Водночас, праці відомих учених колишнього СРСР, Туреччини, Західної Європи, США, що володіють глибоким знанням предмету, оперують науковими методами дослідження й відкривають щораз нові безцінні джерела, лишаються набутком стриманої, інтелігентної, негаласливої кабінетної науки. Хоча за своєю евристичністю й переконливістю справедливо мають викликати захоплення освіченого загалу. На превеликий жаль, ці праці не стали надбанням мас, а роботи багатьох авторитетних дослідників, що пішли з життя в роки застою, перебудови і подальшої кризи, залишилися в первозданному рукописному вигляді, як, наприклад, фундаментальний порівняльний словник писемних пам'яток кипчако-огузької мови Золотої Орди Еміра Наджипа (переданий удовою покійного з Москви до Інституту мовознавства Міністерства освіти й науки Казахстану).

Учені-кипчакознавці знаходять достатньо переконливих історичних підстав для обговорення теми кипчаків при розгляді фундаментальних дослідницьких питань, які можна об'єднати в кілька основних груп.

I. Кипчаки й Золота Орда. Що являв собою кипчакський союз племен, як він сформувався і які племена до нього входили? Якими були дійсні історичні й географічні межі Дешт-і-Кипчаку? Який стосунок до середньовічних кипчаків Половецького степу мають вірмено-кипчаки, уруми (у побуті – греко-татари), караїми, кримчаки, карачаї-

вці, балкарці, кумики, татари Поволжя й Криму, казахи, киргизи, узбеки й інші народи?

II. Стан справ з релігією й міжконфесійними відносинами в Дешт-і-Кипчаку. Чи справді Чингізиди Золотої Орди були зразком віротерпимості? Які релігії сповідали кипчаки і їхні союзники? Коли й які гілки кипчаків прийняли іслам? Серед яких гілок кипчаків і їхніх союзників набуло поширення християнство? Яким чином у новоприйнятих релігійних культурах відбилися колишні язичницькі вірування, як вони відбилися в мові ісламських і християнських писемних пам'яток? Коли й на якій території існувало "Половецьке єпископство" чи таких єпископств було декілька – в різний час і в різних місцях?

III. Кипчаки й іудеї. Ортодоксальні іудеї й іудеї караїтської секти в Хазарській державі. Кримчаки (кримські євреї) і караїми як спадкоємці цих двох гілок іудейства. Ким з погляду етногенезу є караїми і кримчаки – євреями, хазарами чи кипчаками? Вплив духовної культури іудеїв на розвиток культурних цінностей кипчаків. Єврейська Тора і тора – право, закон, суд, зведення законів у кипчаков. Біблія в духовному житті різних гілок кипчаків. Кипчацькі переклади християнських текстів як віддзеркалення трьох духовних потоків – тюркостанства, іудаїзму й ісламу як релігії, похідної від іудаїзму.

IV. Де, ким і коли складено знаменитий "Codex Cumanicus"? Які тюркські діалекти в ньому відбилися? Чи існувала у кипчаків того часу власна писемність і література, чи геніальні переклади християнських текстів – їх єдина літературна спроба? Чи були серед місіонерів самі кипчаки? Чи ці переклади здійснено не кипчаками, а італійцями, угорцями або німцями, які служили серед них і вивчили кипчацьку мову аж так добре, щоб зуміти бездоганно перекладати на неї Святе Письмо, Апостольський символ віри, канони й гімни?

V. Кипчаки і народи Кавказу. Чи мають стосунок кипчаки до рунічних пам'яток Кавказу? Чи асимілювалися кипчаки до державних етносів у часи, коли туменами – десятками тисяч воїнів наймалися на військову службу до грузинських та інших правителів? Тюркомовні гурджі Криму, що 1779 року заснували урумське село Гурджі (сучасна Старогнатівка) в Надазов'ї, – хто вони? Яка подальша історична доля кипчаків, що поселилися назавжди у Вірменії, прийняли релігію, заснували селище Хпчак і 1206 року побудували там монастир Хпчакванк? Як виникли в Криму, Молдові й Валахії, в Україні й у Польщі цілі колонії вірмен-кипчакофонів? Чи були серед них нащадки кипчаків, що прийняли християнство вірмено-григоріанського канону ще у Вірменії або в інших

вірменських колоніях? Чому вірмени-кипчакофони цих колоній визнавали рідною (бізім тіліміз "наша мова") кипчацьку мову, а не вірменську, хоча самі себе й називали вірменами, однак не вірменським словом айк, а греко-тюркським ермені? Чому назву хипчах тілі "кипчацька мова" в пам'ятках релігійного змісту часто заступає термін татарча "по-татарському", "татарською мовою"? Чому в перекладних пам'ятках багато елементів огузької (турецької) фонетики? У чому полягала "реарменізація" вірмен-кипчакофонів напередодні унії львівських вірмен з Римо-Католицькою Церквою на початку XVII століття і які історичні наслідки цієї унії? Чи були вірмени, виселені в 1778-1779 рр. з Криму на Дон (5 сіл у межах сучасного Ростова-на-Дону), кипчакомовними і якою мірою?

VI. Кипчаки в Криму. Роль кипчаків, ногайців, огузів і турків в етногенезі кримських татар та інших народів Криму. Чи справді частина кримських греків прийняла кипчацьку мову місцевої більшості, чи частина кипчаків прийняла християнство візантійського канону? Яка роль ясирів-невільників у формуванні етносу урумів – тюркомовних греків – як окремої народності? Яку історичну інформацію криє в собі повідомлення: "Того ж дня помер раб божий Альмальчу, син Самака, на жаль, молода людина, заколота козаками", – приписане 17 травня 1308 року на грецькому Синаксарі з кримського міста Сугдеї (Судак)? Чи можна вважати це повідомлення достовірною згадкою етноніма казахів? Якщо Двічі Герой Соціалістичної Праці Паша Ангеліна, історик Федір Хартахай і художник Архип Іванович Куїнджі, їхні нащадки й їхні односельці в Північному Надазов'ї, татари відповідних сіл Криму, звідки вони вийшли, караїми, кримчаки, а так само карачаївці, балкарці й кумики ще й сьогодні розмовляють тими самими говірками, що й літописні половці Причорномор'я й Лукомор'я, хипчахи Вірменії та Грузії, тими самими, що й вірмено-кипчаки Кам'янця-Подільського і Львова, то звідки ж беруть собі аргументи ті несумлінні автори, котрі, не знаючи мови й ігноруючи фактами етнографії і історії, нахабно твердять, що половці Південно-Східної Європи зникли, не лишивши ні сліду, ні нащадків?

VII. Кипчаки Золотої Орди й Мамлюцький Єгипет. Роль кипчаків в історії цієї держави. Чи дійсно султан Бейбарс був вихідцем з Приуральського степу, з роду берч-беріш, зафіксованого чотирма сторіччями пізніше, чи все-таки з лукоморських Бурчевичів? Якою мірою мішана огузо-кипчацька, або кипчако-огузька літературна мова Золотої Орди й Мамлюцького Єгипту відображала живу мову народу? Що спільного між мовою кипчаків Мамлюцького Єгипту й іншими тюркськими

мовами? Який внесок огузів у мову тюркі – літературну мову, що об'єднувала тюрків аж до середини XIX століття? У чому своєрідність кипчацького ізводу тюркі, кількома пристосованими до місцевих діалектів версіями якого на початку XIX століття в Карасі на Кавказі, а відтак в Астрахані шотландські місіонери надрукували арабською абеткою Псалтир і повний переклад Євангелія, включно з Діями Апостолів, Посланнями й Апокаліпсисом? Ця відкрита мною й попередньо з'ясована А. А. Глашевим група кипчакомовних пам'яток сьогодні лишається взагалі поза науковим обігом. Хоча своєю вагомістю для історії й розвитку літературних тюркських мов вона не поступається творам на тюркі з Хорезму та Єгипту, османським перекладам Святого Письма, грекописменій друкованій караманлідіці XVII-XIX століть і "Терджиману" Ісмаїла Гаспринського. Однак сплине ще чимало часу, доки ми спроможемося ці безцінні стародруки належним чином опублікувати.

VIII. Кипчаки в Угорщині. Чи були кумани в Угорщині до Монгольської навали? Якщо 40-тисячне половецьке військо після віроломного вбивства хана Котяна "пішло на Балкани, змітаючи все на своєму шляху", то які куни-кумани залишилися в Угорщині і де розчинилася ця величезна маса народу? Що являли собою в етнічному відношенні історичні області Угорщини Мала Куманія й Велика Куманія? Якою є культурна спадщина кунів Угорщини і в чому полягає специфіка їхньої мови? Чи можна їхню мову реконструювати?

IX. Кипчаки-кумани-половці й Київська Русь. Сліди половецької мови в літературній спадщині Київської Русі і в сучасних східнослов'янських мовах. Чи безслідно розчинилися серед русів Наддніпров'я, Причорномор'я і Надазов'я численні представники огузьких і кипчакських племен – баджанакі-печеніги, берендії, боути (могути), каспичі, ковуї, торки, турпеї, чорні клобуки, анджогли, бурджогли, бурни, бурли, джузани, дурути, етебичі, ієти, ітлари, ітілії, кангарогли, каноугли, карабарогли, кульоби, отперлю, саксії, тарголове, тортоби, токсоби, уличі, угличі й ін. Чи не криється в імені Гзака Бурновича сучасний етнонім казахів?

Як бачимо з цього стислого викладу проблематики кипчаків, питань більше, ніж відповідей, тим паче – відповідей загальноновизнаних. Але рухатися все-таки треба. І для цього необхідна надійна засада. Такою засадою уявляються нам насамперед кипчацькі писемні пам'ятки, складені в Північному Причорномор'ї, на Поділлі й у Галичині частково латинкою ("Codex Cumanicus", зошит на 84 аркуші), але головним чином – у вірменській графіці (близько 30 тисяч сторінок,

1519-1669 pp.), а також згадані кавказо-астраханські кипчацькі стародруки арабською абеткою.

"**Codex Cumanicus**" складено місіонерами, найвірогідніше францисканцями, в XIII – першій половині XIV століття, і начисто переписано, напевно, в Кафі-Феодосії близько 1360 року. Пам'ятку опубліковано різними європейськими мовами. У перекладі на російську мову повна збірка його текстів, затранскрибованих латинкою, побачила світ лише недавно – у двох наших виданнях [Гаркавец 2006б і 2007: 63-120]. Це фактично перше повне російське видання унікальних кипчако-куманополовецьких текстів, здавалося б, загальновідомої, але, як придивитися, докладно нікому не відомої пам'ятки, яку представив був російській і світовій науковій громадськості Генріх-Юліус Клапрот іще 1828 року. Пізніше "Codex Cumanicus" не раз видавався – латиною, німецькою і французькою мовами, а загадки і ще деякі тексти, не до кінця прочитані й перекладені, з'являлися також російською й іншими мовами.

У Кодексі представлені: найраніша в історії колекція з 47 тюркських загадок і вперше перекладені мовою кипчаків-куманів-половців "Десять Божих Заповідей", фрагменти з "Книги притч" Соломона, Євангелія, творів богословів свв. Григорія Богослова (329/330-389/390), Амвросія Медіоланського (339-397), Ієроніма Стридонського (340/345-420), Августина Блаженного (354-430), "Символ віри", молитви "Отче наш" і "Аве, Маріє (Радій, Маріє)", гімни Целія Седулія (пом. 450), Венанція Фортуната (530/540-600), Теофіла з Сент-Обена (XII-XIII вв.) та інших латинських поетів – "Радій, Брамо раю", "Ісусе, наш викупе", "Слово стало плоттю", "Прапори Царя", "Згадуючи безцінну кров", "Від кута сходу сонця" й оригінальні куманські проповіді.

Релігійні тексти ми забезпечили історичними довідками, коментарями й латинськими еквівалентами. Оригінали більшості з них сто років тому встановили Вільям Банг і Карл Залеман.

Тексти підготовано до друку за факсиміле рукопису Кодексу, що зберігається сьогодні в Національній бібліотеці св. Марка Євангеліста у Венеції (Biblioteca Divi Marci – Biblioteca Nazionale di S. Marco – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / № 549), з урахуванням безцінних публікацій Генріха-Юліуса Клапрота, Гези Кууна, Германа Вамбері, Вільгельма Банга, Василя Радлова, Карла Залемана, Отто Блау, Юліуса Немета, Кааре Грьонбека, Дагмар Дрюлль, Андреаса Тітце, Мефкюре Моллової, Володимира Дримби і ін.

Куманські тексти подано в розробленій нами раніше для кипчацьких пам'яток тюркологічній транскрипції на латинській основі і відповідно до принципів читання тюркських текстів Кодексу, викладеними в нашій монографії "Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский", де наведено вичерпну таблицю відповідності писемних знаків звукам половецької мови і показано еволюцію графічної системи пам'ятки [Гаркавец 1987: 21-33].

Кипчацькі пам'ятки у вірменській графіці зобов'язані своєю появою працелюбним представникам загадкової народності, що називала себе ермені – вірменами, однак говорили, писали і молилися ці люди мовою кипчацькою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку.

Ці висококультурні люди, якщо дивитися з кипчацької прабатьківщини, мешкали далеко на заході – в українських містах Кам'янці-Подільському та Львові. Потрапили вони туди після Монгольської навали і жили там довго і щасливо в сприятливий для них час, коли в об'єднаній Польсько-Литовській державі, якій тоді підкорялися ці міста, поширилося Магдебурзьке право, що надавало містам і національним громадам широку автономію. Кипчакомовні вірмени цим правом скористалися повною мірою і аж до приєднання цих земель до Росії мали самоврядування, власний суд, духовний, цивільний і кримінальний, свою ратушу і в'язницю, свій ринок і свої цехові братства, свої церкви, монастирі, притулки і школи, і все це діяло кипчацькою мовою. Громада займала на заздрість хороше економічне становище, а її громадяни в своїй багатогранній духовній і суспільно-економічній діяльності досягали успіху завдяки загальнодоступній і повсюдно використовуваній писемності.

Для потреб самоврядування і суду 1519 року наші загадкові вірмени переклали з вірменської мови "Судебник" Мхітара Гоша, доповнили його необхідними в нових умовах статтями, погодили з канцелярією Речі Посполитої, внесли примітки з огляду на розбіжність їхніх законів із польсько-литовськими і затвердили у короля Сигізмунда латинською мовою, потім переклали для себе своєю рідною кипчацькою мовою, а для місцевої загальноміської влади – мовою польською. Відтак кипчацькою мовою уклали власний процесуальний кодекс, виходячи з власної багаторічної правозастосовної практики. І при цьому прагнули не запозичувати чужі слова – вірменські, латинські, українські, польські тощо, а де тільки можна використовували одвічні кипчацькі терміни. Так само вони чинили і перекладаючи своєю рід-

ною кипчацькою мовою вірменські священні тексти – Псалтир, Листи Апостола Павла, що входять до канону Нового Заповіту, молитви, а також – складаючи проповіді для парафіян. Чотири томи кипчацьких проповідей написав тільки доктор богослів'я Антон, що жив у Львові в першій половині XVII століття.

Загальноприйнятою кипчацькою мовою щодня протягом півтора сторіч велися судові протоколи. Тільки від Кам'янець-Подільського суду дотепер збереглося 28 томів щоденних актових записів. А були ще й ділові книги інших установ. Усього в нашому розпорядженні, як уже відзначено, близько 30 тисяч сторінок кипчацьких пам'яток вірменським письмом. Окремі кипчацькі тексти опублікували в різних країнах мої попередники – Агоп Дашян, Гевонд Алішан, Фрідріх фон Крелітц-Грайфенхорст, Федір Євгенійович Корш, Жан Дені, Тимофій Іванович Грунін, Едмонд Шютц, Іштван Вашарі, Едвард Триярський, Ян Рейхман, Рената Конова, Зофія Дубінська, О. С. Єганян, Варган Рубенович Григорян, Іскандер Абдуллович Абдуллін, мій учень Сисенбай Джолайович Кудасов і деякі інші.

Велика частка кипчацьких матеріалів вірменським письмом дотепер опублікована мною: Псалтир 1575-1585 рр. я видав разом з Едуардом Шагеновичем Хуршудяном (вірменський текст), "Тере бітігі" (Судебник) 1519-1594 рр. – разом з академіком Гайратом Сапаргалієвим (казахський переклад) і Мироном Капралем (латинський текст з українським тлумаченням), решта – самостійно. Розглянемо ці пам'ятки докладніше.

Історичні хроніки. Донині збереглися три вірмено-кипчацькі літописи: "Кам'янецька хроніка" [повна латинська транскрипція кипчацької частини з російським перекладом: Гаркавец 2002: 535-567, 1041-1072], "Венеційська хроніка" [там же: 1072-1078], "Хроніка Польського улусу", інакше "Хроніка Польщі" [там же: 1078-1079].

"Кам'янецьку хроніку" уклав вірменської й кипчацькою мовами священник Агоп (1582 – 16/26 квітня 1621), а пізніше відредагував, значно доповнив і продовжив його рідний брат Аксент 1650-1652 рр.

Агоп і Аксент – представники вірменської аристократичної верхівки м. Кам'янця. Їхній прадід Кевор був авакерецом (протоєреєм), дід Ованес (Івашко), померлий в 1610 р., був вірменським вйтом і авакерецом, батько братів Крікор (Кіркор) довгий час служив писарем у суді вірменської громади, теж був вйтом і авакерецом (з 1618 р.). Духовною особою був і Агоп, старший з братів, померлий у віці 39 років, прослуживши останні 11 років свого життя в сані священника.

На сторінках "Кам'янецької хроніки" Аксент не раз повідомляє про подвижницьку діяльність брата щодо впорядкування храмів і врешті детально характеризує і дуже високо поціновує священика Агопа, тужачи з приводу його передчасної смерті.

Перу Агопа належать списки ряду відомих нині рукописів давньо-вірменською мовою. Серед них – "Житіє святих", інакше "Четья-мінея" ("Хайсмавурк"), що зберігається в Санкт-Петербурзі. Закінчуючи переписувати цю книгу 1620 р., Агоп залишив на останніх сторінках досить об'ємну пам'ятну записку, опубліковану І. А. Абдулліним [1971: 118-129].

Як про дуже освічену людину говорить про брата і Аксент. За освіту і прекрасний розум Агопа поважали і шанували не тільки в середовищі вірмен, але і у колах польської церковної знаті й українських священиків міста. І це тоді, коли в самому Кам'янці велася гостра боротьба проти нав'язуваної католицьким духівництвом унії Вірменської церкви з Римо-Католицькою. Про участь Агопа в цій боротьбі говорить Аксент, згадуючи про диспути, на яких Агоп майстерно протистояв своїм опонентам. А його основними супротивниками були єзуїти, що відрізнялися надзвичайною освітою й умінням вести суперечки.

Та й брат Агопа Аксент володів неабиякою літературною обдарованістю, що її демонструє його нехитра, відверта і водночас вельми майстерна розповідь про дивовижні, гідні епічного опису події й факти, на перший погляд, буденні, суто побутові. Як людина захоплена, Аксент часто не може утриматися від гіперболи, чи то в оцінці сил тієї або іншої сторони, чи то у визначенні ролі деяких історичних осіб. Разом з тим, як хроніст-початківець, що не має кваліфікованих попередників, Аксент нехтує ретельністю. Через це його сучасним читачам і в першу чергу видавцям доводиться, скажімо прямо, дуже нелегко, коли йдеться про встановлення тієї або іншої особи або місцевості. Найявність паралельних джерел, щоправда, дещо полегшує це завдання, але вряді моментів проблеми лишаються нерозв'язними. В усякому разі, гідно оцінити цю писемну пам'ятку можна буде пізніше, після її ретельного вивчення істориками-медієвістами. Але вже зараз можна упевнено сказати, що багато викладених тут фактів є унікальними.

"Хроніка" Агопа і Аксента оповідає про події, що відбувалися на Правобережній і Західній Україні, в Молдавії і Валахії, але головним чином у самому Кам'янці-Подільському з 1430 по 1652 р. Її кипчацька частина стосується періоду загострення польсько-турецьких відносин, кульмінацією якого стали битва під Цецорою й Хотинська війна. Пе-

рший кипчацький запис "Хроніки" присвячено обранню вїта вірменської громади Кам'янця в січні 1611 р., а остання повідомляє про смерть проповідника вартабеда Месроба, вихідця з Кафи, в Замості 12 травня 1622 р.

"Кам'янецька хроніка" існує в двох списках – короткому і розширеному. Обидва списки опубліковано, причому при публікації повного списку видавці, з огляду на ідентичність початку в обсязі короткого списку, на жаль, не повторили видання останнього. Таким чином, "повний" текст кипчацької частини "Хроніки" можна отримати, маючи видання короткого списку і додаткових частин розширеного.

Перший, або короткий (чорновий) список хроніки зберігається в Національній бібліотеці в Парижі – рукопис №194. Жан Дені опублікував латинську транскрипцію хроніки, переклав її французькою мовою, забезпечив видання словником та індексом імен. Текст "Хроніки" містить записи з січня 1060/1611 по 3/13 листопада 1062/1613 р. [Deny 1957: 26-37].

Другий список "Кам'янецької хроніки", повніший, зберігається в бібліотеці Конгрегації мхітаристів у Венеції на острові св. Лазаря (рукопис № 1700) і містить 169 сторінок, з яких 151, 156 і 161 – чисті. Оповідання починається записом, датованим 15 жовтня 1006/1560 р., проте після цього запису автори звертаються до фактів 1430 р. Вірменська частина рукопису передує кипчацькій, а потім продовжує її: вона описує події з 1430 по 1610 р. і з 1648 по 1652 р. (стор. 7-73, 161-169). Вірмено-кипчацький текст охоплює 1611-1622 рр. (стор. 74-160). Текст короткого списку в повному варіанті займає стор. 74-89. Повний текст венеційського рукопису опубліковано в оригінальній вірменській графіці Г. Алішаном [Алішан 1896; кипчацька частина: стор. 68-110].

Е.Шютц опублікував англійський переклад значної частини кипчацького тексту цього рукопису, що описує перебіг Цецорської кампанії і Хотинської війни; переклад забезпечено словником, покажчиками, примітками, коментарем, вступом, оглядом хроніки вірменського автора XVII в. Ованеса Каменаці й щоденника подорожей, складеного його сучасником Сімеоном Лехаці, а також нарисом граматики мови пам'ятника [Schütz 1968].

Фрагменти, відсутні в Е Шютца і Ж. Дені, видав у транслітерації з англійським перекладом і глосарієм, покажчиками імен та географічних назв Іштван Вашарі [Vásáry 1969: 141-163].

Наш неповний російський переклад кипчацької частини "Кам'янецької хроніки" побачив світ у виданні "Османская империя в первой четверти XVII века" (М.: Наука, 1984) [Османская империя: 53-71;

комментарий: 168-171] і в українському викладі в журналі "Жовтень" (1985 № 4) [Кам'янецька хроніка].

"Венеційська хроніка" і "Хроніка Польщі" ("Хроніка Польського улусу") відомі за рукописом Національної бібліотеки в Парижі № 194, арк. 60-65 зв.; 65 зв.-67. Обидві надруковано Г.Алішаном [1896: 115-121; 122-123].

Фрагменти "Венеційської хроніки" видав Ж.Дені [Deny 1957: 38-41].

"Хроніка Польщі" за рукописом і за факсиміле публікації Г.Алішана перевидана Ярославом Дашкевичем і Едвардом Триярським [Dachkevutch, Tujarski 1981]. Обидва літописи укладено вірмено-кипчацькою мовою. Вони надзвичайно короткі й описують події від Різдва Христового до 1537 і 1530 рр. відповідно. Попри фрагментарність і незв'язну уривчастість повідомлень, деякі свідчення цих літописів цінні своєю оригінальністю і неповторністю в інших місцевих джерелах. Зокрема, це дані про діяльність вірмено-кипчацьких колоній Кам'яця і Львова, про Вірмено-Григоріанську Церкву на Україні тощо.

Спеціально ці дві пам'ятки поки що не досліджувалися. Ж.Дені висловив припущення, що "Венеційська хроніка" виникла на підставі якоїсь "Львівської хроніки". Однак за змістом вона є далеко не "Львівською". Синоптичні записи XIV – початку XVI століть явно вказують, що хронікальні нотатки, покладені в основу "Венеційської хроніки", велися протягом 5-6 поколінь в Кам'янці-Подільському й інших місцевостях Поділля, Молдавії і Галичини. Відтак записи було зведено в один список, хронологічно не послідовний і не позбавлений повторів. Сподіваємося, що наша публікація з російським перекладом дозволить вирішити багато дивовижних питань.

Правові кодекси й актові документи. Юридичне кодифікування, судово-адміністративна, а також господарчо-фінансова діяльність вірмен знайшла різноманітне документальне віддзеркалення.

З метою легалізації на державному рівні вживаних у вірменській громаді норм кримінального і цивільного права було зроблено переклад "Судебника" Мхітара Гоша XII ст. [Паповян 1964] з вірменської мови на латинську, потім з латинської на польську, і нарешті – з польської на вірмено-кипчацьку мову. Судебник, латинський текст якого з численними виправленнями, доповненнями і обмежувальними коментарями було затверджено Сигізмундом I Старим 1519 р., використовувався в кипчацькій і в польській версіях 1523 року.

Не виключено, що в попередній період Судебник застосовувався і в оригіналі, бо священики й деякі інші високоосвічені вірмени знали не

тільки середньовірменську, а й давньовірменську мову. В усякому разі, у вірмен не було якого-небудь ще зведення законоположень, яким вони могли б користуватися відповідно до найдавнішого привілею Казимира III від 1344 р., грамоти Яна з Чижова 1443 р., намісника польського й угорського короля Владислава III, і цілого ряду аналогічних указів, що повторювали майже дослівно положення королівської грамоти Яна I Ольбрахта 1496 г.: "вірменам дозволяється судитися за власними законами, перед своїм вїйтом, не підкоряючись іншій юрисдикції" [Сизоненко 1961].

Окрім виданого кипчацького списку, датованого 1523 роком, який тепер зберігається під №1916 у Національному інституті імені Оссолінських у Вроцлаві [Lewicki, Kohnowa 1957: 241-251; 274-277; у ЦДІА України в Києві є мікрофільм цього рукопису: КМФ 15, опис 2 №294], відомо ще два списки: львівська версія 1568 року – ркп. №176 (стор. 40-112) Національної бібліотеки в Парижі [Macler 1908: 97-98]; і кам'янецька версія 1575 року – ркп. №468 (лл. 68-102) Бібліотеки Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні [Daschian 1896: 220-221; 943-945].

Польсько-кипчацька версія Судебника майже дослівно повторює 98 світських статей вірменського оригіналу. Разом з тим, є досить істотні розбіжності між польсько-кипчацьким Судебником і його вірменським прототипом. До польсько-кипчацького зведення законів не включено повністю першу частину Судебника, присвячену церковним законам, котра налічує 124 статті, і 27 світських статей (8, 10, 19, 29, 38, 39, 50, 62-65, 69, 75, 77, 85, 87, 93, 94, 96, 97, 101, 110, 114, 126-129). Статтю 1 другої частини Судебника Мхітара Гоша в кипчацькій версії перенесено до вступу (польською мовою вступу немає). У додаткових статтях 2 і 3 частково використано норми статей 16, 85 і 99 відповідно. Стаття 63 об'єднує статті 72 і 73. Статті 90 і 91 розвивають зміст статті 109.

24 статті (доп. 1, доп. 2, доп. 4, статті 1, 4, 9, 11, 16, 20, 21, 22, 24, 32, 37, 38, 42, 45, 60, 63, 69, 80, 88, 104, 117) польсько-кипчацької версії Судебника доповнено обмежувальними нормами, доданими при узгодженні тексту в польській королівській канцелярії.

Польський і кипчацький тексти Судебника містять 25 нових статей, пов'язаних зі специфікою місцевого правового оточення. Ці статті включено в основний текст документу разом з початковими.

Кипчацькі списки, крім того, включають додатковий третій розділ процесуального змісту. У паризькому й віденському списках таких статей 41 (6-31, 33-47). У вроцлавському списку додаткових статей 94 (6-99), остання з них – за 1594 рік. Ці статті і склали абсолютно оригі-

нальний Вірмено-кипчацький Процесуальний кодекс, який згодом було перекладено польською мовою й якісно допрацьовано у вигляді остаточної редакції 1604 року під назвою "Porządek sądów i spraw prawa Ormiańskiego". Польську версію опубліковано на основі тексту 1604 року з урахуванням 9 пізніших списків О. Бальцером, який запропонував своє розбиття тексту на статті [Porządek 1912].

Вірмено-кипчацький Процесуальний кодекс 1523-1594 років найповніше представлений у рукописі №1916 Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (арк. 294 зв.-297). Щоб не вносити плутанину, кипчацький оригінал кодексу в нашому виданні ми розбили на статті точно так, як і це зробив О. Бальцер, і в результаті вийшло 94 статті. Хоча в принципі можна було запропонувати й інший поділ, що більше відповідав би кипчацькому оригіналу.

І Судебник, і Процесуальний кодекс видано нами в латинській транскрипції і з перекладом російською мовою і додатком кипчацько-російського глосарія [Гаркавец, Сапаргаліев, Капраль 2003: 15-342, 597-636]. Тут же представлено їхню латинську версію з українським перекладом Мирона Капралія [467-503], польську версію з нашим російським перекладом [504-596] і казахський переклад з додатком кипчацько-казахського глосарія Г.Сапаргалієва [637-740], а також російський переклад А. А. Паповяна Судебника Мхітара Гоша за виданням В. Бастаяна [343-442]. Кипчацьку транскрипцію всіх трьох рукописів і російський переклад пізніше відтворено нами окремо [Гаркавец 2002: 149-160, 182-209, 676-770, 1002-1041].

Цивільні і духовні органи вірменського самоврядування, офіційні і громадські організації вірмен і приватних осіб фіксували хід і результати своєї діяльності в актових книгах і в вигляді окремих документів.

У Кам'янці-Подільському Актова книга Вірменського суду була єдиною, і в ній протягом століть велися записи найрізноманітнішого характеру: фінансові, адміністративні, судові та ін.

Актові книги цехів і братерств до нашого часу не дійшли. Згадки про них достатнього уявлення про їхній зміст не дають.

У Львові для записів різного характеру існували спеціальні книги: метричних записів, духовних справ, касові, судові та ін.

Записи в актових книгах велися кипчацькою, польською, латинською, вірменською, італійською, єврейською й українською [наприклад: Акт.КП 11: 16 зв.; 51 зв.; 276 зв.-277] мовах.

Найдавніші записи з числа текстуально відомих відносяться до 1521 р. і зроблено їх кипчацькою мовою [Бжшкянц' 1830: 87].

Найпізніші, також судові, зроблено 1786 р. польською мовою [ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, д. 113, л. 1166].

Судові записи кипчацькою мовою найдовше велися в Кам'янці-Подільському: останній датовано 10/20 березня 1112/1663 р. [ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, ед. хр. 42, л. 266].

Останній документ з Кам'янця-Подільського відноситься до 8/18 грудня 1118/1669 р. – це заповіт дружини Симона Харахаша Зосі [Бібліотека АН України у Львові, ф. Баворовських, ркп. 1660 III, лл. 6-9].

До найбільш пізнього часу відносяться метричні записи, зроблені у вірменській церкві у Львові 1681 р. [ркп. № 440 Бібліотеки Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні].

Сьогодні текстуально відомо 40 актових книг вірмено-кипчацькою мовою. Три з них загублено, і ми маємо в своєму розпорядженні тільки опубліковані фрагменти: 298 записів з найдавнішої Актової книги Вірменського вйтівського суду м. Кам'янця-Подільського (1559-1567 рр.) за ркп. № 4386 Центрального архіву стародавніх актів у Києві видав Т. І. Грунін [Документи 1967], а ще чотири тексти звідси опублікував за рукописними копіями Х. І. Кучук-Іоаннесова і Ф. Є. Корша І. Абдуллін [Абдуллин 1976]; два записи з актової книги цього ж суду 1585 р. за рукописом, що зберігався згодом під № 4395 у цьому ж архіві, опублікував М. Бжшкянц [Бжшкянц' 1830: 158]; йому ж належить публікація фрагмента одного запису вірмено-кипчацькою мовою, датованого 1521 р., з книги Львівського Вірменського духовного суду за 1463-1564 рр. [Бжшкянц' 1830: 87]. Останні 37 книг зберігаються:

у ЦДІА України в м. Києві, ф. 39, оп. 1, ед. 8, 11, 12, 14, 15, 17, 19а, 20, 22, 24-37, 40-42, 157, 158 (всього 28 книг Вірменського вйтівського суду м. Кам'янця-Подільського за 1572-1663 рр. загальним обсягом понад вісім тисяч аркушів);

у Бібліотеці Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні, ркп. № 440 (книга метричних записів Львівської вірменської церкви за 1636-1736 рр., 120 арк.; по 1681 р. – вірмено-кипчацькою мовою); № 444, 446 (дві актові книги Львівського вірменського вйтівського суду за 1608-1624 і 1564-1608 рр., 79 і 177 арк. відповідно); ркп. № 446 на арк. 59-78 (за новою пагінацією – 62-81) містить друге послання апостола Павла до Коринфян, текст якого опубліковано Е.Трирським [Труjarski 1976с: 287-344]; № 452 (касова книга цього ж суду за 1598-1637 рр., 140 арк.); № 441, 447 (актові книги Львівського вірменського духовного суду за 1572-1630, 1643-1667 рр., 212 і 470 арк.) [Schütz 1971];

у Бібліотеці Конгрегації вірменських мхітаристів у Венеції, ркп. № 1788, актова книга Львівського вірменського духовного суду за 1630- 1642 рр., 1+179 арк.;

у приватних збірках у Польщі, у спадкоємців Маріяна Левицького, який тривалий час займався виявленням і збиранням східних і, зокрема, вірмено-кипчацьких писемних пам'яток, мікрофільмів і фотокопій [Deny, Tryjarski 1964b], є дві книги: 1) актова книга Львівського вірменського вйтівського суду за 1625-1630 рр., 48 арк. (продовження ркп. № 444 Бібліотеки Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні); 2) книга метричних записів Львівського вірменського архієпископства за 1660-1675 рр., обсяг якої невідомий.

Загальний обсяг правових кодексів і актових книг, що збереглися і містять вірмено-кипчацькі записи, перевищує 18 тисяч сторінок.

В архівах Львова, Відня і Варшави зберігається значне число окремих документів – оригіналів (шлюбні контракти, розписки, заповіти, листи) і виписок з актових книг, часто із загублених. Переважна частина цих пам'яток знаходиться в ЦДІА України в м. Львові.

Філологічні праці представлені двома кипчацькими посібниками з вірменської мови, декількома глосаріями (з граматики: Мат. 3883: 206 зв.-210 зв.; Від. 84: 1-5 зв.; СПб. 8: 276-278 зв.) і п'ятьма вірменсько-кипчацькими словниками.

Граматичні посібники, укладені у Львові 1581 р. (ркп. 2267 Матенадарана в Єревані, арк. 29-42) і 1613 р. (Бібліотека Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні, ркп. № 84, 178 арк.).

Перекладні загальні алфавітні вірменсько-кипчацькі словники укладені, очевидно, там же, хоча на першій сторінці словника Арм. 3 мовиться, що його куплено в Молдові. Ось ці словники:

ркп. 51 I відділу рукописів Бібліотеки Львівського університету, 366 стор.;

ркп. Арм. № 8 Державної публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, 280 стор.;

ркп. Арм. 3 Національної бібліотеки у Відні, 106 арк.;

ркп. № 84 (178 арк.) і ркп. № 311 (301 арк.) Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні;

1968-1972 рр. Е.Триярський опублікував у Варшаві конкорданс до кипчацької частини трьох віденських рукописів перекладних словників, давши тлумачення реєстрових слів польською і французькою мовами, зі вступом та факсиміле окремих сторінок усіх п'яти рукописів перекладних словників [Tryjarski 1968-1972]. На підставі лексикогра-

фічної праці Е.Трирського зроблено цікаві етимологічні спостереження Г.Дьорфером [Doerfer 1972], К.Менгесом [Menges 1972], і Дж.Клосоном [Clauson 1971], що дають привід для ряду істотних екстралінгвістичних припущень і висновків.

Усі ці вірменсько-кипчацькі словники зведено нами в єдиний вірменсько-кипчацький словник під заголовком "Кипчацький словник до вірменської Біблії, а також до молитов і творів по теології, природознавство, історії, права та граматики" [Гаркавец 2007: 647-884].

Тлумачний вірменсько-кипчацький глосарій диякона Лусіга, в якому розкрито значення важкозрозумілих слів і виразів Псалтиря, – ркп. 2267 Матенадарана в Єревані, арк. 43-52, – опубліковано нами в оригінальній вірменській графіці і в латинській транскрипції [Garkavets, Khurshudian 2001: 557-582; виправлене видання: Гаркавец 2007: 885-894].

Там же нами опубліковано "Діалоги із посібника Аведіка з граматики, теології, філософії та систематики" за львівським рукописом 1634 р., Єреван, Мат. 3522: 255 зв. – 351 зв. [Гаркавец 2007: 895-901].

Культурна література. У бібліотеках та архівосховищах Європи зберігається значна кількість вірмено-кипчацьких писемних пам'яток церковно-релігійного змісту. Відомо п'ять рукописних Псалтирів, одні збірки Послань Апостола Павла, дев'ять молитовників, чотири збірки проповідей богослова Антона, декілька збірок житій святих і творів з історії християнства із нотатками з астрології і щодо уточнення календаря, один вічний календар з пасхалією, один календар на 18 років і один список вірменських і давньотюркських назв років 12-річного тваринного циклу. Фактично всі вони нами опубліковані [Гаркавец 2002 і 2007]. Не в всіх випадках відомо, хто є перекладачем даних текстів з давньовірменської, а частково і з інших мов.

Візьмімо, наприклад, прекрасний повний переклад Псалтиря, який включає пісні, молитви і гімни з інших книг Старого Завіту, традиційно долучувані до псалмів. Перший переклад Псалтиря, як впливає з колофонів, зроблено у Львові 1575 року. Але ні автора, ні писаря в рукописі не вказано. Ми висловили припущення, що цей переклад належить львівському дияконові Лусігу, який через п'ять років склав нову редакцію кипчацького тексту. Але в принципі першим перекладачем міг бути і хтось інший. 1581 року диякон Лусіг переробив попередній переклад і вніс до нього чимало істотних змін. Перекладами займався багато знавців давньовірменської, єврейської, латинської, польської й кипчацької мов, завдяки чому ми маємо задоволення порівнювати між собою різні версії. Як би там не було, 3 з 5 кипчацьких

Псалтирів, що збереглися, написано рукою диякона Лусіґа. Усі 5 Псалтирів нами видано в повному обсязі [Garkavets, Khurshudian 2001; Гаркавец 2002: 29-97, 306-373, 373-443, 589-660, 801-865].

У єдиному списку збереглася повна збірка Послань Апостола Павла, перекладена і написана рукою священника Мікаеля, сина Кости, 1562 року у Львові [латинська транскрипція: Гаркавец 2002: 444-517]. У колофоні автор перекладу відзначає, що одним з основних його занять було учителювання. Оскільки Павло часто цитує Святе Письмо, зокрема псалми, ми звернули увагу на схожість кипчацьких перекладів священника Мікаеля і перекладів тих же місць у Псалтирі 1575 року, і в нас мимоволі виникла думка про його причетність до цього анонімного перекладу Псалтиря і про те, що диякон Лусіґ, що склав підрядковий глосарій до Псалтиря 1580 р., – один з найталановитіших його учнів.

Переклад завжди був могутнім стимулом активізації ресурсів рідної мови. І кипчацька не стала винятком. Завдяки перекладацькій діяльності цілої плеяди переважно безіменних вірмен-кипчакофонів у живу тканину іудейських і християнських творів було навіки вплетено разом із повсякденними словами багато архаїзмів того часу, що відбивають дохристиянські вірування кипчаків, їхній світогляд, їхню історичну пам'ять про багатовікове соціально-економічне, культурне і духовне життя. Язичницька лексика кипчаків-небожителів, здобувши новий зміст, ясно вказує і на специфіку колишніх вірувань і колишнього суспільного життя. Візьмімо для прикладу лише декілька слів-понять: "бог", "господь, владика, князь, правитель, суддя", з одного боку, і "імперія" – з іншою. Бог іменується словом *teṅgi*, а господь, владика, князь, правитель, суддя – словом *biu*. В останньому значенні використовуються також слова *yaḡuṣṣi* і *töḡäsi*. Імперія, а конкретніше – Візантійська імперія, називається *Хауанат*, а вихідець з цієї держави – *хауан* (по-старому), або *игум* (по-новому), тобто "грек". Подібних словесних діамантів і перлин у канві кипчацьких текстів велика кількість, і в своїй сукупності вони представляють скарбницю стародавньої кипчацької й загальнотюркської історії, яку ще належить розкрити в всьому її багатстві.

Один із кипчацьких молитовників унікальний тим, що його не написано за допомогою гусячого пера чорнилом із дубових горішків, а надруковано вірменськими літерами з металевих набірних форм друкарською фарбою. Титульний текст на обкладинці свідчить: "Молитви для простих християн. Молитовник. Нині вперше надруковано на славу Господа Бога за каноном святої Вірменської церкви. Вітцем Йован-

несом Кармаданенцем. У Львові. Року 1067 [1618], лютого 27 [березня 5]". Цього дня набір було розпочато, а закінчено, як сказано на останній сторінці, 20 [30] березня 1067 [1618] року. На титулі вірменською мовою сказано: "Молитви для простих християн". Отже, книгу задумано як масове видання для місцевих простих вірмен, рідною мовою котрих була кипчацька і котрі вірменської мови, як, наприклад, священники, не знали. Єдиний відомий екземпляр цієї книги обсягом 172 (2+168+2) сторінки сьогодні зберігається в бібліотеці Лейденського університету. Очевидно, це перша в світі кипчацька друкована книга. До майбутнього 400-річного ювілею кипчацького книгодрукування ми готуємо наукове перевидання унікальної пам'ятки. Раніше нами опубліковано повну латинську транскрипцію цієї унікальної книги [Гаркавець 2002: 660-674], а так само всіх рукописних молитовників [Гаркавець 2002: 98-146, 210-246, 272-302, 518-535, 567-569, 578-589, 771-801, 975-1001], за винятком втраченого рукопису з румунського міста Герла [Гаркавець 2002: 866-867]. В одному томі з ними нами опубліковано всі збірки християнських текстів, включаючи життя святих [Гаркавець 2002: 160-175, 179-182, 246-268, 569-578, 1041-1065].

Пильної уваги заслуговують кипчацькі проповіді як тексти творчого характеру і особливо твори вартапеда Антона, три томи яких видано нами [Гаркавець 2002: 866-867], а четвертий частинами публікує Едвард Триярські [Tujarski 1976a, 1976b, 1977, 1994, 1997].

Вартапед – доктор богослів'я Антон протягом ряду років складав на кипчацькою мовою для львівської кипчакомовної вірменогригоріанської громади і щороку, до кожного тотожного свята вірменського церковного календаря, ґрунтовно переробляв свої проповіді, уточнюючи й доповнюючи їх новим змістом.

Проповіді вартабеда Антона складено на основі Святого Письма вірменського канону із залученням багатого матеріалу з творів отців церкви, частина яких була в його розпорядженні вірменською мовою, але переважно все-таки латинською і польською. Автор користувався, природно, кипчацьким Псалтирем, кипчацькими перекладами Послання апостола Павла, кипчацькими молитовниками, але нерідко і польським перекладом Біблії та польськими молитовниками. Про це красномовно свідчать посилання і специфічні мовні особливості цитат.

Ще одним важливим джерелом послужила, певно, якась збірка житій святих католицької церкви, яку ще треба встановити.

Наш проповідник вільно оперує творами зі стародавньої історії Греції, Риму, Візантії, Туреччини, Персії, Аравії і навіть Індії і сучас-

ної йому історії країн Європи, Азії і століття тому відкритої Америки, результатами наукових досліджень свого часу, фактами культурного життя багатьох народів світу, досягненнями географії й етнографії, астрономії й астрології. У тексті ясно цитуються твори не тільки з теології та філософії, але і з природничих наук.

Усе це демонструє високий рівень ерудиції нашого письменника, що поєднав знання європейської і вірменської науки. Можливості для цього надавали, з одного боку, львівські та кам'янець-подільські навчальні заклади, зокрема єзуїтські, а з іншого – вірменські осередки освіти і культури того часу, серед яких виділялися Стамбул, Кілікія і Венеція, куди львівські і кам'янець-подільські вірмени посилали обдарованих хлопців для навчання за рахунок громади.

У мовному відношенні проповіді вартapeda Антона вражають лексичним багатством і безліччю новотворів, що викликано очевидною потребою самовираження. Водночас, впадає в очі часом дуже неприродна будова фраз. Створюється враження, що наш автор складав свої тексти мало не польською мовою і слово за словом буквально перекладав їх кипчацькою мовою, можливо, навіть із сторонньою допомогою.

Наполегливість у вживанні Антоном кипчацької мови в проповідницькій діяльності на тлі цього є просто вражаючою, особливо якщо врахувати, що львівські вірмени до цього часу вже років тридцять як уклали унію з Римо-Католицькою церквою і в справоздавстві повністю перешли на польську мову, а кам'янець-подільські були близькими до того і до другого. Але, очевидно, в сім'ї і в духовній сфері кипчацька мова все ще продовжувала утримувати вікові позиції рідної мови і не поступалася могутньому натиску з боку польської мови воєводської адміністрації і політично агресивного польського оточення.

Готуючи тексти до публікації, ми прагнули не правити граматично часом дуже спотворену кипчацьку мову нашого письменника, надаючи читачам можливість робити власні спостереження над індивідуальними особливостями мови автора.

На жаль, нам не вдалося нічого дізнатися про особу вченого богослова Антона, його походження і приватне життя. Можливо, і сам він не надавав значення цій стороні свого буття, цілком віддаючись духовній діяльності, акцентуючи на духовному і поволі віддаючи забуттю матеріальне.

Крім вказаних творів, згадаємо одну-єдину вірмено-кипчацьку епіграфічну пам'ятку: на двох сторонах дерев'яного сволака вірменського будинку у Львові досвідченим різьбярем 1609 р. виконано пам'ятний напис, що містить фрагмент псалма 120/121 [Дашкевич, Триярський

1973; Абдуллін 1973; уточнене читання: Гаркавец 2002: 973-974]. Даний текст помітно відрізняється від усіх наявних рукописних кипчакських перекладів цього псалма.

Із зразків **світської художньої літератури** поки що виявлено лише вірмено-кипчацький варіант поширеного на Сході дидактичного твору "Історія мудрого Хікара", або "Оповідь про Акіра премудрого". Це ркп. № 468 (арк. 54 зв.-62) Бібліотеки Конгрегації вірменських мхітаристів у Відні. Цьому твору присвячені спільна публікація Ж.Дені та Е.Триярського, де автори припускають, що це переклад вірменської версії [Denu, Turyarski 1964a], і публікація пам'ятки моїм алматинським учнем Сисенбаєм Джолайовичем Кудасовим [Кудасов 1990]. Виправлену транскрипцію цього дидактичного шедевр ми включили у свою збірку [Гаркавец 2002: 175-179]. До світських художніх творів тяжіють високохудожні літературні твори на релігійні теми, оглянуті вище.

Природничонаукові твори. З пам'яток, що безпосередньо стосуються природничих наук, виявлено одну. Це – праця з алхімії та інших дисциплін "Таємниці філософського каменя" львів'янина Андрія Торосовича 1626-1631 рр. зі збірки ЦДІА України в м. Києві – ф. 250, оп. 3, од. 32 (раніше: ф. 228, оп. 1, од. 89), 176 арк. [Гаркавец 1981; 1993: 199-202; повна вибірка кипчакських текстів з англійським перекладом: Turyarski 2005]. У цьому унікальному за змістом рукописі кипчацькою мовою описано численні досліди автора з хімії, садівництва, селекції, є хронікальні нотатки й виписки з праць видатних учених старовини і середньовіччя. До цієї групи тяжіє посібник Аведіка з граматики, теології, філософії та систематики, укладений у Львові 1634 року за середньовічними творами з космології в дусі Платона й Арістотеля (Єрван, Матенадаран, ркп. № 3522; Гаркавец 2007: 895-901).

Як видно з огляду, писемні пам'ятки даної групи є значними за обсягом і дуже різноманітними в жанровому відношенні. Відповідно до функціональних завдань у них використано колосальну кількість лексичних засобів – як власне тюркських, так і запозичень з арабської, перської, турецької, єврейської, грецької, латинської, вірменської, польської, української, німецької, румунської, молдавської, італійської й інших мов. Споконвічна тюркська лексика, зафіксована в пам'ятках, часто-густо в сучасних споріднених тюркських мовах не простежується або ж уживається периферійно, поступившись новітнім запозиченням і новотворам. Звуковий склад мови пам'яток демонструє стійкість, а засвоєні запозичення здебільшого підлягають фонетичній адаптації.

Морфологічна будова також доволі стійка. А от у вживанні граматичних форм, у їхній семантиці й у синтаксисі зміни радикальні – вірменокіпчакська мова неухильно деградує, втрачаючи притаманні первісні граматичні риси й набуваючи неприродних особливостей під тиском мов іншої будови [Гаркавец 1979]. Як показало комплексне дослідження, ця сама тенденція діє й в інших тюркських мовах, що функціонують в агресивному іномовному оточенні [Гаркавец 1988]. Деградації явно сприяє, особливо в фонетиці, вживання неадаптованої або хибно кодифікованої графіки, зокрема кирилиці, як, приміром, у кримськотатарській мові, де внаслідок ефекту політерного читання в широких колах "грамотних" мовців зникають губні голосні переднього ряду ö, ü, поступаючись голосним заднього ряду o, u з пом'якшенням попереднього приголосного у прикритому складі або навіть і без цього, а в неприкритому складі заміна виявляється ще більш різкою. Стисло кажучи, писемні пам'ятки даної групи разом із пам'ятками інших регіонів, складеними в арабській, грецькій, латинській та єврейській графіці, з одного боку, фіксують споконвічні тюркські риси, що їх слід розглядати як еталон, як взірець, а з другого боку – показують типові тенденції деградації тюркських мов під гнітом функціонально набагато потужніших мов оточення. Оскільки процес розвитку сучасних літературних мов піддається контролю й регулюванню, вказаній загрози в принципі можна і слід свідомо протистояти, уживаючи заходи кодифікації й цілеспрямованого диференційного навчання рідної мови.

Сказане робить наші писемні пам'ятки вкрай необхідним джерелом для історії тюрків, їх мов та літератур і водночас – неоціненним ресурсом відродження й розвитку сучасних тюркських мов Південно-Східної Європи в добу глобальної інформаційної революції.

1. Абдуллин И. А. "Памятная записка" Агопа на армяно-кыпчакском языке (1620) // Советская тюркология.– 1971.– №3: 118-129. 2. Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакская эпиграфика // Тезисы докладов Итоговой научной сессии Казанского филиала АН СССР за 1972 год.– Казань, 1973: 48-52. 3. Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф.Е.Корша // Татар теле һәм әдәбияты.– Казан, 1976.– Кн. 5: 5-23. 4. Акты армянского суда г. Каменец-Подольского (XVI в.) / Подготовка текста и предисловие В.Р.Григоряна.– Ереван, 1963. – 440 с. 5. Алишан Г. Камениц': Тарегирк һайоц' Леһастани йеу Руменийи һауастч'еай йауелуацовк'.– Венетик, 1896. 6. Бжшкянц' М. Чанапарһордут'юн 'и Леһастан йеу йайл коғманс бнакялс 'и һайказанц' серелоц' 'и нахнеац' Ани к'ағак'ин.– Венедик, 1830. 7. Гаркавец А. Н. Конвергенция ар-

мяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв.– Киев, Наукова думка, 1979. – 100 с. 8. Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI-XVII в. // Средневековый Восток: Источниковедение и историография.– М., 1980: 81-90. 9. Гаркавец А. Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник, 1977.– М.: Наука, 1981: 76-80. 10. Гаркавец А. Н. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский.– Алма-Ата: Наука, 1987. – 223 с. 11. Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине.– К.: Наук. думка, 1988. – 176 с. 12. [Гаркавец А. Н., Хуршудян Э. Ш.] Armenian-Қыршақ Psalter written by deacon Lussig from Lviv / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian.– Almaty: Desht-i Qyrshaq, 2001.– 656 p. 13. Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.– 1084 с. 14. Гаркавец А.Н. Армяно-кыпчакское письменное наследие XVI–XVII вв. // Отечественная история (Алматы), 2002а, № 2: 7-26. 15. [Гаркавец А.Н., Сапаргалиев Г., Капраль М.] Төре бітігі: Армяно-кыпчакский Судебник: Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс 1519-1594 гг. / Составители А.Н.Гаркавец, Г.Сапаргалиев. Латинский текст, украинский перевод и статья М.Капраля. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003.– 792 с. 16. [Гаркавец А. Н.] История Казахстана в произведениях античных авторов. Т. 1 Древнегреческие авторы о Великой Степи / Составление и редакция А.Н.Гаркавца.– Астана: Фолиант, 2005.– 362 с. 17. [Гаркавец А. Н.] Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н.Гаркавца. – Алматы: Баур, 2005; Изд. 2-е, стереотипное. – Алматы: Алматыкитап, 2006а.– 1304 с. 18. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV веков. – Москва: Русская деревня, 2006б. – 88 с. 19. [Гаркавец А. Н.] История Казахстана в произведениях античных авторов. Т. 2 Латинские авторы о Великой Степи / Составление и редакция А.Н.Гаркавца.– Астана: Фолиант, 2006в.– 377 с. 20 .Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. Том II. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков. – Алматы: Баур, 2007. – 912 с. 21. [Гаркавец А. Н.] Караимский молитвенник / Подготовил А.Н.Гаркавец. – Москва; Нальчик: Русская деревня, 2008. – 226 с. 22. Гаркавец О. М. Вірмено-кыпчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог.– Київ: Українознавство, 1993. – 328 с. 23. Гаркавец О. М. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки.– Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. – 624 с. 24. Гаркавец О. М. Урумський словник.– Алма-Ата: Баур, 2000. – 632 с. 25. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши: Армяне в Подолии.– Ереван, 1980. – 291 с. 26. Грунін Т. І. Про новознайдені половецькі документи // Східній світ.– 1930.– №12: 254. 27. Дашкевич Я., Трыярский Э. Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609) и вопросы изучения средневековых памятников армяно-кыпчакской эпиграфики // Rocznik

Orientalistyczny.– 1973.– Т. 35, з. 2: 123-135. 28. Документы на половецком языке XVI в. / Подготовил Т. И. Грунин.– М.: Наука, 1967.– 430 с. 29. Еганян О. С. Об одном армяно-кыпчакском грамматическом пособии // Вопросы языкознания.– 1962.– №5: 152-154. 30. Кам'янецька хроніка // Жовтень.– 1985.– №4: 95-105. 31. Коланджян С. Краткий каталог армянских рукописей города Герла // Вестник Матенадарана.– 1969.– №9: 433-485 (на арм. яз.). 32. Құдасов С. Ж. Армян жазулы кыпшақ ескерткіші "Дана Хикар сөзінің" тілі.– Алматы: Ғылым, 1990. – 120 с. 33. Наджип Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века: Автореф. дис. ... докт. филол. наук.– М., 1965: 94 с. 34. Наджип Э. Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках // Советская тюркология.– 1970.– № 1: 87-92. 35. Османская империя в первой четверти XVII века.– М.: Наука, 1984. – 213 с. 36. Паповян А. А. Армянский судебник Мхитар Гоша. Пер. с древнеарм.– Ереван, 1954. – 269 с. 37. Пашуто В. В. Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen.– Berlin, 1966: 33-40. 38. Пінгірян Г. П. З історії боротьби українських вірменів проти насильницького запровадження унії в 30-х роках XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.– 1963.– №5: 46-51. 39. Сизоненко Г. С. Архивные материалы к истории армянской колонии во Львове // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961: 204-209. 40. Хуршудян Э.Ш., Муканова Д. Д. Из истории армяно-казахстанских отношений.– Ереван, 1999. – 382 с. 41. Blau O. Ueber Volkstum und Sprache der Kumanen // Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell.– 1874.– В. 29: 556-587. 42. Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus.– Budapest. 1971.– 235 p. 43. Clauson G. Armeno-Qipčaq // Rocznik Orientalistyczny.– 1971.– Т. 34, з. 2: 7-14. 44. Dachkévtych Ya., Tryjarski E. "La Chronique de Pologne" – un monument arméno-kiptchak de première moitié du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny.– 1981.– Т. 42, з. 1: 5-26. 45. Deny J. L'arméno-coman et les "Éphémérides" de Kamieniec (1604-1613).– Wiesbaden, 1957. – 96 p. 46. Deny J., Tryjarski E. "Histoire du sage Hikar" dans la version arméno-kiptchak // Rocznik Orientalistyczny.– 1964a.– Т. 27, з. 2: 7-61. 47. Deny J., Tryjarski E. La littérature arméno-kiptchak // Philologiae Turcae Fundamenta.– Wiesbaden, 1964b.– Bd. 2: 805-806. 48. Doerfer G. Literatur zum Armeno-Kiptschakischen // Ural-Altaiische Jahrbücher.– 1968.– Bd. 40, Н. 3-4: 250-252. 49. Drimba V. Syntaxe Cormane.– Bucuresti; Leiden, 1973.– 335 p. 50. Drimba V. Codex Cumanicus.– Bucuresti, 2000. – 296 + 86 p. 51. Dröll D. Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung.– Stuttgart, 1980.– 143 S. 52. Dubińska Z. Z badań nad psalterzami ormiańskimi w języku kipczackim // Przegląd Orientalistyczny.– 1961.– Т. 2 (38): 203-214. 53. Gabain A., von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcae Fundamenta.– Wiesbaden, 1959.– Т. 1: 46-73. 54. Gabain A., von. Komanische Literatur // Philologiae Turcae Fundamenta.– Wiesbaden, 1964.– Т.

2: 213 -251. 55. Grønbech K. Codex Cumanicus: Cod. Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit Einleitung von...– Kopenhagen, 1936a.– 176 S. 56. Grønbech K. Der Türkische Sprachbau.– Kopenhagen, 1936b.– 182 S. 57. Grønbech K. Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.– Kopenhagen, 1942.– 315 S. 58. Klaproth J. Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, légué par Petrarque à la République de Venise // *J. Asiatique*.– 1826.– V. 8: 114-117. 59. Klaproth J. Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca // *Mémoires relatifs à l'Asie*, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par...– Paris, 1828.– V. 3: 122-254. 60. Kraelitz-Greifenhorst F. von. Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen // *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*.– 1912.– Bd. 26: 307-324. 61. Kuun G. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum.– Budapestini, 1880.– 529 p. 62. Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du "Code des lois des Arméniens polonais" d'après le ms. N 1916 de la Bibliothèque Ossolineum // *Rocznik Orientalistyczny*.– 1957.– T. 21: 153-300. 63. Macler F. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale.– Paris, 1908. 64. Menges K. Zur Etymologie des Armeno-Kiptschakischen // *Der Islam*.– 1972.– Bd. 48, H. 2: 298-332. 65. Monchi-Zadeh D. Das Persische im Codex Cumanicus.– Uppsala univ., 1969.– 219 S. 66. Porządek sądów i spraw prawa Ormiańskiego z r. 1604 / Wyd. O. Balzer.– Lwów, 1912. 67. Pritsak O. Armeno-Kiptschakisch // *Philologiae Turcicae Fundamenta*.– Wiesbaden, 1959a.– Bd. 1: S.81-87. 68. Pritsak O. Das Kiptschakische // *Philologiae Turcicae Fundamenta*.– Wiesbaden, 1959b.– Bd. 1: 74-87. 69. Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus.– SPb., 1887.– 133 S. 70. Reyhman J., Tryjarski E. *Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w.* // *Przegląd Orientalistyczny*.– 1961.– N 4: 473-478. 71. Salemann C. Zur Kritik des Codex Cumanicus // *Изв. Акад. наук*.– 1910: 942-957. 72. Schütz E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // *Acta Orientalia Hungarica (AOH)*.– 1961a.– T. 13, f. 1-2: 123-130. 73. Schütz E. On the Transcription of Armeno-Kipchak // *AOH*.– 1961b.– T. 12, f. 1/3: 139-161. 74. Schütz E. An Armeno-Kipchak Text from Lvov // *AOH*.– 1962.– T. 15, f. 1-3: 291-309. 75. Schütz E. Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kipchak back to Armenian // *Acta Orientalia Hungarica*.– 1966.– T. 19, f. 1: 99-115. 76. Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621.– Budapest, 1968. – 215 p. 77. Schütz E. Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // *Acta Orientalia Hungarica*.– 1971.– T. 24, f. 3: 265-300. 78. Schütz E, Armeno-Kiptschakisch und die Krim // *Hungaro-Turcica*.– Budapest, 1976: 185-205. 79. Stopka K. Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej.– Kraków: Księgarnia Akademicka, 2000.– 176 s. + 16 ill. 80. Tietze A. The Koman Riddles and Turkic Folklore.– Berkeley, 1966.– 176 p. 81. Tryjarski E. O "Historii wojny chocimskiej" i autorach ormiańskich kronik kamienieckich // *Przegląd Orientalistyczny*.– 1959.– 2: 211-214. 82. Tryjarski E. Zodyak bölgе бурчларının

bir ermeni-kipçak listesi // XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden Ayrı Basımı.– Ankara, 1968: 127-152. 83. Tryjarski E. Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises.– Warszawa, 1968-1972.– T. 1, f. 1-4. – 914 p. 84. Tryjarski E. A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections // Rocznik Orientalistyczny.– 1976a.– T. 38: 291-302. 85. Tryjarski E. An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vartabed from the 17th Century // Tractata Altaica.– Wiesbaden, 1976b: 647-674. 86. Tryjarski E. Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kiptschakischer Version und seine Sprache // Altaica Collecta.– Wiesbaden, 1976c: 267-344. 87. Tryjarski E. The Confession of Anton Vartabed // Studia Orientalia.– 1977.– V. 47: 271-279. 88. Tryjarski E. An Armeno-Kipchak Version of the Lord's Prayer // Harvard Ukrainian Studies.– 1979/1980.– V. 3/4: 896-901. 89. Tryjarski E. How to Live to Be (at Least!) a Hundred and Twenty? // AOH.– 1982.– T. 36, f. 3: 539-544. 90. Tryjarski E. A Fragment of the Apochryphal Psalm 151 in its Armeno-Kipchak Version // Journal of Semitic Studies.– 1983.– V. 28, f. 2: 297-302. 91. Tryjarski E. A list of Armeno-Kipchak verbs including their basic grammatical forms // Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures.– 1984: 69-109. 92. Tryjarski E. The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians // Journal of Turkish Studies, v. 13.– Harvard University, 1989: 205-236. 93. Tryjarski E. "Eitelkeit der Eitelkeiten" oder eine Predigt Anton Vartabeds zu den Worten Sirachs // Festschrift für Andreas Tietze / Ed. Ingeborg Baladauf and Suraiya Faroqhi. – Prague: Enigma Corp., 1994: 183-197. 94. Tryjarski E. One More Sermon by Anton Vartabed // Acta Orientalia Hungarica, T. L (1-3), 1997: 301-320. 95. Tryjarski E. Oğuz (Ottoman) elements in Armeno-Kipchak // Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO – Symposiums (Comité International Études Pré-Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25. September 1998.– 1999: 359-362. 96. Tryjarski E. Armeno-Kipchak Texts in the Alchemical Treatise by Andrzej Torosowicz (17th Century). –Warsaw: Elopsa, 2005.– 172 p. 97. Vászary S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica.– 1969.– T. 22, fasc. 2: 139-189. 98. Zajączkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie.– Wrocław, 1949.– 74 s. 99. Zajączkowski A. Do historii Kodeksu Kumańskiego: Termin "talaşman" // Sprawozd. Pol. Akad. Um.– 1950.– T.50, z.8: 420-125.

ХОЗАРСЬКА СПАДЩИНА В КУЛЬТУРІ КАРАЇМІВ, КРИМЧАКІВ, КАРАЧАЄВО-БАЛКАРЦІВ І ГАГАУЗІВ KARACAY-BALKAR, KIRIMÇAK, KARAYIM VE GAGAUZ DILI VE KÜLTÜRÜNDE HAZAR KAGANLIĞININ İZLERİ

Глашев О.О.*

Bildirimizin konusu tessadüfi bir şekilde seçilmemiştir. Malumdur, Gagauz, Kırımçak, Karayım, Kırım Tatar ve Karacay-Balkar halkların eğitim ve edebi geleneklerini yeniden canlandırmak için öncelikle bu halkların aralarındaki tarihi bağları ve etnik tarihi ele almak gerek. Ne yazık ki, bu konudaki çalınmalar gerek Eski Soveyt devrimi öncesi ve Sovyetler Döneminde de birçok bilim adamları tarafından gerçeklerden saptırılmış ve belli dönemden itibaren araştırılmaya başlanılmıştır. Bu halkların tarihleri ancak polovets ve oguz dönemlerinden itibaren incelenme konusu olmuştur. Halbuki araştırma Hazar kağanlığı döneminden başlatılmalı ve bu dönemde varolan kimerlerin ve iskitlerin vaoluşundan itibaren ele alınmalı.

Bu ve buna benzer konular bildirimizin konusu olmuştur.

Тема настоящего доклада мной выбрана неслучайно. Нет сомнений в том, что невозможно восстановить и развивать образование и литературную традицию уникальных народов гагаузов, крымчаков, караимов, крымских татар и карачаево-балкарцев без глубокого и всестороннего установления исторических связей этих народов, их этнической истории. Без этого вопросы образования и литературы вновь будут выхолащиваться и не смогут выполнить поставленную перед ними задачу. К сожалению, этот вопрос был вульгаризирован большинством авторов как дореволюционного, так и советского периода, крайне тенденциозно подходивших к изучению истории указанных народов. Их история рассматривалась лишь в контексте половецкого и огузского периодов от которых и велся отсчет. Однако, уже исследования ряда прогрессивных дореволюционных ученых (Латышев, Мищенко, Лаппо-Данилевский, Латэм и др.) поставили вопрос наличии тюркского элемента уже в среде киммерийцев и скифов. Особым и важнейшим периодом формирования культуры гагаузов, крымчаков, караимов, крымских татар, карачаево-балкарцев и кумыков является период господства Хазарского каганата. Хазарский каганат, по мнению ряда

* Керівник сектору стародавніх рукописів і епіграфічних пам'яток Інституту археології Кавказу, м. Нальчик

российский и советских исследователей (Пархоменко, Ростовцев, Середонин, Эверс, Артамонов и др.) оставил существенный след в истории Руси и сопредельных стран и народов. Несомненно, что важнейшим является и вопрос о тюркских языках, распространенных на территории Хазарского каганата, в каких языках и культуре каких народов Восточной Европы следует искать хазарские следы. Логика подсказывает, что такие следы должны сохраниться в культуре и письменной традиции тюркских народов, населяющих территории Восточной Европы, непосредственно примыкающих к бывшей территории Хазарского каганата. Относительно самого "хазарского языка" дискуссии продолжаются до сих пор. Но в подходах к исследованию этого вопроса существенных новаций не произошло с самого XIX в. и все, главным образом, сводится лишь к толкованию известных "хазарских" слов: Саркел, Итиль, хакан, бек, шад, джавышгар и др. При этом, например, известные специалисты (З.Гомбоц, Ю.Немет и др.) по древнебулгарскому языку никогда не ставили знака равенства между булгарским и хазарским языками и отмечали, что в хазарскую империю входило большинство булгаро-тюркского населения, но хазары изначально были восточно-тюркского происхождения, поэтому их язык следует резко отличать от языка булгар и, следовательно "чуваших особенностей", т.е. ротацизма и ламбдаизма, в хазарском языке искать незачем [Федотов 1983: 9]. Этот тезис вполне применим, если мы говорим о языке правящего клана Хазарского каганата. Ясно, что эта небольшая часть хазарского общества была связана с Западным Тюркским каганатом и вышла из его среды. Поэтому важно еще ответить на вопрос о характере языков именно этого государства. В этом значительную роль должен играть правильный перевод таласских и семиреченских рунических текстов. Скорее всего, к X в. этот хазарский язык мог быть западно-тюркскими наречиями Северного Кавказа и Крыма. Но, возможно, следы не только этого языка, но культуры его носителей могли остаться в таких языках, как карачаево-балкарский, крымчакский, караимский, гагаузский и кумыкский. Особенно большой интерес в этом плане представляет крымчакский язык, который, являясь языком кыпчакским и сближаясь по многим древнейшим "кыпчакским" архаизмам с карачаево-балкарским языком, сохранил довольно ощутимые элементы огузских языков. Это тем более интересно в свете зафиксированной легенды о приходе крымчаков в VIII в. из Киева [Берхин 1888: 186] и в свете погребального обряда крымчаков, точно повторяющего погребальный обряд тюркских погребений Севе-

рного Кавказа и Поволжья VII – VIII вв. [ТНК 2003: 416-417]. Все это подкрепляется исследованиями антропологов и генетиков, не выявивших семитских элементов в генном наборе крымчаков и заключивших, что крымчаки в антропологическом отношении являются тюрками не только в языковом отношении, но и в антропологическом [Заболотный 1928: 10; Бруцкус 1939: 47]. История караимов также была подвержена тенденциозному подходу. Официальная наука не признавала этническую связь караимов с хазарами, при этом, не приводя веских аргументов для такого заключения. Факты, однако, говорили в пользу наличия такой связи. Впервые теорию о хазарском происхождении караимов выдвинул ученый-гебраист караим Абрам Фиркович (1787 – 1874 гг.), уроженец г. Луцка, известный коллекционер еврейских рукописей. Его позиция подверглась яростной критике со стороны ученого-гебраиста, верующего еврея А.Я.Гаркави, который, однако, в конце жизни все же смягчил свою позицию по караимско-хазарскому вопросу. Большое значение имеют исследования антропологов, которые подтвердили хазарское происхождение караимов и крымчаков. Известный антрополог С.Вайсенберг после тщательных антропологических исследований признал наличие существенного "татарского" (тюркского) элемента в антропологическом типе крымчаков и особенно караимов [Вайсенберг 1912: 49-50]. С.Вайсенберг заключает: "Как же произошло смешение рассматриваемых нами еврейских (иудейских – А.Г.) групп с татарами (тюрками – А.Г.)? Что это смешение не могло произойти в последние века, когда обе народности жили бок-о-бок с действительными татарами, от которых они переняли язык, нравы и обычаи, ясно из того, что в течение этого времени обе родственные между собой народности жили не только строго обособленно от татар, но и друг от друга. Единственно допустимым является, поэтому, предположение, что татарские (тюркские – А.Г.) черты, встречающиеся сравнительно чаще среди караимов и относительно реже среди крымчаков, следует приписать смешению обоих с древними хазарами, принявшими в свое время иудейство" [Там же]. Здесь лишь следует сказать, что С.Вайсенберг был сторонником еврейского (семитского) происхождения караимов и крымчаков. Но его исследования значительно пошатнули его теорию, однако ж он все же не решился признать в них чистых тюрков. Это за него сделал позднее другие антропологи (Заболотный, Гиршфельд). Гиршфельд в 1919 году для характеристики расового состава предложил, опираясь на классификацию групп крови, особый индекс, выражающий отношение элемен-

та А к элементу В. Гиршфельд установил, что караимы и крымчаки дали индекс примерно равный 1,0 характерный для тюркских и монгольских народов юга России и Средней Азии. При этом караимы и крымчаки оказались даже более чистыми тюрками, чем крымские татары, которые ассимилировали много крымских готов, греков и славян [Бруцкус 1939: 47]. Эти важные исследования подтвердились и позднее. В 1928 году в "Бюллетене Постоянной комиссии по изучению групп крови" были опубликованы результаты генетических исследований, проведенных советским антропологом С.С.Заболотным под названием "Группы крови у караимов и крымчаков", которых я уже сказал выше. Относительно крымчаков и караимов Заболотный пришел к выводу о том, что в химическом составе их крови отсутствуют показатели, характерные для семитов [Заболотный 1928: 10]. Вообще вся культура караимов явно тюркская и семитских элементов в ней практически нет. Так, у караимов есть фамилии, которые встречаются только у карачаевцев и балкарцев (Бедене, Узун, Урчук, Ботай, Кара, Тавсашар [КРПС 1974], Аксюек [Радлов. I. 1. 94] и т.д.). Все это – явное наследие древней, дополовецкой, эпохи. Вообще нужно сказать, что многие исследователи, затронув караимскую версию, спешили сделать вывод о том, что караимы потомки семитов, исповедовавших караизм, в последствии утративших свой язык, приняв тюркское наречие, как это произошло с урумами. Однако, углубляясь в исследование истории, и особенно этнографии, обычаев и языка караимов, исследователь-профессионал, постепенно смягчает свое отношение к караимско-хазарской версии. Действительно если суммировать все данные (при этом нужно учитывать тот факт, что мы не столь глубоко исследовали караимскую культуру), мы приходим к выводу – караимы тюркский народ, семитские или иранские черты ему чужды. Примечателен еще один факт. После того, как началась вторая мировая война, над караимами нависла реальная угроза уничтожения. Для немцев караимы представлялись как часть еврейского этноса. Однако С.М.Шапшалу удалось добиться направления из Германии группы специалистов по расовым вопросам. Эти специалисты, поработав с истинно немецкой пунктуальностью, пришли к выводу, что караимы не относятся к семитской расе. С.М.Шапшал направился в Берлин, в министерство культов и получил там документ о том, что караимы – не евреи и не подлежат отправлению в гетто. Он напечатал 1000 экземпляров этого документа и разослал во все места, где жили караимы. Однако в Краснодар и Новороссийск письмо не дошло, и там караимы

были расстреляны вместе с евреями. Скорее всего, в случае с караимами мы имеем на лицо остаток некогда могущественного народа, создавшего мощное государство – Хазарский каганат. По иронии судьбы история с хазарско-караимским вопросом разительнее напоминает историю с карачаево-балкарско-аланским вопросом. Только в последние годы ученые все же решились признать карачаевцев потомками аланов, а балкарцев потомками асов (гуннов-савиров). Интересно, что языки караимов и карачаевцев и балкарцев столь близки, что нам следует самым внимательным образом отнестись к сообщениям древних авторов об этнической близости хазар и алан. Также, как караимский язык делится на два главных диалекта – ч- диалект (трокайский и крымский) и ц- диалект (галицкий и луцкий), и карачаево-балкарский язык делится на два подобных диалекта. Настало время по-новому взглянуть на древнюю историю Восточной Европы и Кавказа. Но для этого требуется тотальный пересмотр официальной точки зрения, что сразу сделать не так просто в силу многих причин. Скорее всего, прав известный ученый-тюрколог К.М.Мусаев, который заключает, что "в свете последних данных археологии, истории, языкознания, на основании караимского фольклора, по-видимому, нет оснований отрицать связь не только караимов, но и других тюркских народов Крыма и Кавказа с хазарами" [Мусаев 2004: 66].

Непосредственно "огузский" или "уйгурский" хазарский язык мог раствориться в половецком языке. Косвенно об этом говорит то, что в известном памятнике Codex Cumanicus название субботы передано не словом шабат, а в древнееврейской форме сабат: сабат куну суббота (С.С. 80) [Радлов IV 1: 416]. Вполне возможно, что половцы, окончательно поглотившие остатки среднеазиатских пришельцев, господствовали в Восточной Европе уже в X в., а почитание субботы и ее название именно в древнееврейской форме могло перейти к половцам от хазар. Однако, все же следует иметь в виду, что Codex Cumanicus большей частью является христианским документом и составляли его христианские миссионеры, которые несомненно должны были быть знакомы с Ветхим Заветом и древнееврейской формой названия субботы, хотя Самойлович в своем исследовании, посвященном Codex Cumanicus придерживается именно хазарской версии. У нас в наличии не столь много слов, которые безошибочно принадлежат к правящему дому каганата, но и эти слова довольно нейтральны и не могут дать четкой характеристики языка, который был принят у хазарской верхушки. Тем не менее, они подтверждают: во-первых, этническую

связь хазарской знати с Западным Тюркским каганатом; во-вторых: господство на территории Хазарии, помимо волжско-булгарского языка и кыпчакских или смешанных кыпчакско-огузских наречий. Следует сказать о том, что тюркские слова, например в "Истории агван", приводимые многими авторами, как хазарские (чопа, дархан, алф, куар, аучи и др.) на самом деле являются гуннскими (савирскими) словами. Показательна и история с самым известным хазарским словом – Саркел (Σάρκελ). "Яблоком раздора" между представителями тюркской и финской гипотез происхождения хазар назвал это слово М.И.Артамонов [Артамонов 1936: 107]. В свое время Клапрот считал это хазарское слово единственным ключом к разгадке хазарского языка и переводил его с помощью вогульского сар "белый" и келл/колл "дом". Этому Клапроту было достаточно для того, чтобы отнести хазарский язык к финно-угорской группе. Между тем, как отмечал А.Самойлович слово сарыг в хазарском названии города Сарыг-шаар (по-арабски: аль-Байда) звучит действительно не по-чувашски [Самойлович 1924: 85]. А.Зайячковский отмечал, что наличие слова kil (=käl) "дом" в чувашском языке не дает оснований для заключения, что чувашский язык является наследником хазарского языка, так как это слово также присутствует в анатолийских диалектах Турции [Zajaczkowski 1947: 55]. В выпуске XI тезауруса Ашмарина, который полностью посвящен лексемам на С есть слово сар. Ашмарин дает этому слову несколько значений: 1. стлать, постилать, расстилать, настилать; 2. желтый; 3. женский наряд [Ашмарин 1936: 56-61]. Как видим второе значение в чувашском языке такое же, как и в других тюркских языках – желтый. Не подходит нам по значению и форма с̄ар. Слову белый в чувашском языке соответствует слово шур или шор [Ашмарин 1936: 226]. Есть также формы шур̄а или шор̄а [Ашмарин 1936: 231]. В лучшем случае получается Шоркэл или Шор̄акел, но это будет не совсем по-чувашски. Правильнее Шор̄акіл что и фонетически и по написанию отличается от Саркел, даже если принять замену начального ш в греческом буквой с. Таким образом, следуя фонетическим особенностям названия хазарского города по-чувашски должно быть Сар-кэл или Сары-кэл, что переводится с чувашского, как "Желтый дом". Как уже сказано, слово сар в чувашском имеет значение желтый: сар чир ("желтуха") [Месарош 1909: 26], сар̄а с̄амарта ("желтое яйцо") [Месарош 1909: 195] и т.д. Этимология слова Саркел с помощью чувашского языка была предложена без глубокого анализа древнетюркских текстов. В глубокой древности слово сар (сары, са-

рыг) означало и белый, как, например в карачаево-балкарском (сар 'серебристый, белый'). С.А.Старостин в своем капитальном исследовании "Алтайская проблема и происхождение японского языка" пишет, "...что японский исследователь профессор Мураяма сравнивал японскую и монгольскую формы (др.-яп. *siŋuo* "белый"), но позднее отказался от этой этимологии в пользу др.-яп. *siŋuo* с ПАН. *t'ilak* "луч", "светить". Основание для отказа от алтайской этимологии, выдвинутое Мураямой, – несовпадение в значениях ("желтый" – "белый") – само по себе довольно слабое, отпадает при определении более древнего алтайского значения (и м е н н о "б е л ы й", "с в е т л ы й", а н е "ж е л т ы й" – разрядка моя)... [Старостин 1991: 86]. Там же С.А.Старостин приводит интересные словарные формы: алт. *siāgi*, тюрк. *sāgi-g* =белый, прибавляя, что "...по всей видимости, пратюркское *sāgi-g* "белый" изменило значение уже после отделения чувашского, будучи вытеснено корнем *āk* (отсутствующим в чувашском). Из тунгусо-манчжурского материала к рассматриваемому алтайскому корню обычно привлекается маньчж. *šaga* сесть, белеть [Старостин 1991: 26]. Другие хазарские слова не менее интересны. Хазарское мужское имя Госта 𐌆𐌆𐌆𐌆 GWSTT' идентифицировано О.Прицаком, как тюркское. Оно встречается в известном документе хазарско-еврейского корпуса источников – "Киевском письме" [Голб, Прицак 2003: 53-54]. Прицак также отметил связь его с именем печенежского правителя Коста (Костас) между 860 и 889 г. Однако в карачаево-балкарском языке есть устаревшее слово Госта, что означает "Маленький человек" [Минги-Тау 1993: 200] (как в русском "Малышев" или просто "Малыш"). Нельзя не отметить и имя известного персонажа из карачаево-балкарского героического эпоса – нарт-охотник Хустос. Другое хазарское имя – *K.sā* كسا – также заслуживает нашего внимания. Согласно Тарих аль-Баб в месяц раджаб 288/901 г. хазары во главе со своим военачальником *K.sā* бен Блджаном аль-Хазари подступили к Баб аль-Абвабу [Golden 1980: 199]. В литературе этому имени не дали удовлетворительного объяснения. Между тем, оно заслуживает самого пристального внимания. Бросается в глаза разительное сходство имени *K.sā* с именем половецкого хана Къза (Гза) или Гзакъ: "Гзакъ бежит сьрымъ волькомъ..." или "Рече Кончак ко Гзе..." [Баскаков 1985: 152]. Именно в таких вариантах это имя половецкого хана встречается в древнерусских летописях [ПСРЛ. II. 532, 641, 675, 632] и в "Слове о Полку Игореве" [Баскаков 1985: 152 – 153].

Ясно, что понятие "хазарский язык" должно быть весьма условным, ибо этноним "хазар" покрывал многие племенные союзы Восточной Европы, а чаще всего он прилагался к жителям Северного Кавказа и Приазовья, в особенности к болгарским или гуннским племенам, скорее всего к савирам – древнейшим тюркоязычным жителям Кавказа и Приазовья, позднее и к тюркам Крыма. Небольшая этническая группировка, составившая верхушку Хазарского каганата и пришедшая из Средней Азии, чаще оставалась вне поля приложения этнонима "хазар", ибо в абсолютном большинстве случаев под "хазарами" имелись ввиду именно многочисленные болгарские племена, известные под именами кутригуры, утигуры, савиры, оногуры. Основным местом обитания болгарского или гуннского народа савиров были ущелья Центрального Кавказа (ущелья рек Черек, Урух и Хазнидон в Балкарии и Дигории, а также Ардонское ущелье) и Предкавказские степи, междуречье рек Кума, Терек и Кубань [Saint-Martin 1847: 62; Цулая 1979: с. 79]. Так, согласно "Истории агван" Моисея Каганкатваци, переговоры о союзе велись не с хазарами, а с предводителем именно гуннов "преемником царя севера, вторым человеком в его царстве, по имени Джебу-хакан", который находился в земле гуннов [Смбатян 1984: 81]. На страницах "Истории агван" гунны выступают главной военной силой Хазарского каганата. В этой связи особо нужно обратить внимание на сообщение арабского автора ал-Масуди о том, что "имя хазар есть персидское, тюркское же название этого народа – сабир" [Golden 1980: 36]. Правильная локализация савиров должна нам помочь и в деле лингвистических реконструкций. Савиры – тюркский народ, византийскими и античными авторами часто называемый гуннами, а восточными (главным образом персидскими) авторами восточными хазарами [Крымский 1934: 296]. Савиры упоминаются в качестве народа, живущего на Кавказе уже у античного автора II в. н.э. Клавдия Птолема [Гаркавец 2006: 341]. Примечателен и тот факт, что этноним савир дожил до наших дней. Сваны до сих пор называют своих соседей балкарцев и карачаевцев савирами *sav-i* (мн. ч. *saviyar*). В связи с этим, исследуя карачаево-балкарский язык и дав этимологию этнониму савир, А.К.Боровков пишет: "Второе племенное название карачаевцев и балкарцев *sav-i* находит свое "оправдание" и в самом карачаево-балкарском языке. Мы уже говорили о движении и взаимосвязи терминов – племенных названий и пр., в частности: "готем племени" → "название племени" → "человек", "дитя (сын+дочь) данного племени" → "селение" → "население" → "страна" и пр., которые пред-

ставляются как движение одного слова, которое получает все новые значения вместе с развитием общественных форм. Совсем, следовательно, не случайно в карч.-балк. языке sav (saw) значит "весь" (saw ɟəl "весь год" и пр.), saw (sav) значит – "здоровый", "благополучный", что восходит к названию племенного тотема, в карач.-балк. же saw-ğa "подарок"← "дар" Сав'у т.е. "тотему, божеству племени" (в кирг. значит именно: "часть добычи, которую охотник обязан отдать тем, кто встречается с ним во время возвращения с охоты"). И когда при этом по карачаево-балкарски sabi (sabiŋ) значит и "дитя", т.е. разновидность savı [||sabi] то проблема этого второго названия как указал Н.Я.Март открывает еще более глубокие перспективы "турецкого (тюркского – А.Г.) уголка" на Кавказе (ср. груз. sofel "селение", "мир") [Боровков 1932: 54]. К этому ценному наблюдению известного ученого я лишь добавлю кар.-балк. сау-эрь (здоровый, совершенный, живой человек или живой воин), что тоже имеет связь и со словом сау-ğa. Примечательно, что в древнеуйгурском языке сав означает 'чистый' [Радлов IV 1: 424]. В последствии уже гуннов Северного Кавказа называли то гуннами, то савирами, то хазарами. Прокопий Кесарийский так и пишет: "гунны, называемые савирами..." [Чекалова 2001: 139] или: "Между тем Кавад отправил другое войско в подвластную римлянам Армении... с ними было три тысячи гуннов, так называемых савиров, воинственнейшего племени..." [Чекалова 2001: 40]. Здесь уместно привести сообщение Прокопия Кесарийского и о том, что "...задолго до этого ему (Гувазу – А.Г.) удалось заключить союз с аланами и савирами..." [Чекалова 2001: 140]. Интересно, что этот же источник локализует гуннов недалеко от Лазики и именно поэтому Гуваз хотел установить контроль над Лазикой, так как в этом случае он считал возможным оградить Иран от вторжений гуннов. Примечательно, что старое название Дигорского ущелья (Северная Осетия) – Савир-ком (букв. "Савирское ущелье"). В том же Дигорском ущелье находятся горные вершины Тенгир-цау (букв. "Гора Бога Тенгри") и Савартизон-хох (букв. Савирская вершина), а до революции были известны солевой источник Савир и река Савир-дон (букв. Савирская река) [Пагирев 1913: 244]. Всего в Северной Осетии более 200 тюркских топонимов [Цагаева 1971]. Нелишне будет в этой связи сказать о том, что последние исследования британских генетиков показали, что осетины-дигорцы не имеют этнической связи с осетинами-иронцами и особенно с южными осетинами. В свою очередь дигорцы ближе всего стоят к балкарцам. Балкарские старожилы подчеркивают то, что балкарцы и

дигорцы – это один народ и еще в начале XIX в. дигорцы говорили на верхне-балкарском диалекте карачаево-балкарского языка, что отмечается и исследователями того времени, посетившими Дигорию. Нужно отметить, что все самые яркие образцы гуннских памятников находят в Балкарии (гуннский котел из погребения вождя у с. Хабаз, погребения гуннских вождей у с. Былым, у с. Кишпек, у с. Зарагиж и у г. Нальчика) и Дигории (Брутский могильник). Причем это одни из самых значительных гуннских памятников в Европе, сравнимые с богатыми воинскими погребениями Северного Причерноморья и Центральной Европы, что и отмечается в последнее время крупнейшими специалистами по гуннской археологии. Погребение же гуннского вождя у с. Зарагиж своим инвентарем поразило уже выдавших виды ученых. Специалисты пришли к однозначному выводу – это самое древнее гуннское погребение, а все известные образцы гуннских предметов, подобные найденным в Зарагиже (Балкария) генетически происходят от северокавказских [Казанский, Перен 2005: 35-36]. Исходя из вышесказанного, "Царство гуннов" должно быть помещено на территории современных Дигории и Балкарии, включая всю долину р. Урух в Кабардино-Балкарии и до реки Кума. Именно не желание признать наличие тюркского элемента в Осетии является камнем преткновения в вопросе правильной локализации "Страны гуннов" (савиров). Не найдя ничего лучшего М.И.Артамонов локализует их в Дагестане. При этом в Дагестане до сих пор не найдено ни одного памятника гуннского облика. Таким образом, именно в Центральном Предкавказье и должны сохраниться реликты гунно-савирского языка. Имена савирских вождей разительно напоминают карачаево-балкарские, а многие из них обнаруживаются только у балкарцев: савирск. Глм или Глон (Глм, Глῶνης) [Moravcsik 1958: 114] – балк. Глым-хан (один из родоначальников балкарских князей); савирск. Голлас Голлᾶς [Moravcsik 1958: 114] – балк. Голлах (Верзила. Огромный); савирск. Балах Валᾶχ [Moravcsik 1958: 85] – балк. Балах (Бедокур, Неукротимый); савирск. Горда Горδᾶς [Moravcsik 1958: 114] – балк. Горда (Верзила, Большой); савирск. Зилгибис Ζιλγίβις [Moravcsik 1958: 131] – балк. Зылкыбай (Зылкыбий).

Уникальные сведения о языке гуннов сохранились в "Истории агван" Моисея Каганкатваца, которое содержит рассказ о миссии христианского проповедника Исраила к гуннам. Эти сведения прекрасно толкуются с помощью карачаево-балкарского языка. Сообщения "Истории агван" о жизни гуннов уводят нас в древнейший период исто-

рии тюрков и представляют исключительную ценность для науки, так как они явно написаны очевидцем всего происходившего, возможно самим миссионером Исраилом (Sic!). В этом состоит главная ценность этого источника, которая отсутствует в абсолютном большинстве древних источников. "История агван" является компилятивным сборником, составленным из различных текстов, подобранных составителем в X в. Текст, посвященный гуннам Северного Кавказа и содержащий гуннские слова, не столь красив и пышен по своему слогу, как другие части рукописи, но в нем поражает живость и реализм описываемых событий, в особенности быта гуннов. Явно это писал человек, который сам непосредственно наблюдал за происходившим. В научной литературе, посвященной "Истории агван" отмечалась живость и правдоподобность изложения фактов, переданных явно из первых рук и ввиду этого их большая ценность [Абегян 1975: 259]. Таким образом, все фрагменты гуннского (савирского) языка, сохранившиеся в "Истории агван", обладают самым главным достоинством – они практически неискаженны и сохранились в чистом (гуннском) виде. Этот источник говорит о том, что гунны Северного Кавказа поклоняются тюркскому богу Тенгри, называя его Тангри-хан, а также богу грозы и молнии, называя его Куар. В главе L второй книги "Истории Агван" автор пишет, что почитаемый гуннами "...бог Куар производил искры громоносных молний и эфирные огни...Также они приносили в жертву жаренных лошадей какому-то чудовищному, громадному герою, называя его богом Тангрихан..." [Патканян 1861: 193]. Слово Куар зафиксировано у карачаево-балкарцев еще в 80-е гг. во время комплексной этнографической экспедиции АН СССР в Карачай. Так, карачаево-балкарцы ввремя грозы устаивали языческие пляски, прикрикивая Кюрюу, кюрюу, Къуар-хан, уа Эллири-Шоппа! (Sic!)*. Къуар следует выводить из кар.-балк. къуу 'гнать', 'наводить ужас', 'напустить страху' и т.д. 'къуар' тот, который наводит ужас' [КМТАС II 2002: 729]. Второе слово – Эллири-Шоппа не что иное, как обращение к языческому богу Чоппа (гуннск. Чопа). Отсюда мы вполне можем заключить, что гуннское Куар не имя бога, как это понял Исраил, не владевший достаточно хорошо гуннским языком, а эпитет, которым гунны наделяли бога Чоппа (Чопа), так как именно последний и является у карачаево-

*Записано на магнитную ленту д.истор.н., ведущим научным сотрудником ИАЭ РАН М.Д.Каракетовым в 80-е гг. ввремя комплексной научной экспедиции АН СССР в Карачай. Хранится в личном архиве М.Д.Каракетова.

балкарцев богом грозы и молнии и деторождения, покровителем семьи. "Эллири" – шкурка жертвенного козленка [ДТС 170-171]. Это все находится в логической связи со следующим еще более интересным отрывком в "Истории агван", который говорит о культе бога Чопа у гуннов (в переводе Патканяна Чопай չօփայ, в переводе Смбастьяна Чопа): "...прежде всего, должно быть сожжено громогласное кладбище чопа, называемое Даркунанд, руками этих уверовавших старших жрецов. Они должны пойти туда с проклятиями и сжечь [кладбищерощу], лишь после того они могут быть крещены и причащены..." [Смбастьян 1984: 131]. Из текста ясно видно, что кладбище называется Даркунанд, а не чопа, как полагали Довсет и Гукасян. Слово же чопа употреблено именно так, что оно обозначает имя того, кому посвящено "громогласное кладбище". Данный термин очень древний и имеет тюркское происхождение, который также сохранился у татар-кряшен (Чуппа), шорцев (Алтын Шаппа) [Каракетов 2008: 127] и марийцев (Чопакин Кереметь). Интересно, что этому божеству марийцы приносили в жертву теленка [Смирнов 1889: 137]. Культ Чопа сегодня сохранился у карачаевцев и балкарцев, а описание языческих верований гуннов в "Истории агван" ничем не отличается от языческих верований карачаевцев и балкарцев, описанных Чурсиным в XIX в.! [Чурсин 1914]. Чоппа – бог грозы и молнии в карачаево-балкарской мифологии. Он считался покровителем плодородия, поэтому, подобно Даулету, являлся божеством, покровительствующим бракам и деторождению. Более того, у гуннов Чопа, также как у карачаево-балкарцев, был и богом грозы и молнии. Самое интересное то, что сохранено правильное написание этого гуннского слова, за исключением выпадения одного –п- в гуннском, что вполне объяснимо трудностью передачи тюркского удвоенного –п- на древнеармянском. Израил, обращаясь к гуннам, говорит: "Вы также почитаете богом и называете спасителем молнию небесную, которая сверкает во время грома" [Смбастьян 1984: 126]. Праздник в честь божества Чоппа проводили весной, а пляска ввремя этого праздника называлась Чоппай [КМТАС III 922]. В названии песни Эллири-Чоппа некоторые исследователи усмотрели в первом слове имя пророка Ильи, который часто ассоциировался с Элией (Бог грома и молнии). Однако это неверно. В этом названии мы имеем уникальный, дошедший до наших дней древнейший тюркский религиозный термин. Основным его значением в древнетюркских языках было "шкура жертвенного козленка". Именно это значение приводится в Древнетюркском словаре (в качестве источника указы-

вается Словарь Махмуда Кашгарского): elgi шкурка козленка (МК I 127) или в форме eldiri (МК I 127) [ДТС 170-171]. Интересно, что балкарцы до сих пор козленка называют уменьшительно-ласкательным "чапай" или "чапайчикъ" (цапайцыкъ), т.е. "козленок". При этом есть обычно слово "улакъ" или "улакъчикъ", но, когда козленка хотят приласкать его, называют именно "цапай".

Интересно и название священного кладбища гуннов – даркунанд. В этом "необъясненном" слове ряд специалистов увидели карачаево-балкарское дуркъу 'загон для скота, огороженный плетеной оградой', 'горка' [КМТАС I 692]. Сохранился и языческий гимн: "Дуркъу, дуркъу, дуркъу/Дуркъу ичиндэ къуба ѳгюз/Тура турду да, тас болду..." [МПА 1959: 97]. Однако, скорее всего, здесь мы имеем другое слово – дыркъы 'большая искусственная терраса' [КМТАС I 706]. Древние кладбища у с. Хурзук (Карачай) и у с. Шаурдат (Балкария), где росли священные деревья Джангыз Терек и Раубазы как раз и представляют искусно сделанные террасы. Интерес представляет и имя (титул) гуннского военачальника в "Истории агван" – Чорпандархан [Патканян 1861: 131-133]. В этой связи интересно устаревшее карачаево-балкарское слово даркъан в значении щедрый: "Къоншубуз даркъан адамды, аны себепли эльде сыйы уллуду – Наш сосед щедрый человек, ввиду чего его авторитет в нашем селе очень высок" [КМТАС I 652]. Интересно, что карачаево-балкарская форма даркъан близка по форме и значению к каракалпакскому daŋqan 'свободный, привольный' [Дыбо 2007: 118]. Сюда же нужно понимать, примыкает и якутское daŋxan 'важный, почтенный' [Там же]. Нет ли здесь древнейшей связи с носителем этого звания (кар.-балк. даркъан) – человеком, имевшим право распределять имущество, добытое в набеge? Ведь "щедрый" мог быть только тот, кто обладал рядом привилегий и занимал определенное важное положение в общине. Нет сомнений, что здесь мы имеем с тремя случаями (кар.-балк., якут., ккалп.) не только одной древнейшей формы, но и древнейшего (более приметивного, простого) значения этого слова. В логической связи с этим находится и чувашское torxan 'имя собственное; привилегированное сословие; компонент ряда имен сверхъестественных существ' [Дыбо 2007: 118]. Совершенно правильной в этом плане является догадка А.В.Дыбо о том, что последнее значение этого слова в чувашском может восходить к пратюркскому языку [Там же]. Ибо, если древний человек просил своих богов о чем-то, то он и считал его подателем всех благ, а, следовательно, и щедрым. Только позже при возникновении военной демократии, когда

культ вождя сливается с культом главного божества племени, этот титул мог перейти и к племенному вождю, распределявшему военную добычу. Именно такое слияние образа вождя и образа верховного бога Теггі мы наблюдаем у гуннов-савиров. Так, в "Истории агван" (глава L второй книги) говорится: "...Также они приносили в жертву жаренных лошадей какому-то чудовищному, громадному герою, называя его богом Тангриханом..." [Патканян 1861: 193]. Здесь явно прослеживается слияние образа вождя-героя с образом верховного бога, являющегося, прежде всего, покровителем воинов и военных походов [Глашев 2007: 2 – 6]. Наконец и монгольская форма *darkan* 'свободный, независимый' [Дыбо 2007: 118] тоже примыкает к этой цепи, хотя и больше по форме и фонетике. Это лишь часть интересных гунно-савирских этимологий, которые еще только предстоит изучить.

Большой интерес представляют и чувашско-карачаево-балкарские параллели. Чувашский и карачаево-балкарский языки обнаруживают уникальный пласт, отсутствующий в других языках и уводящий эти языки в далекую скифскую эпоху. Так, по сообщению Геродота Папей Παπαῖος – имя скифского бога, которого он сравнивает с Зевсом [Kallenberg 1931: 346]*. Это имя скифского божества сохранилось в старинном балкарском языческом тексте под названием "Бахча алгыш" ("Заговор огородов"), в котором упоминается бог града и грозы Папай. Папай упоминается в связи с градом, ибо бог грозы Папай распорядился и им. Есть также грозное существо по имени Бабай, которым балкарцы пугали детей [Джуртубаев 1997: 21 – 22]. Вероятно, мы имеем здесь в обоих случаях именно скифского Папая. В чувашском языке папай (пабай) [Ашмарин IX 95] имеет несколько значений: 1) старик, дед; 2) гром или Папай турă Всевышний (Бог) [Скворцов 1985: 270]. В словаре Ашмарина приводятся интересные значения и формы: Турă папай – çӱлти турă || Бог (детск. сл.), Турă папай сыхласан, пурнăп-ха || гром, Папай алтни гром, Папайлă çăмър гроза [Ашмарин IX 96] или Тӱре-папай имя мужчины (жившего давно) [Ашмарин XIV 221]. Но в старинных языческих чувашских текстах мы находим еще более интересные факты: "Папай (аслати) вӑрăмăн авӑтсассăн (пӗ виç – тӑват хут ҫарăнмасӑр тӑрсан) йӗпе вӑрăма пырат' – Если гром долго гремит (три-четыре раза без перерыва), ненастье будет надолго" [Смо-

* Геродот. IV. 59: "τούτους μὲν πάντες Σκύθαι καὶ τῷ Ποσειδέωνι θύουσι. ὀνομάζεται δὲ Σκυθιστὶ Ἰστίη μὲν Ταβίτι, Ζεὺς δὲ ὀρθότατα κατὰ γνώμην γε τὴν ἐμὴν καλεόμενος Παπαῖος, Γῆ δὲ Ἄπι, Ἀπὸλλων δὲ Οἰόβουρος...".

ленский 1895: 27]. Здесь следует отметить, что, А.В.Смоленский после непонятного ему слова Папай в скобках поставил обычное чувашское аслати 'гром' и перевел все одним словом гром. Однако, в таком уточнении не было необходимости, ибо правильный перевод с чувашского будет следующий: "Если Папай (Бог грома и молнии) долго гремит (гневается), ненастье будет надолго". В связи с этим нельзя не привести и старотатарские (казанские) формы: Тӑнгрӗ бабай Бог-дед в старой языческой фразе: Тӑнгрӗ бабай кӱкрӑтӑ гром гремит [Радлов III 1 1047]. И вновь мы имеем не совсем верный перевод, а правильнее будет "Бог грома (грозы) и молнии гремит". Н.Остроумов приводит старые формы из языка татар-кряшен: "тяңгере бабай – 'небо дед', небесный дед, Бог-дед, Высшее небесное существо: тяңгере бабай жӱрӱй – Бог-дед ходит, тяңгере бабай кюкерята – Бог-дед гремит (производит гром, древнеязыческое выражение" [Остроумов 1892: 31]. Указанные примеры раскрывают перед нами, кроме всего прочего, уникальную информацию о духовном мире скифов. Наконец, нельзя пройти мимо того факта, что у балкарцев в употреблении и сегодня есть мужское имя Папай и фамилия Бабаевых (Баба-улу). Эта фамилия чрезвычайно распространена среди тюрков, особенно тюрков Кавказа (Sic!). Нельзя не заметить и близость Папай к тюркскому баба предок (чагат., осм. баба предок: جد بابا بيوك عموجه), в Барабинском языке: Пабай "дед", "дедушка" [Дмитриева 1958: 157].

Геродот сообщает и о главной скифской богине, называя ее Апи Алӓ и сравнивает ее с Геей [Геродот IV 59]. Б.Н.Граков отмечает, что "...Апи-Земля – супруга Папая. Среди изображений на навершиях от погребальной колесницы из Александропольского кургана есть фигура женщины с обнаженными пышными грудями и другая на золотой бляшке в складчатых одеждах с двумя баранами по бокам. Не богиня ли это плодородия, мать-кормилица?" [Граков 1971: 83]. Начнем с того, что имя скифской богини сохранено без искажений, в том виде, в каком его передает Геродот, в чувашском языке в форме апи мать [Канюкова 1960: 202]. М.Р.Федотов дает слову Апи в чувашском значении "наша мать" [Федотов 1996: 53]. Н.Остроумов приводит крайне интересные значения этого слова в словаре татар-кряшен: "Ӑбей бабушка, повитуха (акушерка); Ӑбей-патша – Императрица Екатерина II Великая (бабушка царь)" [Остроумов 1892: 1]. Нет сомнений в том, что здесь мы имеем скифский реликт, сохранившийся в языке татар-кряшен. Ведь Геродот сравнивает Апи с Геей, и в татарском значении 'повитуха' сохранены те древние функции покровительницы рожениц,

которые выполняли как скифская Апи, так и древнегреческая Гея. Но слово также присутствует в других тюркских языках. Так, например, в карачаево-балкарском языке – Аба бабушка, прародительница, родоначальница, очень уважаемая женщина [КМТАС I 30]. В древнеуйгурских текстах памятника "Кудатку Билиг" встречается в форме Аба, что значит Ева: Аба јасты әрсә Пајат сынады – когда согрешила Ева, Бог ее испытал (К.Б. 100, 21) [Радлов I 1 621]. К этому следует добавить, что еще сегодня у балкарцев и поволжских татар употребляется женское имя Апий. Это же имя Аріј (Апий) известно у караимов [Дубиньски 1979: 34].

О том, что Геродот очень точно фонетически записал названия скифских богов, отмечал ряд исследователей. С.А.Жебелев обратил особое внимание на слова Геродота: "Зевс называется у скифов Папаем, по-моему, совершенно правильно" [Жебелев 1953: 32]. С.А.Жебелев продолжает: "Почему "совершенно правильно"? Да потому, конечно, что Геродот обрадовался, когда при перечислении ничего не говорящих его уму и сердцу скифских названий божеств его ухо уловило слово, мало-мальски звучащее по-гречески. Скифское 'Папай' живо напомнило Геродоту гомеровское *πάλλα* (Ил., V, 408; Од., VI, 57), наше 'папа', ласкательное, с которым дети обращались к отцу. Правда дети Зевса не называли его 'папой', зато у Гомера Зевс именуется 'отцом', а в "Феогонии" Гесиода 'отцом богов и людей'. Вероятно, эта ассоциация идей утвердила Геродота в мысли о тождестве Папая с Зевсом, а не соображение, что вифинцы называли Зевса папою, и не то, что во Фригии Зевс почитался с прозвищами *Παλλᾶς Πατῆας Παλλῶος*: вифинского языка Геродот не знал, с фригийскими культами он едва ли был знаком, да и надписи, где передаются указанные прозвища Зевса, гораздо позднее времени Геродота" [Там же]. Это ценное наблюдение известного ученого так и осталось забытым, а ведь оно доказывает то, что Геродот очень точно передал скифские слова, обозначающие скифских богов. Однако, есть и другой штрих к этому, который ускользнул от внимания исследователей. Как карачаево-балкарско-чувашский Папай, так и древнегреческий Зевс – оба являются богами грома и молнии, т.е. грозowymi божествами (Sic!). Во-первых, не могло ли натолкнуть Геродота на мнение о правильности имени Папай именно эта идентичность функций обоих богов? Во-вторых, эта черта (грозовой характер божества) еще раз доказывает правильность наших этимологий с помощью карачаево-балкарского и чувашского языков. В связи с этим следует привести мнение

Б.Н.Гракова о том, что "...Папай сопоставлен с греческим Зевсом. Следовательно, он, прежде всего бог ясного неба, но и громовержец, кроме того, несомненно, бог-отец. Он отец не только богов, но и всех скифов, начиная от их царей (Sic! – А.Г.). Его сын Таргитай-Геракл, герой-родоначальник..." [Граков 1971: 82 – 83]. Интересны и другие чувашско-карачаево-балкарские параллели: старо-чув. озал "лихой", кар.-балк. осал "лихой"; старо-чув. сер "земля", верх.-балк. зер "земля"; старо-чув. Тибь болдыр "Чтоб ты пропал!" ("Черт возьми!"), кар.-балк. Тюбь болгъун "Чтоб ты пропал!". Нет сомнений в необходимости дальнейших исследований в данном направлении.

Геродот также приводит название скифского напитка асхи [Геродот. IV. 23]. В комментарии к этому слову, данному автором академического перевода "Истории" Геродота Г.А.Стратановским, написано: "Слово "асхи" (ачи) можно сравнить с древнетюркским "ачуг" (горький). У современных башкир есть кушанье "ахша" (С.Я.Лурье. История. стр. 100)" [Стратановский 1979: 519]. Однако автор не привел очень близкое по звучанию башкирское слово асы "горький" [Юлдашев 1959: 101]. В связи с этим я также привожу тюркские: ачуу (алт., тел., каз-тат., к-тат.) горький, кислый, соленый [Радлов. I. 1. 511], ачік اچیق (тар., чагат.) кислый (острый) на вкус, но приятный; ачі быть кислым, горьким [Радлов. I. 1. 509], ачы (к-тат., тел., монг.) киснуть, сделаться кислым, прийти в брожение [Радлов. I. 1. 504], ачы (к.-тат.), осм. اچى, кар.т. ʒʒ кислый, прокисший, горький, соленый, имеющий острый вкус [Радлов. I. 1. 503]. В якутском языке это слово имеет форму асы [Радлов. I. 1. 503]. В старом казахском языке зафиксировано ашшы кислый [РКС 1911: 104]. Следует отметить, что этот скифский термин даже Мюлленгоф, который был яростным сторонником иранства скифов, а также Эрман и Томашек не смогли объяснить иначе, как признать его тюркским словом "ачы" – горький [Мизиев 1990: 57]. Этим растением, скорее всего, является кизил. Распространённое на юге Украины, в Молдавии, Крыму и на Кавказе лесное растение с тёмно-красными ягодами, которые созревают поздней осенью. Этот кустарник – долгожитель, живёт от 120 до 250 лет. Согласно древнеримской легенде, появился кизил из копья Ромула, основателя Рима. Большой знаток природы Крыма В.Х.Кондорак в 1883 году писал: "Туземцы Крыма считают кизилевый плод чрезвычайно полезным при всякого рода болезнях, если его употреблять в виде отвара. В этих убеждениях они рассказывают, что все знаменитые медики древних времен, заезжая в Тавриду, не оставались в ней потому, что видели множество кизила, как самого лучшего врача против всех болезней, свойственных человеческому организму" [Шатко

2003: №4]. С незапамятных времен отваром из кизилевых листьев лечили кишечные болезни, а отваром плодов – простуду и лихорадку. Помимо этого плоды обладают бактерицидными свойствами. Уже в наше время установили, что в коре кизила, его ягодах и листьях содержатся органические кислоты, сахара, пектины, танины, а витамина С в них столько же, сколько в черной смородине. На Кавказе из протертых ягод кизила издавна делают особый витаминный лаваш (!). Известно, что во время Первой мировой войны с помощью такого лаваша удалось ликвидировать цингу на Кавказском фронте [Там же]. Это удивительно напоминает то, что пишет Геродот: "Из гущи асхи они готовят пищу лепешки" [Геродот. IV. 23]. Указание Геродота (о приготовлении лепешек) очень важное. Так как именно балкарское слово ацытхы (кислое, прокисшее, забродившее) практически совпадает со скифским асхи по смыслу и форме. Чаще всего это слово употребляется для кислого теста, из которого делают хлеб и лепешки. Плоды кизила весьма разнообразны как по форме, так и по окраске (у культурных сортов до 3 см длиной). Мы привыкли к вытянуто-цилиндрической форме и ярко-красному цвету плодов, однако они могут быть и черными, и розовыми, и даже желтыми, а их форма меняется от почти округлой (как у вишни) – до бочонковидной и грушевидной. Их вкус и консистенция также разные – от терпко-кислого до сладкого, от суховатой до сочной. Из плодов готовят превосходное варенье, компоты, кисели, мармелад, различные напитки и вина [Шатко 2003: №4].

Но нельзя не отметить и ряд других сведений, представляющих большой интерес для реконструкции языковой ситуации в Восточной Европе в X – XII вв. Так, есть сообщение, относящееся к XII в. и содержащее информацию о характере тюркских языков Восточной Европы того времени. Иоан Цец сообщает, что "скифы" (печенегы – А.Г.) называли Азовское море (Меотиды) Карпалык *Καρπιλάουκ* [ByzTurc. II. 154.]. По мифологии саяно-алтайских тюрков, Земля покоится на трех громадных рыбах. Этот топоним ясно толкуется с тюркских языков. Так, в Сибири отмечены названия озер и рек: Кара-Балык, Карбалык, что переводится, как "линеевое" [Молчанова 1966: 12] или "линь" [Там же], т.е. озеро (река), где много линя*. Следует также обратить внимание на название реки Карабулак, что переводится с языков сибирских тюрков, как "Прозрачная родниковая речка" [Попова 1966: 21] и на название части вайнахов кара-

*Места обитания линя – реки и озера Европейской части территории России, среднее течение рек Оби и Енисея. Линь водится в любой пресной воде: в реках заходит в глубокие заводи с глинистым дном. В длину достигает 60 см, а весит до 7 кг.

булаками, которые считаются тюрками, ассимилированными в языковом отношении пришлыми вайнахоязычными племенами в середине XVI в. Таким образом, можно заключить, что у нас еще одно свидетельство о том, что в Восточной Европе в как минимум в X-XII вв. были распространены, как кыпчакские, так и огузские языки, скорее всего смешанные огузские языки. Об этом ярко свидетельствует обширный материал по языку и антропологии гагаузов и крымчаков. В связи с этим представляет большой научный интерес этногенез и язык гагаузов – тюрков, проживающих в Молдавии и на Балканах. К сожалению, до настоящего времени не существует фундаментальных исследований по этногенезу и языку гагаузов. Традиционный подход в советский период в данном вопросе заключался в том, что принята была версия о том, что гагаузы либо происходят от узов и печенегов, либо от турков-сельджуков, либо вообще являются отуреченными славянами, а язык их относится к огузской группе, но рядом исследователей выделялся в особую огузо-булгарскую группу (Бакскаков). Естественно, что при таком поверхностном подходе к истории гагаузов не могло быть и речи о прояснении этнической истории этого интересного народа. Между тем, уже выделение советскими тюркологами гагаузского языка в отдельную группу под названием огузо-булгарская группа говорит о том, что гагаузский язык нельзя в полной мере назвать огузским языком, также, как нельзя в полной мере назвать кыпчакским крымчакский язык. Тем не менее, ряд исследователей ощутимо для своего времени продвинули этот вопрос. Следует сказать, что этногенез гагаузов, несомненно, уходит своими корнями в хазарскую эпоху, и даже в более раннюю эпоху, когда появились первые болгарские племена на Балканах в IV – V вв. Приведем ряд интересных черт гагаузского языка, которые объединяют его с кыпчакскими языками Восточной Европы, ибо это единство, несомненно, уходит своими корнями в домонгольскую эпоху.

Отдельного внимания заслуживает лексика гагаузского языка, которая объединяет его с карачаево-балкарским и караимским языками, а также и морфология. Прежде всего, я бы хотел сказать о том, что даже довольно известные тюркологи в своих фундаментальных исследованиях так и не смогли постичь глубоко важные вопросы этих древних тюркских языков. Это объясняется отсутствием глубокого знания языка соответствующего народа, его этнографии и материальной культуры. Ведь для этого нужно долго проживать в его среде. Так, исследователи гагаузского и караимского языка давно обратили внимание на ряд интересных деталей этих языков. Т.Ковальски отмечал

наличие в гагаузском и караимском языках специфическое окончание –ка: "Как в караимском, так и в гагаузском мы также встречаем славянский формант –ка, как показатель женского рода, в конце слов восточного происхождения, например: padişayka "царица", çorbažijka "хозяйка (в доме)", čingenajka "циганка" и т.д." [Kowalski 1933: 23]. Такие конструкции, по словам, Т.Ковальского, чужды древним тюркским языкам [Там же]. Также считала Л.А.Покровская, приводя в пример такие слова, как балдыска (от "балдыс") "своячница", комушка (от "комшу") "соседка" и т.д. [Покровская 1964]. Однако формант –ка широко распространен и карачаево-балкарском языке: Аруука "Крастока" (жен. имя), Кызийка "Доченька" (жен. имя), Изяка (от жен. имени Изя) и т.д. Но встречается и такие слова, как Зашыка ("Сыночек"): "Келип ми кьалдынш зашыка..." – Прибыл, значит, сынок... (записано мной в 1980 г. в с. Верхняя Балкария у Мариам Карабашевой. Эта фраза была произнесена ее дедом, когда вернулся его сын Къаракиши Атабиев с первой мировой войны). Карачаево-балкарцы начали общаться со славянами только в конце XIX в., если это можно назвать общением. Проживая в горах Центрального Кавказа, карачаево-балкарцы сохранили в чистоте свой архаичный язык, что и отмечали многие исследователи. На мой взгляд, подход Кавальского и Покровской несколько упрощен. Формант –ка на самом деле может оказаться тюркским по происхождению и мог проникнуть в славянские языке еще в хазарскую эпоху. Так же как, частица –чикъ: жашчикъ/мальчик, девочка/кызычикъ, тайчыкъ/жеребеночек и т.д. Нам еще только предстоит вскрыть реальную картину с тюркским влиянием на славянскую культуру. Здесь нас ждут самые неожиданные открытия, ряд которых может "перевернуть" всю славянскую филологию (!).

Отголоски хазарской эпохи, возможно, сохранились и в гагаузской антропонимике. В хазарско-еврейском документе, известном как "Кембриджский документ" сообщается о хазарском чиновнике по имени Болшцы (Булшцы) хаз. בולשצי [Коковцов 1932: 118] Высказывается мнение о тождестве этого имени с греческим написанием другого хазарского имени Βαλυτζι, что вряд ли возможно. Болшцы – имя хазарского чиновника по "Кембриджскому документу" [Там же]. Н.А.Баскаков сравнивает его с алтайским болушчы помощник [Баскаков 1960: 111]. Но слово это есть в карачаево-балкарском и караимском языках: в.балк. болшцу, к.балк. болушчы помощник, наместник, кар.к. болушчы помощник [КРПС 1974: 130]. В любом случае суффикс –тци (ци) однозначно говорит о том, что это тюркское слово. Но нет ли здесь древнетюркского Балык-цы "Городни-

чий"? У гагаузов бытуют фамилии Балакчи, Балыкчы, Биликчи и Балык [ГРМС 1973: 604]. Не менее интересна фамилия Балуш [Там же]. Должен сказать, что гагаузская антропонимика содержит довольно интересную и ценнейшую информацию. К сожалению рамки доклада не позволяют мне более подробно остановиться на этом интересном вопросе. Гагаузский язык сохранил архаичные черты хазаро-печенежской и половецкой эпох, не смотря на более позднее сильное влияние огузских языков. Еще в конце XIX в. К.Иречек обнаружил в языке гагаузов северо-восточной Болгарии отдельные "татарские" и "доосманские" слова и формы [Иречек 1899: 826]. Л.А.Покровская также обнаружила в современном гагаузском языке "кыпчакизмы", характерные для северных кипчакских диалектов, как в морфологии, так и в лексике гагаузского языка [Покровская 1964: 4]. К таким "кыпчакизмам" Л.А.Покровская относит дифтонгоиды уО, ўО, иЕ и т.д. В лексике, например, автор отмечает такие слова как нестӑ "это", "что-то" (ср. башк. нӛстӑ); аллем "наверное" (ср. татар., башк. эллӑ); болай "так" (ср. татар., башк. булай) и др. [Там же]. В гагаузском встречается модальная восклицательная частица бе, которая соответствует примерно русским ну, а, же [Покровская 1964: 289]. Кач бурдан бе! – Уходи отсюда, ну! Но такая модальная частица есть и в верхне-балкарском диалекте карачаево-балкарского языка: Къац мыннан, це! В гагаузском языке есть также специфические формы прилагательных, которые мы находим и в карачаево-балкарском языке. например, отдельные прилагательные, образованные при помощи аффикса – (а) рак, (е) рӑк, выражающее степень количественного понятия, заключенного в основе: кӱчӱрӑк небольшой (кӱчӱк – маленький), азарак "маловатый", "понемногу" (аз – мало) и т.д. В карачаево-балкарском это: гитчерӑк (гитчерӑк), азракъ и т.д. Особо следует сказать о позиционных долготях. В гагаузском языке гласный нижнего подъема (широкий) а и гласные среднего подъема (полуширокие) е, о, ӧ в первом безударном слоге слова становятся долгими, если за ними следуют узкие гласные в ударном слоге. Обычно это бывает конечный слог. При этом ударные узкие гласные краткие, слегка редуцированные. Безударный а становится долгим, если за ним следует ударный ы, например: каары женщина, жена; сааклы тайно, по секрету; баактым я посмотрел, каалды осталая; кааршы против. Гласные е, о, ӧ в первом неударном слоге, за которым следует слог с ударным узким гласным, обычно сохраняют дифтонгоидный характер, присутствующий им в начальной позиции. Однако они воспринимаются на слух и как полудолгие е, о, ӧ, например: биери ||беери "с", "начиная с" (послеслог); киенди ||кеенди "сам", "свой" и т.д. аналогичное явление наблюдае-

тся и в балкарском языке, где гласные а, е, о, ё всегда произносятся долго в открытом слоге, после которого следует слог с гласными и, у, ю (т.е. с узкими гласными): атым моя лошадь, къарын живот – с долгим а в первом слоге; тери кожа, эрин губа – с долгим е в первом слоге; орун место, къобуз гармонь – с долгим о в первом слоге; ёгюз бык, кётюр поднимай вверх – с долгим ё в первом слоге [Покровская 1964: 37-38]. Покровская заключает: "Таким образом, условия образования позиционных долгот в гагаузском и балкарском языках в основном совпадают, за исключением того, что в гагаузском языке не имеет значения позиция гласных а, е, о, ё в открытом или закрытом слоге. Этот вопрос прежде в науке не отмечался и поэтому требует дальнейшего исследования" [Там же]. Это лишь часть морфологических соответствий гагаузского языка с кыпчакскими языками. Рамки настоящего доклада не позволяют мне привести все мои изыскания. Я лишь отсылаю к своей книге "Balcano-Turcica", которая готовится к печати. По мнению ряда авторов, современные гагаузы могут иметь определенную этническую связь с печенегами [Kowalski 1933: 27; Баскаков 1960: 127].

Нельзя в связи с этим и не сказать о прочтении тюркских эпиграфических памятников, найденных на Балканах и о характере печенежского языка. Начну, пожалуй, с самой интересной надписи, найденной в самом конце XVIII века в Венгрии. 23 золотых сосуда из найденного в 1799 г. близ селения Надь-Сент-Миклош, в долине реки Марош в Венгрии, клада имеют надписи, часть которых сделана по-гречески, а часть, по словам того Бенцинга, на неизвестном языке и неизвестным письмом. На одной чаше есть надпись греческими буквами на языке, который долгое время считался печенежским, но по мнению большинства ученых (например Ст.Младенов, Бенцинг) представляет собой болгарский. Не смотря на то, что она не может в полной мере восстановить тот язык, на котором говорили тюрки, жившие в раннем средневековье на Дунае, она, тем не менее, читается. Вот содержание текста:

БОУНЛА · ЗОАПАН · ТЕСН · ДУГЕТОИГН ·
БОУТАΟΥА · ЗΩΑΠΑΝ · ΤΑΓΡΟΓΗ · ΗΤΖΙΗΝ · ΤΑΙСН

По моему глубокому убеждению, все известные попытки перевода этой надписи неудовлетворительны, и толкования слов также неубедительны. Так, перевод В.Томсена гласит:

"Зоапан Буйла приобрел чашу (причем по Томсену чаша=ТЕСН=тюркск. "тепси", хотя "тепси" – это стол – прим. А.Г.), эта чаша для питья, которая была приспособлена зоапаном Бутаулом для подвешивания".

Ст.Младенов предлагает другой вариант: "Зоопан Буйла выгравировал битву, зоопан Батаул выгравировал внутренний крест". По Ю.Немету: "Чаша Буйла Чабана, он (приказал) ее отлить, питейная чаша Бутаул Чабана, который приказал приделать к ней пряжку".

Должен сказать, что во всем, что связано с попытками прочтения этой интересной надписи меня удивляет довольно примитивный подход к этому сложному делу – дешифровке древних надписей. В.Томсен и Ю.Немет ничего больше не придумали, кроме "чаша для подвешивания" или "питейная чаша". Самый худший вариант у Младенова – "выгравировал" и т.д. Как будто человек, пользовавшийся этой утварью, не знал, что чашу можно подвешивать или пить из нее! Современные ученые, облеченные докторскими и профессорскими званиями, демонстрируют удивительно упрощенный подход к жизни древних народов. Между тем, следует заметить, что древний человек был в значительной степени подвержен суевериям, языческим верованиям и культам. Каждый шаг его был неразрывно связан с этими культурами, с общением с потусторонними силами. Все окружавшие его природные явления пугали его, заставляли ежечасно, ежеминутно обращаться к духам-покровителям. Он ничего практически не делал просто так. Тем более надпись на чаше из драгоценного металла. Прежде всего, следует отметить, что чаша в культуре древних тюрков имела огромное культовое значение. Она неизменно присутствует на половецких каменных изваяниях. Причем чаша держится у нижней части живота, там, где располагаются детородные органы, там, где зарождается новая жизнь, происходит самое таинственное для древнего человека явление. Поэтому мы должны, прежде всего, понять, что чаша из Надь-Сент-Миклоша носит культовый характер. А раз так, то прочтение и перевод надписи должны базироваться именно на этом. Я предлагаю свое прочтение и перевод. Сразу оговорюсь, что для дешифровки я пользовался исключительно древними тюркскими языками: староосманским, чагатайским, алтайским, половецким, карачаево-балкарским и караимским языками. Самым интересным словом является первое слово: ВОУНЛА. Но прежде, чем я дам прочтение слов, я сделаю важное уточнение об орфографическом правиле этой надписи. Это буква Н, которая встречается в конце семи слов из девяти и в начале одного слова. В этих местах данная буква должна либо не читаться вообще, либо обозначать конечные гласные звуки *i* и *ä*. О возможности такого обозначения двух звуков одной буквой в тюркских языках говорил еще В.В.Радлов. Я склоняюсь ко второму. В начале слова Н должно обозначать тот же звук, который обозначается в чагатайском языке арабской

буквой ع например в слове علماء a'мма однако. Итак, слово ВОУНЛА скорее всего есть бүүлälä لاويود колдовать (осм.), а бүүзү означает магия, колдовство. Таким, образом, ВОУНЛА нужно переводить, как "сотвори магию, колдовство" или "колдуй! (заколдуй!)". Если так, то этот призыв должен быть обращен к кому-то. Следующее слово ЗОАПАН – скорее всего, имя тюркско-кавказского и хазарского божества грома, молнии и деторождения, покровителя семьи Цопая (Чопая, к.балк. Чоппа). Об этом культе у хазар я уже рассказал подробно выше. Слово ДҮГЕТОИГН состоит из двух слов: дүгә دکه (чагат.) польза, выгода, которое скорее всего восходит к слову божественный, священный, магический и тоі пир (тоігъа для пира). Но, признаться у меня есть и второй вариант этого второго слова: тўгә اكوتة (чагат.) могильная насыпь, могила. Так, что может быть и поминальный пир или для поминального пира (тризны). Слово ТАГРОГН означает Тагригә (Ňačšćä) или Тенгри. Слово ТАІСН может быть переведено, как жертвовать или Да принесется в жертву! (алт. таі жертвовать, приносить в жертву).

Транскрипция:

Бүүлälä! Цопай! Теси.
Дүгәтоігъа. Бойтоулу, Цопай.
Тагrogä іціг таісн

Перевод:

Вариант 1:

Заворожи, Цопай, это!
Для священного возлияния, для рода Бота, Цопай!
Во имя Тангри влага (питье) да прольется
(принесется в жертву)!

Вариант 2:

Благослови, Цопай, его душу!
Для тризны по Бота-улу. Цопай!
Во имя Тангри питье да принесется в жертву!

Честно скажу, пока теряюсь в догадках, какой вариант более точен. Но, теперь думается мне, логика в надписи появилась и ее смысл более правдоподобен. Я жду аргументов со стороны своих оппонентов.

Неоспоримым фактом является то, что печенеги долго жили бок о бок с хазарами. Отношения этих двух народов, вопреки утвердившемуся мнению, были в основном мирными. Это следует из анализа содержания древних летописей. Поэтому у меня складывается вообще мнение о том, что печенеги были этнически очень близки к хазарам и говорили с ними

практически на одном наречии. Я уже отмечал выше о том, что даже еще в золотоордынское время тюркские языки Восточной Европы и Средней Азии были намного ближе и различий между ними было значительно меньше. Особенно это должно касаться языка половцев, печенегов, торков, болгар и хазар. Поэтому, исходя из этих соображений, я посчитал нелишним, коснуться проблемы языка печенегов.

Вот перечень некоторых известных сегодня печенежских собственных имен, встречающихся в византийских, древнерусских и других источниках: Βάιτζαν (Βάιτζας) Байца или Бийце, Βατάν (Βατάς) Боташ или Ботай, Σουλτζοῦς Сулий или Сулей, Καρατζάς Къарца (Карча или Карачач), Κεγένης Кеген или Каган, Темирь, Кучуг или Кучук, Τατός (Τατού) Тату или Тато и др. Эти имена печенежских предводителей являются не просто тюркскими, но еще сближаются по своему написанию и фонетике больше всего с западнокипчакскими языками, т.е. с той группой, к которой мы отнесли и хазарский язык. Скажу лишь о том, что вновь нам помогут их правильно понять карачаево-балкарский, половецкий и хазарский языки. Практически все приведенные имена сегодня еще бытуют у карачаевцев и балкарцев. Но перевод и этимология, данные А.М.Щербаком часто имеют большие натяжки. Так, имя Τατού переводится А.М.Щербаком как "дикий", "языческий". Автор ссылается при этом на Махмуда Кашгарского, где он и находит слово тат в этом значении. Однако вряд ли печенеги могли называть своего военачальника "язычником" или дать ребенку с рождения имя "дикий". Мне представляется, что это имя печенежского военачальника то же, что имя родоначальника балкарской фамилии Асановых – Тато. Значение этого имени, к сожалению уже никто не помнит, но нас должен заинтересовать тот факт, что это – имя уважаемого человека и употребляется у тюркского народа Северного Кавказа. Все остальные имена я также дал в балкарском звучании и написании, так как именно в этом случае печенежские имена получают правильную и ясную этимологию, но что самое главное, их греческое и древнерусское написание ближе всего к балкарскому написанию. В заключении я лишь приведу несколько названий родовых подразделений печенегов. Они тоже представляют интерес.

Но сначала несколько слов относительно этимологии и правильного чтения названий печенежских родов. Известный тюрколог Ю.Немет попытался детально разобраться в этих названиях. Его этимология и прочтение, принятые уже известным советским тюркологом А.М.Щерабком, изобилуют явными натяжками и больше носят

ошибочный характер. Я приведу варианты Ю.Немета в сносках к своим вариантам. Если Ю.Немет в основном использовал огузские, уйгурские и др. языки, то я руководствовался исключительно западнокипчакскими языками и нужно сказать, что именно в этом случае мы получаем более правдоподобную картину. У К.Б. приведены названия следующих печенежских родов: Куарцицур Κουαρτζούρ, Хабухшјула Χαβουξιγγυλά, Сурукалпей Συρουκάλλη, Харабой Χαραβόη, Булацопон Βουλατζοπόν, Бороталмат Βοροταλμάτ и др. В первом я вижу название рода, которое, скорее всего, должно звучать так: Куарци+ююр "Род Куара" (тюркского божества). Так мог называться печенежский род, члены которого издревле занимали важное жреческое положение, т.е. были шаманами. В Χαβουξιγγυλά я склонен видеть Кабх (Къабакь)+чи+улу "Кавказские печенеги". Συρουκάλλη нужно, скорее всего, читать, как Сарыкъала+бай "Родом из Сарыкъала". В родовом имени Χαραβόη я вижу Къара+бай. У карачаевцев и балкарцев еще сегодня есть весьма знатная фамилия Къарабашевы, а мужское имя собственное Кърабаш также часто встречается. Вообще нужно сказать, что в древних тюркских языках слово бай часто употреблялось в качестве составной части имен и названий: Чегембай, Эсенбай, Асланбий, Эрменбий и т.д. Βουλατζοπόν нужно читать, как Булан+цабан (чабан) "Предводитель оленей". О том, что олень был тотемом древних тюрков я подробно рассказал в своей работе о религии хазар и поэтому не буду подробно останавливаться на этом. В этой связи я лишь отсылаю к этимологии имени хазарского царя Булана, которую я дал выше. Βοροταλμάτ, скорее всего, есть Бөрү+тілмац, т.е. "Понимающий волчий язык". Это имя также связано с религией печенегов, хазар и половцев – шаманизмом. Подтверждение этой версии мы находим ни где-нибудь, а в древнерусских летописях. Кто лучше славян знал печенегов и половцев? Так, русские летописи дают интересное сообщение о волховании половецкого хана Боняка перед боем на реке Вягра в 1097 году: "...И яко бысть полунощи, и вставъ Бонякъ отъеха отъ рати, и поча выти вольчьски, и отвыся ему волкъ, и начаша мнози волци выти...". Таким образом, Боняк просил помощи у своего покровителя – волка. Восприняв ответное волчье вытье как добрый знак, Боняк сообщил русскому князю Давиду Игоревичу, что победа будет за ними. В русских летописях Боняк назван шелудивым, что означало человека, родившегося в "сорочке", часть которой оставалась на нем, на протяжении всей жизни. В народе такие люди наделялись волшеб-

ными свойствами. Наконец следует сказать, что у тюрков и сегодня волк наделяется магическими свойствами, а в древности он был тотемом многих родов, волчица была легендарной прародительницей тюрков, а человек, "понимавший" волчий язык, пользовался небывалым почетом и уважением, и его рассматривали как посредника между двумя мирами. Вообще нужно сказать, что волк прочно вошел от тюрков и в древнерусскую культуру.

Все вышеприведенное красноречиво говорит о том, что сегодня необходимо пересмотреть вопросы исследования культуры указанных народов и провести более фундаментальные исследования, включая сравнительно-исторический метод, а главное нельзя рассматривать культуры указанных народов раздельно. Только в этом случае мы можем говорить об эффективном решении поставленных сегодня проблем и вопросов истории, этнографии, литературы и языкознания гагаузов, караимов, крымчаков, крымских татар, кумыков, карачаево-балкарцев.

1. Атамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. – Л., 1936.
2. Ашмарин Н.И. Thesaurus linguae tschuvashorum. – Чебоксары., 1936. – Выпуск XI.
3. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о Полку Игореве". – М., 1985.
4. Баскаков Н.А. Хазарский язык //Тюркские языки. – М. 1960.
5. Берхин И. Древнейшие известия о евреях в Киеве //Восход. – СПб., 1888. – Кн. 11-12.
6. Боровков А.К. Карачаево-балкарский язык //Яфетический сборник. – Л., 1932. – Вып. VII.
7. Бруцкус Ю. Истоки русского еврейства //Еврейский мир. Ежегодник. На 1939 год. Париж.
8. Вайсенберг С.А. Караимы и крымчаки с антропологической точки зрения //Русский антропологический журнал. – М. 1912, № 4.
9. Глашев А.А. О мнимом иранском боге у гуннов Северного Кавказа. – М., 2007.
10. Граков Б.Н. Скифы. – М., 1971.
11. Гаркавец А.Н. Великая степь в античных и византийских источниках. Сборник материалов. – Алматы, 2006.
12. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – М., "Гешарим", 2003.
13. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. – М., 2007.
14. Джуртубаев М.Х. Душа Балкарии. Сборник статей. – Нальчик, 1997.
15. Джуртубаев М.Ч. Древние верования балкарцев и карачаевцев. – Нальчик, 1991.
16. Дмитриева Л.В. Заметки по языку барабинцев //Вопросы грамматики и истории восточных языков. – М.-Л., 1958.
17. Дубиньски А. Караимские женские имена в Крыму //Советская тюркология, 1979, № 4.
18. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. – М.-Л., 1953 (ст. "Геродот и скифские божества").
19. Заболотный С.С. Группы крови у караимов и крымчаков //Бюлетені постійної комісії вивчення кровяних угруповань. – Харьков, 1928. – Т. III. кн. 1.
20. Иречек К. Княжество България, ч. 2. Птувания по България. – Пловдив. 1899.
21. Казанский М.М., Перен П. Могила Хильдерика 481/482 г.: состояние исследований //КСИА. – М. 2005. – Вып. 218.
22. Канюкова А.С.

Фонетические и лексические особенности чувашских диалектов //ВДТЯ. – Баку, 1960. – Вып. II. 23. Ковалевский 1939: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.-Л., 1939. 24. Ковалевский 1954: Ковалевский А.П. Чуваши и булгары по данным Амада Ибн-Фадлана //УЗ ЧНИИ истории, языка и литературы. – Чебоксары, 1954. – Вып. 9. 25. Ковалевский 1956: Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков, 1956. 26. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л. 1932. 27. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана //Сб. посв. С.Ф.Ольденбургу. – Л., 1934. 28. Манук Абебян. История древнеармянской литературы. АН Арм. ССР. – Ереван, 1975. 29. Месарош Д. Памятники старой чувашской веры (1909). Изд. на русск. яз. – Чебоксары, 2000. 30. Мизиев И.М. История рядом. Нальчик. 1990. 31. Молчанова О.Т. Тюркские названия озер Западной Сибири //Языки и топонимия Сибири. I. – Томск. 1966. 32. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М. 2004. 33. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, издания Кавказского Военно-Топографического отдела //ЗКОИРГО, Тифлис, 1913, (Переизд.: Кавказ: Географические названия и объекты. Изд-во М.и В. Котляровых. – Нальчик, 2007. 34. Патканян 1861: Моисей Каганкатвацци. История Агван. Перевод с древнеармянского К.Патканяна. – СПб, 1861. 35. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. – М. 1964. 36. Попова В.Н. О некоторых гидронимах Павлодарской области //Языки и топонимия Сибири. I. – Томск, 1966. 37. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб, 1893 – 1911. 38. Скворцов: Чувашско-русский словарь. Под. ред. Скворцова. – М., 1985. 39. Смбамян Ш.В. Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк. Перевод с древнеармянского. – Ереван, 1984. 40. Смоленский А.В. Чувашские приметы о погоде и влиянии ее на хозяйство. – Казань, 1895. 41. Сысоев В.М. Карачай в географическом, бытовом и историческом отношении //СМОМПК. – Тифлис, 1913. – Вып. 43. 42. Смирнов И.Н. Черемисы. Историко-этнографический очерк. – Казань, 1889. 43. Самойлович А. К вопросу о наследниках хазар и их культуры //Еврейская старина. – СПб., 1924. – т. X. 44. Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – М., 1991. 45. Стратановский Г.А. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Изд-во Академии наук СССР. – Л. 1979. 46. Устаревшие слова //Журнал "Минги-тау". на балк. яз. – Нальчик, 1993. – № 6. барского времени. есса и к датировке этих памятников. памятников. гласится ни с одним из предложенных вариантов их прочтения. 47. Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1996. – т. 1. 48. Федотов М.Р. Чувашский язык в семье алтайских языков. – Чебоксары, 1983. 49. Цагаева А.Д. Топонимика Северной Осетии. – Орджоникидзе, 1971. – Ч. 1. 50. Цулая Г.В. Леонти Мровели. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского. – М., 1979. 51. Чекалова А.А. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Пер. и комментарий. Изд. 2-е. "Алетейя".

– СПб., 2001. 52. Шатко В. "Кизил" // "В мире растений". 2003. № 4. 53. Юлдашев А.А. К проблеме формирования башкирского национального языка // Вопросы башкирской филологии. М. 1959. 54. Kallenberg: Herodoti historiarum libri IX. ed. Yenr. Rudolph. Dietsch. Editio altera curavit curatamque emendavit H.Kallenberg. II. Lib. III IV. Editio stereotypa. – Lipsiae, MCMXXXI. – Vol. I Fasc. 55. Kowalski T. Les turcs et la langue torque de la Bulgarie du Nord-Est. – Krakow. 1933. 56. Saint-Martin, V. Recherches sur les Populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase. – Paris, 1847. 57. Zajaczkowski A. Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim. – Kraków, 1947. 58. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. Berlin. 1958. 59. Golden P. Khazar Studies. – Budapest, 1980. – Vol. I.

Сокращения:

ГРМС – Гагаузско-русско-молдавский словарь. Сост. Г.А.Гайдарджи, Е.К.Колца, Л.А.Покровская, Б.П.Тукан. – М. 1973.

МПА: Малкъар поэзияны антологиясы. – Нальчик. – 1959.

КМТАС: Къарачай-Малкъар тилни ангылатма сѣзлюгю. В 3-х тт. – Нальчик. – 1996 – 2005.

КРПС – Караимско-русско-польский словарь. – М. 1974.

КРС – Киргизско-русский словарь. – Казань. 1911.

ДТС: Древнетюркский словарь. – Л. – 1969.

ТНК: Тюркские народы Крыма. – М. Наука. – 2003.

КСИА: Краткие сообщения института археологии.

ОСВІТА КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ У XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ XIX-XX ASIRLARI ARASINDA KIRIM KARAYLAR'INDA EĞİTİM

Полканова Ганна *

Zengin tarihe sahip olan, fakat son zamanlarda yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Karay dili asırlarca kendi kimliğini korumuştur. Halkın arasında "eren" adını almış olanlara "iyi", "okumuş", "güçlü", "erkek" adı verilmekteydi. Bu şahıslar tarafından kenesalarda öğretilen Topa adında "Kadim Incil" bilgileri çocuklara ailelerde verilmekteydi. Böylece eğitime yapılmış olan adım böyle başlamaktaydı. Ayrıca kenesanın bahçesinde yerleşen ve karayım sivil örgütleri tarafından finanse edilen midraşa (medrese)larda da dini eğitim verilmekteydi. XIX asrın ortalarında Kırım'da 15 tane okul bulunmakta ve 400 öğrenci eğitim görmekteydi.

Bunun yanısıra 1843 yılında Kale'de Rus-Karayım meslek okulu açılmıştır. Oğlan çocukları 6 yaşından itibaren bu okullara verilmekte ve 16 yaşına kadar burada hem dini karayım bilgilerin yanısıra devlet dilini ve diğer dersleri okumaktaydılar. Bu dönemde yeni açılan Rus meslek okullarına da ayrıca karayım aileleri çocuklarını vermekteydiler. Bildirimizde bu dönemden 1940 yılına kadar Karayımlar'ın arasında devam eden eğitim ele alınmıştır.

У середині XIX с. організується перше російсько-караїмське училище в Кале (1843). "Караїмські хлопчики, взагалі починаючи від шестилітнього віку, вступають в училище для вивчення Закону Божія, караїмської й вітчизняної мови і деяких первісних наук і мов і залишаються в училищі до шістнадцяти років" [Бейм, 1862]. Кількість учнів у якийсь час досягало 100 чоловік.

З другої половини XIX с. стали віддавати на навчання дітей і в російські гімназії. Основною причиною була можливість дітям надалі продовжити освіту.

У караїмській мові слова "гарний", "гідний", "видатна особистість", "сильний", "хоробрий", "діловий", "чоловік" і "освічений" синоніми (эрэн) [Караимско-русско-польский словарь, 1974]. Освічені люди були шановні в народі.

Релігія пропонувала знати давньобіблійний, котрий грав у караїзмі таку ж роль, як арабський у мусульман, бо на давнебіблійному була написана Тора[†]. Осягати Біблію треба було самому, не покладаючись

* Провідний працівник історико-етнографічного музею м. Бахчесарай

† частина Старого Завіта

на думки інших, і пару сторіч тому читання Святого Письма було основне, чому було потрібно навчити.

Протягом багатьох століть релігійне виховання діти кримських караїмів одержували в родині і в початкових школах (мідрашах). Школи звичайно влаштовувалися при кенаса* й фінансувалися за коштом караїмських громад. У середині XIX століття в Криму налічувалося 15 шкіл, де навчалося більше 400 учнів.

Навчання дівчаток вважалося необов'язковим. Хлопчики вступали до школи звичайно в 6 років (іноді навіть з 4-х років [N.N., 1911]).

Мідраш виглядав так: в одній кімнаті стояло декілька "довгих незграбних столів і таких же ослонів. У деяких училищах не було і їх. Тут... і вчитель, і учні сиділи, піджавши під себе ноги, прямо на підлозі, вистеленій повстями, за довгими низькими ослонами, що служили їм столами..." [N.N., 1911]. Спочатку навчали абетці, читанню по складах, а потім читанню Тори. До речі, слова "вчений", "начитаний", "освічений" – "охумиш" у караїмській мові й відбулися від слова "читати" – "охумак" [Караимско-руско-польский словарь, 1976; Караимско-русский и русско-караимский словарь, 2007].

У навчанні брали участь і старші учні (кальфа) і молодші (дардаки). Уголос читався уривок зі Священного писання, а учні перекладали прочитане на караїмську мову. У школах вивчали богословські й релігійні роботи караїмських авторів. Наприклад, "Аддерет Еліягу" (Плащ Ілії) XV с. Еліягу Башіячи й ін. Крім предметів, що пов'язані з віросповіданням, вивчали граматику й арифметику. Старші учні деяких шкіл вивчали арабську мову й основи астрономії.

Караїмські автори відзначали, що "ці училища не приносять бажаної користі внаслідок схоластики, що панує в них, і успадкованої від середніх століть рутинної системи навчання†" [N.N., 1911].

Цікавий опис методів виховання й шкільних вдач дає А.Катик [1911]. Ще до знайомства зі школою майбутній учень почав підозрювати щось погане: "напевно мідраш не дуже-те гарна штука, якщо мама дає мені перед ним варення". Його підозри виправдалися в перший же день занять: "Я їх не жалію". – Говорив учитель. – "За допомогою ціпка я вжену у їхні безпутні голови в один спосіб те, що гарний, старанний учень може засвоїти тільки в три уроки". Зараз подальші дії учителя здаються дуже жорстокими та протизаконними, а тоді, напевно, сприймалися як належне. "У ту ж хвилину рука вчителя схопила моє вухо з незвичайною силою й потягла мене до однієї із задніх ослонів. Я став

* караїмський храм

† переклад цитат тут і далі А.Полканової

відбиватися й відчайдушно кричати. Учитель підвів мене до самого останнього ослона й з такою силою вдарив по заду коліном, що я влетів за парту й шльопнувся на ослін, хоча ревіти не переставав. Тоді вчитель ударом кулака змусив мене сісти... і сказав: "Мовчи..., або я негайно кину тебе в льох". (Дія відбувається в 1880-х рр.)

Це явище було типовим. Однак нові методи освіти і виховання поступово, незважаючи на опір деякої частини народу, приходили на зміну старим. "У школі в нас із тих пір, як приїхав новий учитель, пішла смута велика. Заводить новий учитель порядки, яких не бачено в нас із часів батьків і дідів, начебто, наприклад, гімнастики. Даруйте, на що це схоже" – пише скаргу батько школяра. Учитель же ремствує: "Я думав, суспільство з радістю зустрине мої прагнення до відновлення мідраша. Я хотів замінити затхлу атмосферу гніту й ворожнечі повітрям любові й взаємної довіри, – але зустрів людей, що не бажають мене розуміти" [Катык, 1912].

Крім мідрашей, існували приватні школи, де основна увага приділялася вихованню й навчанню учнів у караїмському дусі. Наприклад, у Євпаторії відрізнялася рівнем викладання й прогресивною навчальною програмою школа А.Луцького (Абен Яшара). У цій школі вихованці вивчали давньобіблійну й караїмську мови, богословські тексти, караїмську літературу, логіку, філософію й поезію [Образование..., 2007].

Онук А.Луцького описує роки в такій школі так: [Дуван, 1911]: "Спершу мене вчили буквам і складам, потім перейшли до читання Мікра* за всіма правилами, із зупинками й наспівом. Цьому я навчався кілька років. Після такого попереднього курсу я приступився до перекладу Мікра на розмовну караїмську мову. Порядок тут був такий. Один з учнів нашої групи читав вірші біблій, потім кожний перекладав по черзі прочитане. Так, протягом 3 років, перекладаючи в день по сторінці, а іноді й по цілій главі ми переклали всю біблію без знання граматики, мови й не розуміючи часто навіть змісту перекладеного, тому що нам нічого не пояснювали й переклад наш не супроводжувався необхідними коментарями... Закінчивши курс біблій, я раптом... перейшов до граматики. Це з'явилося для мене великою несподіванкою. До вивчення граматики я не уявляв собі навіть, що таке чоловічий і жіночий рід... я рівно нічого не розумів з того, що дід мені тлумачив по граматиці. У такому катуванні пройшов рік.... Це було в 1853 році, коли мені минуло 11 років". Описані події відбувалися в Євпато-

* Святе Письмо

рії в одній із кращих шкіл того часу – вищій школі богослов'я й давньобіблійної літератури Абен-Яшара, "що славився начитаністю, високою освітою й розумом". "Абен -Яшар був єдиним тоді досвідченим і освіченим педагогом, що навчав юнацтво ґрунтовному знанню біблійної мови, літератури й філософії" [Дуван , 1911].

Після закінчення школи випускники одержували звання ерби – вчителя.

У середині ХІХ с. організується перше російсько-караїмське училище в Кале (1843). "Караїмські хлопчики, взагалі починаючи від шестилітнього віку, вступають в училище для вивчення Закону Божія, караїмської й вітчизняної мови і деяких первісних наук і мов і залишаються в училищі до шістнадцяти років" [Бейм, 1862]. Кількість учнів у якийсь час досягало 100 чоловік.

З другої половини ХІХ с. стали віддавати на навчання дітей і в російські гімназії. Основною причиною було дати можливість дітям надати продовжити освіту. Про інші причини говорить персонаж А.Катика: "У мене тоді молодшому синові було 9 років і навчався він у підготовчому класі гімназії. Не хотів я посилати його в мідраш. Перше, діти там різні зіпсовані попадаються; відомо, більше бідняків, так яке там виховання може бути. Удома в мене бонна, вихована тонко; вона їх і вчить поводженню там гарному та іншому, а в мідраше все це перепсують. А друге – адже й пізніше я зможу вивчити синка мові караїмській. Адже мені не потрібно, щоб син там вченим якимось зробився, не хліб же собі стане заробляти своєю вченістю; а так, щоб читати вмів, щоб молитвам навчився, щоб не стояв стовпом в кенаса, коли охумак* запропонують; ну й щоб лист все-таки вмів написати" [Катык, 1912].

Після прийняття в 1872 р. "Положення про міські училища в Росії", у деяких містах стали створюватися караїмські громадські училища з вивченням письма, російської мови, арифметики, геометрії, географії, історії, природної історії, фізики, малювання, співу, гімнастики. Додатковим предметом була караїмська мова, а для дівчаток рукоділля. [Леви, 1995]. В Одесі, наприклад, училище працювало з 1880 р., кілька разів міняючи свою назву.

Першим з караїв[†], хто одержав вищу освіту, був І.І.Казас. Шлях його до цього був довгий і тернистий. "Не маючи можливості дати своїм дітям вище виховання після закінчення ними "мідраша", у зв'язку з за-

* читати

† карай – кримський караїм

бобонами, що панували, які строго засуджували всякі не-караїмські науки, батьки звичайно поміщали їх на службу в яке-небудь торговельне приміщення" [Ельяшевич, 1918]. Та ж доля спіткала І.Казаса. Але завдяки надзвичайній наполегливості й цілеспрямованості він закінчив Петербурзький університет (1859). Надалі Ілля Ілліч стає прямуючою силою перетворення й організації національної освіти, що сполучало російський і національний напрямки. З початком діяльності цього талановитого, неординарного й багатогранного педагога зв'язані зміни в освіті та суспільній думці народу. Давно назрілі реформи в галузі виховання та освіти здійснилися багато в чому завдяки зусиллям Іллі Ілліча.

І.Казас організував в Одесі школу (1859-1863), став вперше викладати російську мову та інші предмети; увів навчання за звуковою системою. Він був одним із засновників у Сімферополі першої жіночої караїмської школи, що називалася "Сімферопольська караїмська дівоча школа ім. Є.Ч.Коген". За зразком цього навчального закладу і з огляду на його досвід потім була організована низка подібних шкіл і в інших містах.

Він же був організатором Александрівського караїмського духовного училища в Євпаторії і певний час його інспектором.

Це училище діяло з 1894 по 1918 р. під постійною увагою з боку Таврійського й Одеського караїмського духовного правління. У ньому готували караїмське духівництво. По закінченні духовного училища випускники одержували звання газзана й викладача караїмського віровчення. На навчання приймалися юнаки будь-якого стану з 10 років. Взагалі навчання було безкоштовним. Училище також брало на себе утримання іногородніх вихованців. Кошти для училища збиралися по всіх громадах Російської імперії більше 10 років. До кінця 1894 р. капітал становив уже більше 155 тис. руб. За рахунок відсотків із цього капіталу і здійснювалося утримання навчального закладу.

Зі стін училища вийшли такі відомі караїмські діячі як Б.Ельяшевич, С.Бабаджан, І.Леві, А.Катик, С.Фіркович та ін.

Завдяки успіхам у підготовці національних кадрів і, насамперед, освічених газзанов, як відзначає В.Кропотов [2008], "освічені шари народу, прилучившись до досягнень загальноросійської та європейської культур, здебільшого зберегли зв'язок з національним середовищем, а консерватори знайшли у собі сили й мудрість прийняти цю нову життєву позицію, як і раніше залишаючись зберігачами продавних національних традицій".

Караїмські громади всіляко сприяли одержанню освіти дітьми й молоддю. Наприклад, жіноче караїмське благодійне суспільство Одеси надавало допомогу бідним караїмським дівчинам для одержання освіти й професійно-ремісничих знань, а також іногороднім учням-караїмам; С.А.Агін заснував при миколаївській Александровській гімназії дві постійні стипендії (найбіднішим учням караїмського й іншого віросповідання); у Москві допомога на освіту склала в 1911 р. 1096 руб.; для 30 школярок жіночої караїмської школи в Євпаторії після обстеження лікаря влаштували безкоштовні сніданки й т.д. [Хроника текущей жизни 1911; 1912].

Проте, проблема саме національної освіти стала гостро вже на початку ХХ с. Розвиток суспільства вимагав й нових добре освічених національних кадрів. "Потрібні пастирі", "Нам потрібні освічені вожді народу" – пише С.Єльяшевич [1912]. Він доходить висновку, що це повинні бути особи з вищою філологічною, історичною і філософською освітою. На різних форумах народу і в пресі активно обговорюються питання, пов'язані з освітою. Д.Кокізов [1911] відзначає, як "особливо цінні", вказівки з'їзду 1911 р. про постановку на перший план духовно-морального виховання молоді. В 1917 р. "Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления" повідомляють про проведення вчительського з'їзду, метою якого й було обговорення і рішення суттєвих проблем народної освіти [Учительский съезд, 1917].

На початку ХХ с. навчання пройшли й багато караїмських дівчин. Склавши екзамен із давньобіблейської мови, уміння перекладати на російську або караїмську Старий Завіт, знання караїмського віросповідання, богослужіння й історії караїмського народу, дівчина одержувала право бути домашньою вчителькою.

У цей період стали з'являтися й жінки з вищою освітою. Наприклад, в 1912 р. першою жінкою, що закінчила юридичний факультет Новоросійського університету, була караїмка Р.І.Хаджі [Одесса, 1912].

Вивчення та просвіта народу відбувалися також у результаті живого та насиченого громадського життя спільнот – проводились благодійні вечори з читанням лекцій, постановками п'єс та спілкуванням із відомими цікавими особистостями, видавалися журнали... Наприклад, великою популярністю користувалися лекції А.Катика (1912), видавалися рукописний журнал "Давул" (1860-1872) і журнал "Караимская жизнь" (1911-1912); ставилися п'єси "Ахыр Земан", "Караимская свадьба" та ін.

В 1918 р. Александровське училище було перетворено в Євпаторійський вищий караїмський учительський інститут, що був закритий у

1920 р. До 1921 р. були закриті й більшість інших караїмських навчальних закладів (першими закрили мідраши при кенаса). Підготовка національних кадрів, у т.ч. газзанів і ерби була повністю припинена до 1921 р.

В Тракай радянська влада прийшла пізніше. Караїмська школа була закрита в 1940 р. Із цього часу релігійні й національні знання діти одержували тільки вдома.

Незважаючи на недоліки національно-релігійної освіти й критичне відношення до неї, кримські караїми були одним із найосвіченіших народів Російської імперії й швидко прилучилися до світської освіти. До кінця XIX с. сформувалася національна інтелігенція й до 1914 р. було вже до 20-ти докторів наук і професорів при загальній чисельності народу порядку 16 тис. осіб.

1. Бейм С. Память о Чуфут-Кале. – Одесса, 1862. – С.59. 2. Глузман А.В. Редькина Л.И. и др. Образование и педагогическая мысль Крыма (XIX – начало XX столетия). – К.: Знания Украины, 2007. – 140 с. 3. Дуван Я. Мои детские и юношеские годы. Из автобиографии Я.В.Дувана // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 7. – С. 64-71. 4. Ельяшевич Б.С. И.И.Казас. Его жизнь, научно-литературная, педагогическая и общественная деятельность. Биографический очерк. – Евпатория, 1918. – 55 с. 5. Ельяшевич С. Нужны пастыри // Караимская жизнь. – 1912. – Кн. 10-11. – С. 35-38. 6. Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка / Сост. З.Синани. – Симферополь: ГП "Таврия" – "Доля", 2007. – 296 с. 7. Караимско-русско-польский словарь. 17400 слов / Под ред. Н.А.Баскакова, А.Зайончковского, С.М.Шапшала. – М.: Русский язык, 1974. – 688 с. 8. Катък А.И. Записки караимского школьника // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 3-4. – С. 6-18.; Кн. 5-6. – С.35-45. 9. Катък А. Учитель // Караимская жизнь. – 1912. – Кн. 8-9. – С. 38-57.; Кн. 10-11. – С.5-10. 10. Кокизов Д. Национальное самосознание // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 3-4. – С.21-34. 11. Кропотов В.С. У истоков караимского просвещения. доклад на конференции, посвященной 175-летию И.И.Казаса. Евпатория, 25.10.2008. (архив А.Полкановой. 5 л.). 12. Леви Б.З. Караимская школа. – Одесса, 1995. – 24 с. 13. Одесса // Караимская жизнь. – 1912. – Кн. 11. – С.89. 14. Прохоров Д.А. "Учившим заветам правды, добра и гуманности...". Илья Ильич Казас. Биографический очерк (1832 – 1912). – Симферополь: АнтикВА, 2008. – 320 с. 15. Учительский съезд // Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 5-6. – С.43. 16. Хроника текущей жизни // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 7. – С. 95-134.; 1912. – Кн.8-9, – С. 95-125. 17. N.N. Общие заметки о караимах // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 3-4. – С. 37-71.

**ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ
КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ В ЗМІ І ПРЕСІ У НАШ ЧАС
GEÇMIŞTEN GÜNÜMÜZE
KIRIM KARAYLAR'IN EĞİTİM SORUNLARI**

Полканова Ганна, Ормелі Тетяна *

Kırım'da zengin tarihe sahip olan Karay Türkleri asırlarca bu toprakların hem koruyucusu hem de yerlisi olmuştur.

Çeşitli dönemlerde farklı sistemlerin içerisinde yaşamak zorunda kalan bu halk, diğer azınlık ve yokolmakta halklar gibi bazen bu sistemlerin kurbanları da olmuş ve aydınlarını kaybetmişlerdir. Karaylar hakkında basındaki haberler ve dünyaya seslerini duyurmaları, aldıkları eğitim, gittikçe büyük sorun haline gelen ana dilinde konuşma, ve kendi kimliklerini korumak için kurulan sivil derneklerler bildirimizin ana konusu olmuştur.

Усвідомлення себе кимось нерозривно пов'язане з вихованням і освітою. Людина чітко розуміє свою приналежність до народу із-за своїх культурних переваг, дотримання ним певних традицій і звичаїв, можливості спілкуватися і знаходити спільну мову з одноплемінниками, отримувати і передавати знання і досвід попередніх поколінь.

Поза сумнівом, в століття невідвортній глобалізації, після восьми десятків років знищення національних особливостей і культур окремих народів, залучення осіб до "радянського способу життя" і до єдиного "радянського народу" на всій території Радянського Союзу, викликає здивування живучість самосвідомості невеликих народів, таких, як кримські караїми.

Інститути національної освіти караїв припинили своє існування ще в 1921 р. Лише сім'я і джамаат (суспільство) були джерелом формування особи дитини як представника кримських караїмів.

Яка ж думка народу і фахівців з проблеми народної освіти караїв на сьогоднішній день? Звернемося до засобів масової інформації і публікацій наукових і науково-популярних видань за останній час.

Багато уваги приділяють проблемам національної освіти кримські газети, що і не дивно – більшість кримських караїмів проживають саме в Криму (більше 800 чол.). Всі автори погоджуються на думці, що "наследие коренных народов Крыма – часть мировой культуры"

* Член правління караїмської громадської асоціації "Крымкарайлар" м. Бахчесарай

[Къырым, Къырымкъарайлар, Голос Крыма та ін.], і що треба "сохранить и возродить духовные ценности караев" [вітальне слово голови Ради Міністрів АРК В.Т.Плакиди]. А зберегти можна лише шляхом вивчення і використання досягнень народу. Перш за все, це мова. Поряд із словом "мова" найчастіше фігурує слово "проблема". "Проблема региональных языков в Крыму" [Баккал, 2007]; "Состояние и проблемы караимского языка" [Будник, 2008] та ін. Проблем декілька: майже повна втрата мови, неможливість її вивчення через відсутність навчальних посібників; порушення компактного мешкання і внаслідок цього – неможливість спілкування. Проте інтерес до мови, бажання її вивчати і використовувати досить стійкі і охоплюють велику кількість людей різного віку і професій (у т.ч. школярів і студентів).

Проблеми, пов'язані з карайською мовою, обговорюються і піднімаються давно, стають темами круглих столів, наукових статей, публікацій. Про це пише Н.Будник [Пути возрождения караимского языка. Итоги круглого стола], О. Максимук [Даны предложения и рекомендации по коренным народам], Ю.Полканов [Крымские караимы – караи. Состояние и перспективы сохранения этнокультуры. Из прошлого в будущее] і ін.

Географія обговорення можливості відродження мови обширна – Швеція, Литва, Україна, Росія, Польща...

Філологи бачуть майбутнє в цьому питанні за недільними і літніми школами з цілеспрямованим вивченням мови, компактним мешканням його носіїв, обов'язковим використанням специфічних посібників, в т.ч. на електронних носіях. Враховується досвід шести років вивчення в літній школі в Тракаї (Литва) тракайського діалекта карай тили (карайської мови). Про це пишуть, наприклад, А.Полканова [Шестая школа караимского языка и культуры в Тракае] і С.Сінані [Курсы караимского языка в Тракае]. Тут учні мали можливість посвятити інтенсивному вивченню мови лише два тижні, а потім повинні були отримати навички закріплювати і розвивати удома. Таку форму навчання підтримують і не фахівці. Навчання з відривом від домашніх справ, побуту, роботи приносить більше користі, ніж ті ж два тижні уроків, але увечері після роботи.

Свої спроби у вивченні мови були в Сімферополі і Мелітополі. Шлях, по якому пішли в Криму – недільні і вечірні суспільні школи (курси) по вивченню кримськотатарської і турецької мов з переходом у подальшому на їх базі до кримськокарайського. Позитивний результат такого навчання був, проте були і свої труднощі: різновікова аудиторія; різний базисний рівень і так далі.

У Мелітополі заняття проводила С.Ялпачик за посібником "21 урок караимського язика". Вона ж стала ініціатором навчання дітей в трудовому молодіжному караїмському таборі на Кале в серпні 2008 р. Про це згадують статті ""Ниндзи" были на высоте", "Традиционный молодежный трудовой лагерь в Джуфт Кале", "Наши звездные дети" і ін. Навчання дало прекрасні результати: за невеликий термін табору діти різного віку вивчили рахунок, назви днів тижня, місяців, тварин і рослин, назви топонімів, частин тіла; могли розповісти про сім'ю, побажати смачного, доброго дня і так далі. Всі ті, що проходили навчання, успішно склали іспит суворій комісії. І це без парт і дощок, без зошитів і підручників.

Відрізняв викладання Соф'ї Гелієвни індивідуальний підхід до кожної дитини, будь то Олександра з Мелітополя 4-х років, або Оля з Москви 14-ти. Крім того, мова наполегливо упродовжувалася в побуті – з ранку і до ночі діти мали можливість говорити хоч би декілька фраз дорослим, перекинутися словом-другим між собою. Прості фрази ставали звичайними, наприклад, "тан яхши", а не "доброе утро", говорили автоматично, звикаючи до звучання караїмської мови, вже не соромлячись вимови.

Інтерес до мови Асоціація кримських караїмів "Крымкарайлар" і інші караїмські організації приваблюють різного роду публікаціями, які можуть зацікавити широке коло читачів, і одночасно утворюють і освічують людей, не дуже знайомих з мовою – потенційних учнів. Як приклад – коротенькі замітки газети "Къырымкъарайлар": "Аталар сѣзи – слова отцов"; "Древнетюркские корни в фамилиях караев"; "Микей, Микэй, Мыкъый"; "Фамилии караев, связанные с пищей и ее приготовлением"... За прізвищами, іменами, паралельно з іншими мовами в газеті опублікована ціла низка статей. Рубрика "Древние роды, имена и фамилии караев" розповіла більш, ніж про 60 антропонімів. Опубліковані і родові прізвища кримських караїмів України [2007].

Допит показав, що простому читачеві, слабо знайомому з мовою, дуже цікавий саме цей мовний зріз: походження імен і прізвищ, переклад назв топонімів та ін.

Показово, що у збірці "Бизым йол. "Къырым" ве "Къырымкъарайлар". Наш путь. "Крым" и "Крымские караимы"" , з 120 статей пов'язані з мовою 15, в бібліографії газети кримських караїмів "Къырымкъарайлар" (2005-2007 рр.) їх біля 50-ти, а в матеріалах науково-практичної конференції 2007г. "Святыни и проблемы сохранения этнокультуры крымских караимов – караев" – 6 із 33. Частка достатньо значна.

Заклопотаність представників народу збереження мови виражається ще і в чималій кількості робіт, пов'язаних з цією темою останнім часом і ініційованих, або проведених самими караями. Ентузіасти – знавці мови – складають російсько-караїмські, караїмсько-російські та термінологічні словники; посібники; вірші і лічилки для розучування дітьми... Наприклад, за останні роки вийшли в світ словники З.Синані [2007], Б.Леві [1996], М.Хафуза [1995], М.Лавриновича [2007], термінологічні словники Будник Н., Полканової А., Полканова Ю. [2004]; розмовник Г.Ялпачика [1993], підготовлений словник С.Юхневичем (Тракай) [2003]; опублікований посібник "21 урок караимского языка" [Ялпачик, 2007] та ін. У видаваній караями літературі часто в кінці книги є короткий словник незрозумілих термінів і назв. Без використання деяких слів караїмської мови оповідання частенько втрачає свою чарівність. Особливо це стосується казок, легенд, описів побуту. Наприклад, у книзі "Легенды и предания крымских караимов" [2008] "Словарик терминов, имен и географических названий" займає 6 стор. і включає пояснення і переклад більше 100 слів.

Актуальність проблеми вивчення рідної мови така, що останнім часом все більше уваги приділяється досвіду минулого і історії вивчення, розвитку, формування карай тілі. Це знаходить віддзеркалення в історичних публікаціях в ЗМІ на цю тему, і цілому ряду робіт фахівців. Це книги "Образование и педагогическая мысль Крыма (XIX – начало XX столетия)" [Глузман, 2007]; "Учившим заветам правды, добра и гуманности..." [Прохоров, 2008]; "Локализация караимского языка в его историческом развитии" [Дубинский, 2005]; "Из прошлого" [2007] та ін.

Підведемо підсумки моніторингу публікацій останнім часом:

- в суспільстві назріло бажання і ні у кого не викликає сумнівів необхідність вивчення караїмської мови;
- для вирішення поставленої мети є інтерес і національні кадри, однак потрібне сприяння державних організацій і установ в області методичної допомоги, видання посібників і учбових матеріалів для початківців, надання необхідних технічних умов для навчання.

1. Аталар сёзы – слова отцов // Къырым. – 2008. – 27-фев. (№ 17). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 2 (37)). 2. Баккал И. О происхождении карайской фамилии Бараш // Къырым. – 2008. – 27-фев. (№ 17). – С. 6: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 2 (37)). 3. Баккал И. Проблема региональных языков в Крыму // Къырым. – 2008. – 26-дек. (№ 100). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 12 (35)). 4. Бизым йол. "Къырым" ве "Къырымкъарайлар". Наш

путь. "Крым" и "Крымские караимы". – Симферополь: Доля, 2008. – 256 с. 5. Богославская Т. Наши звездные дети // Къырым. – 2008. – 24-сент. (№ 74). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 10 (47)). 6. Будник Н. Пути возрождения караимского языка. Итоги круглого стола // Къырым. – 2008. – 23-январь. (№ 7). – С. 5-6: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 1 (36)). 7. Будник Н. Къарай тилиннъ вазиеги ве меселери = Состояние и проблемы караимского языка / Н.Будник, А.Кальфа // Къырым. – 2006. – 12-июль (№ 60). – С.3-4: (Къырымкъарайлар. – 2006. – № 7 (18)). 8. Военные термины крымских караимов (русско-караимский словарь) / Сост. Ю.Полканов, А.Полканова, Н.Будник // Кропотов В.С. Военные традиции крымских караимов. – Симферополь: Доля, 2004. – С. 130-142. 9. Глузман А.В. Редькина Л.И. и др. Образование и педагогическая мысль Крыма (XIX – начало XX столетия). – К.: Знания Украины, 2007. – 140 с. 10. Дубинский А. Локализация караимского языка в его историческом развитии // Крымские караимы. Происхождение, этнокультура, история. – Симферополь: Доля, 2005. – 160 с. 11. Из прошлого // Къырым. – 2007. – 17-январь. (№ 5). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2007. – № 1 (24)). 12. Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка / Сост. З.Синани. – Симферополь: ГП "Таврия" – "Доля", 2007. – 296 с. 13. Легенды и предания крымских караимов / Сост. А.Полканова, Т.Полканова, Н.Зинченко. – Симферополь: Доля, 2008. – 96 с. 14. Максимук А. Даны предложения и рекомендации по коренным народам // Къырым. – 2007. – 17-январь. (№ 5). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2007. – № 1 (24)). 15. Наследие коренных народов Крыма – часть мировой культуры: [интервью И.Абдуллаевой с зав.кафедрой худ. и дек.-прикл. искусства КИПУ Нагаевой З.] // Голос Крыма. – 2005. – 1-июль (№ 27). – С.1-2. 16. Н.К. "Ниндзи" были на высоте // Къырым. – 2008. – 24-сент. (№ 74). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 10 (47)). 17. Полканова А. Шестая школа караимского языка и культуры в Тракае // Къырым. – 2008. – 24-сент. (№ 74). – С. 6: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 10 (47)). 18. Полканов Д. Древнетюркские корни в фамилиях караев // Къырым. – 2008. – 26-декабрь. (№ 100). – С. 6: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 12 (35)). 19. Полканов Д. Традиционный молодежный трудовой лагерь в Джуфт Кале // Къырым. – 2008. – 24-сент. (№ 74). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 10 (47)). 20. Полканов Д. Микей, Микэй, Мыкый // Къырым. – 2008. – 27-февраль. (№ 17). – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 2 (37)). 21. Полканов Д. Родовые фамилии крымских караимов Украины (данные на 2007 год) // Къырым. – 2007. – 24-октябрь. (№ 83). – С. 6: (Къырымкъарайлар. – 2007. – № 10 (33)). 22. Полканов Ю. Крымские караимы – караи. Состояние и перспективы сохранения этнокультуры. Из прошлого в будущее / Полканов Ю., Полканова А., Зинченко Н. // Karaj kiuñları. Наследие караимов в Современной Европе. Warszawa, 19-21.09.2003. – Wrocław: Bitik, 2004. – С.295-307. 23. Прохоров Д.А. "Учившим заветам правды, добра и гуманности...". Илья Ильич Казас. Биографический очерк (1832 – 1912). – Симферополь: АнтикВА, 2008. – 320 с. 24. Русско-караимский словарь. крымский диалект. 8120 слов / Сост.

Б.З.Леви. – Одесса, 1996. – 118 с. 25. Русско-караимский словарь. 35062 слов / Сост. Лавринович М. – Тракай, 2007. – 347 с. 26. Русско-караимский словарь. Крымский диалект. – М., 1995. 27. Синани С. Курсы караимского языка в Тракае // Къырым. – 2007. – 12-сент. (№ 72). – С. 6: (Къырымкъарайлар. – 2007. – № 9 (32)). 28. Святыни и проблемы сохранения этнокультуры крымских караимов – караев. Материалы научно-практической конференции. – Симферополь: Доля, 2008. – 264 с. 29. Сохранить и возродить духовные ценности караев. Приветственное слово председателя Совета Министров АРК В.Т.Плакиды // Къырым. – 2007. – 24-окт. – С. 5: (Къырымкъарайлар. – 2007. – № 10 (33)). 30. Тирияки В. Некоторые особенности караимского перевода Декалога в издании ТаНаХа 1841 г. // Karaj kiınlari. Наследие караимов в Современной Европе. Warszawa, 19-21.09.2003. – Wrocław: Bitik, 2004. – С.253-257. 31. Фамилии караев, связанные с пищей и ее приготовлением // Къырым. – 2008. – 26-дек. (№ 100). – С. 6: (Къырымкъарайлар. – 2008. – № 12 (35)). 32. Ялпачик Г. С. Русско-караимский разговорник. – Симферополь: Таврия, 1993 – 112 с. 33. Ялпачик Г.С. 21 урок караимского языка (крымский диалект): Пособие для учителя. – Симферополь: Доля, 2004. – 128 с.

**ОСВІТА КРИМЧАКІВ.
МИНУЛІ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ
KIRIMÇAKLARIN EĞİTİM PROBLEMLERİ. (ANA DILIN
ÖĞRETİMİNDE) DÜNKÜ VE BUGÜNKÜ SORUNLARI**

Буднік Наталя *

Кримчаки – украї нечисленний, у минулому тюркомовний етнос (близько 406 чоловік за даними на 2001 р.), формування та етнічна історія якого впродовж багатьох століть пов'язані із Кримом. [Альманах №1, С. 7] На сьогодні в етнографічній літературі представлено дуже мало відомостей щодо кримчаків.

Не маючи можливості проаналізувати лінгвістичні особливості мови кримчаків, яка і у той час, і сьогодні залишається мовою невивченою, Лякуб П. назвав мову кримчаків – кримськотатарською, зважаючи на їх схожість у звучанні. Що ж стосується зауваження про те, що тільки діти чоловічої статі відвідували училище, то для середини ХІХ сторіччя, це цілком прийнятна багатьма народностями практика, у тому числі й кримськими караїмами і кримськими татарами, і кримчаками. Дівчатка отримували всі необхідні знання для майбутнього родинного життя, ведення побуту, виховання дітей усередині родини від матері, бабусі, родичів старшого покоління.

Особливим питанням для кримчакських шкіл стала відсутність підручників рідної мови й вибір алфавіту, який слід було б використовувати для тюркської мови кримчаків при навчанні дітей у початковій школі.

Розуміючи необоротність асиміляційних процесів і зменшення чисельності народу, кримчаки намагаються зберегти для нащадків свою культурну спадщину, історичну пам'ять про невелику кримську народність.

Kırımçaklar – oldukça az sayıda olan (2001 yılındaki bilgilere göre yaklaşık 406 kişi) ve Türk dilinde konuşan Kırım'ın asıl yerli halklarından biridir. Bu halkın oluşmasının problemi, ilmi-etnografi literatüründe yeterince aydınlatılmadığından dolayı çözülmemiş gibi görünmektedir. 20. yüzyıllın başlangıcında Kırımçakların etnografi ve tarihi problemlerinin incelenmesiyle, bu konu ilmi dünyada yerini alabilmiştir. Kırımçak halkının incelemesine, İ.V.Açkinazi yazmış olduğu eseriyle büyük katkıda bulunmuştur. Onun, "Kırımçaklar. Tarihi-etnografi denemesi"denilen eseri 2000 yılında neşredilmiştir. Bu yapıtta Kırımçaklara bağlı elde edilen incelemelerin tarih bakımından tahlili, etnik oluşma sürecinin ayrıntılı tasniflerini ve halkın etnokültür özelliklerinin açıklamalarını bulabiliriz. Kırımçakların, karmaşık

* аспірант кафедри кримськотатарської та турецької літератури КІПУ

oluşmasının sonuçları, halkın hayat tarzı, örf ve gelenekleri, dilinde ortaya çıktığından belli olmaktadır. Bugünkü dilciler, Kırımçakçayı Türk dil ailesinin Kıpçak dalındaki bir dil olarak belirtmektedirler.

Halkın ismi, ilk cemaatin teşkilat yerinden, yani Eski Kırım (Solhat) şehrin adından gelmiş olabilir.

Kırım yarımadasının, Rusya ile birleştirilmesinden sonra, Rusyadaki Yahudi kurumları Müsevi olan Kırımçaklarla ilgilenmeye başlamışlardı. O zamanda Rusya'daki Yahudilere karşı bir süre ayrımcı kanunlar (iki kat vergi, asker vergisi v.s.) uygulanmıştır. Kırımçaklar, dinlerinden dolayı Yahudiler gibibu türlü kanunların uygulanmasına maruz kalmışlardı. Böylece Kırım'ın dışında yaşayan Yahudiler, diğer Müsevi olan cemaatların hukuki durumlarına ilgi duymaya başlamışlardı. Bir süre, Yahudi araştırmacılar (onlardan A.Samuilson, P.Yakub v.s.), Kırım'a gelip Kırımçakların hayatını incelemişlerdir. Onlar tarafından tutulmuş notların sayesinde şimdi Kırımçakların eski hayat tarzını anlayabiliriz.

Kırım'a gelince, P. Yakub Kırımçakların yaşadıkları yerler ve hayat tarzlarının yanısıra bazı eğitim meselelerini ele almıştır.Yazar, Kırımçakların eğitim seviyesinin çok yüksek olmadığını söylemiştir. İnsanlar, sadece Kırımıtatar Türkçesinde * yazma, okuma ve hesap etme becerilerine sahip oluyormuşlar. Kırımçakların dua kitapları Eski İbranicede yazılmış olmasına rağmen halkın Eski İbraniceyi hiç bilmediği ve anlamadığı belirtilmişti. P. Yakup, devamla Kırımçaklar tarafından açılmış bulunan erkek okulu hakkında bilgi vermiştir. Bu okulda çocuklar, ilahiyat ve matematik dersleri alabilmişlerdi. Rus hükümiyeti, Kırımçaklar için, yahudi meslek okulunun açılmasını isteyerek, orada Rabin'nin din bilgileri öğretmesini istemiştir. Ancak Kırımçaklar, böyle öneri reddetip kendileri Türkiye'den Rabin'i davet etmişlerdir. Onun ismi Hayim Haskiyanu Medini idi. Türkçe de konuşabilen ve Kırımçak Türkçesini iyi anlayabilen din hocası, Kırımçaklar'ın tercihinine daha uygunmuş.

Zamanla Kırımçaklar, Karasubazar'dan diğer şehirlere göç edince, yavaş yavaş ister istemez Rus ve Avrupa kültürünün içine giriyorlardı. Soylu ve zengin aileler, çocuklarını Rus liselerine ve üniversitelerine göndermeye başlamışlardı. Rus dili, Kırımçak okullarında öğretilmeye başlamıştır.

Kendisi de Kırımçak olan, 1887 yılında Karasubazar'da doğmuş ve Litvanyadaki din meslek okulunu bitirmiş bulunan İsaak Kaya, Kırımçak eğitim sistemine büyük katkıda bulunmuştu. Onun tarafından, 1909 yılında,

* Y.Yakup Kırımçaklar hakkında makale yazdığında Kırımçak Türkçesi hiç incelenmemiştir. Yazar, Kırımçak ve Kırımıtatar Türkçesinin ses benzeşmesinden dolayı bu iki dilleri özdeşleştirmiş olabilir.

Karasupazardaki yok olma sınırında kalan ilköğretim erkek okulunun temelinde yeni Kırımçak okulu açılmıştır.

20. yüzyılın 20'li yıllarında milli eğitim sisteminin problemleriyle Sovyet hükümiyeti uğraşmaya başlamıştır. Başlangıçta, Kırımçak eğitimi, belli bir gelişme göstermişti.

Hükümiyet, ana dilinde eğitim kursları, ilköğretim ve ortaöğretim okulları ve meslek okulları açmaya başlamıştır. Kırımçak dilinde, eğitim veren okulların sayısı artırıldı. İ.Kaya tarafından, Latin alfabesinde hazırlanmış Kırımçakça ders kitabı (QRIMCAQ MEKTEPLERİNİN EKİNCİ SINIFINA MAHSUS OQUV KİTABI) neşredildi.

Ancak, Kırımçaklar, yeni sosyal ve siyasi şartlarda iki dillige daha çabuk geçmeye başlamışlardı. Hatta, ana dili eğitim sadece başlangıç okullarında verilmişti. Orta okul ve meslek okullarında Kırımçak dili, artık ders olarak veriliyordu. Ne de olsa bu dönemde Kırımçakların eğitim problemlerine önem veriliyordu.

1930 yılından sonra, ülkenin siyasi çizgisi değişmiş oldu. Kırım'da herhangi bir ibadethâne, dinî cemaatlar ve milli okullar kapatılıyordu. Kırımçak okullarının faaliyeti de kesilmiştir.

İkinci Dünya savaşı, Kırımçaklar için çok fazla acı getirmiştir. Kırım, faşist işgali altında bulunduğu dönemde, tarih bakımından baştan beri çok sayıda olunmayan Kırımçakların %80'ni öldürülmüştü. Buna rağmen Kırımçaklar bütün dertlerden kurtulunca halkın kültürü ve tarihi mirasını koruma amacıyla yeniden toparlanabilmişlerdir. Maalesef halk, ancak resmen 1989 yılında teşkilatlı bir cemaat yapısına kavuşabilmiştir. 8 Ekim 1989 yılında, Kırımçak kurultayında "Kırımçaklar" denilen Aydınlatıcı Kültür Kurumu kurulmuştur. Onun en temel amacı, halkın milli kültürünü korumak ve yeniden yaşatmaktır.

Bu kurumun faaliyeti kapsamında 1992 yılında, "Dede ve torunun okulu" açılmıştı. Bu okul, dil okulu idi. Hem öğrenciler, hem öğretmenler ana dillerini hatırlamaya çalışmışlardı. Kursların öğretmeni Rebi Davut İlyiç idi.

Bugün, Rebi Davut İliç, Kırımçakça –Rusça sözlük ve Kırımçak Türkçesi (Kiril alfabesinde) denilen iki kitabın ve çok makalenin yazarıdır. Şunu da belirtmeliyiz ki: Davut Rebi Kırım'da ve galiba bütün Ukrayna'da Kırımçak el yazmalarını okuyabilen ve anlayabilen biricik insandır. Hayatı boyunca Türk dilinde ve Eski İbranicede yazılmış olan Kırımçak cönklerinin (aile el yazma derlemeleri) incelemesiyle uğraşmıştır. Böyle incelemelerin içerisinde orataya çıkan sözler Kırımçakça-Rusça sözlüğünde kullanılmıştır.

Кırımçакça, UNESCO tarafından yok olma sınırında kalan diller arasında kayıt edilmesine rağmen Ukrayna Bölgesel ve Azlık Dillerinin Avrupa Sözleşmesine girememiştir.

Ölme sınırında olan, halkın kültür mirası, iz kalmadan erimesin diye, kültürün, dilin korunması için birçok dil incelemelerine, tasvir edilmesine, sözlük ve ders kitapları yazılmasına ihtiyaçtır.

Şu anda, Kırımçакların, kendi dillerinde eğitim-öğretim yapacak bir okul açılması talepleri yok; ancak, halkın çoğu atalarının dilini yeniden öğrenmek istemektedir. Kırımçакlara göre, bu problemin çözümü, Türk dillerinde konuşan diğer Kırimlı halklar ile işbirliğinde bulunulabilir.

Кримчаки – украї нечисленний, у минулому тюркомовний етнос (близько 406 чоловік за даними на 2001 р.), формування та етнічна історія якого впродовж багатьох століть пов'язані із Кримом. [Альманах №1, С. 7] На сьогодні в етнографічній літературі представлено дуже мало відомостей щодо кримчаків. Дотепер немає єдиної думки про походження цього етносу. Тільки наприкінці ХХ століття позначився певний ріст у вивченні проблем історії та етнографії кримчаків. Велику дослідницьку роботу в цій галузі виконав І. В. Ачкинази.* Його праця – "Крымчаки. Историко-этнографический очерк", що була опублікована у 2000 р., являє собою цінний історіографічний аналіз літератури по проблематиці кримчаків, а також глибоке вивчення етнічної історії кримчаків та етнокультурні особливості спільності. У своїй роботі автор висвітлює проблему складного й неоднорідного етногенезу кримчаків, наслідки якого виявляються в побуті, обрядах, традиціях та мові народу. Сучасні дослідники відносять кримчакську мову до кипчакської групи тюркських мов.†

Уперше этноним "крымчак" згадується в офіційних документах Російської Імперії у середині ХІХ ст. Беручи до уваги той факт, що громада кримчаків, яка проживала у Карасубазаре, на першому етапі сформувалася саме із громади Солхата (Криму), назва групи "крымчаки" цілком могла виникнути за назвою колишнього місця проживання переселенців.

Після приєднання Криму до Російської Імперії кримчаки, як ті що сповідали іудаїзм, потрапили під дискримінаційні закони по відношенню до євреїв (подвійні податки, рекрутський податок, незвична

* Игорь Вениаминович Ачкинази (1954 – 2006). Археолог, историк, этнолог. Научный сотрудник Крымского отделения института востоковедения НАН Украины.

† <http://muzminanonim.blogspot.com/2007/04/trkenin-ksa-soyagac-ve-corafyas.html>
<http://www.yorukturk.com/6.HTM>

для общинного ладу кримчаків регламентація усіх сторін життя) [Ачкинази, С.80]. Для боротьби з урядовими дискримінаційними мірами по відношенню до євреїв, виникла необхідність у дослідженні сучасного правового положення та історії іудейських громад, що з давніх давен жили на території майбутньої Російської Імперії. Здебільшого у таких дослідженнях були зацікавлені єврейські громадські організації просвітительського характеру.

Після коротких повідомлень А.Самуїльсона в журналі "Рассвет" про місця проживання, побут й заняття кримчаків, редакція журналу доручила Петру Мойсейовичу Лякубу підготувати публікацію про кримчаків [Ачкинази, С.9].

Прибувши до Криму, Петро Лякуб серед інших нотаток про місця розселення, ремесла та громадське життя, торкається деяких питань походження та мови кримчаків. Зокрема він відзначає досить невисокий рівень освіченості серед кримчаків. Він пише: "Всі їх (кримчаків – прим Будник Н. В.) знання (і те тільки представників заможного і торгового класу) обмежуються вмінням читати й писати татарською мовою та володіють рахівництвом; бідний клас навіть цього не знає. Незважаючи на те, що молитовник їх написаний древнегебраїською мовою, вони рішуче її не розуміють. Татарська мова, можна сказати у них (кримчаків) національна; вони зовсім не займаються вивченням яких-небудь інших мов." [Лякуб, 1860].

Далі П.Лякуб згадує про відкрите кримчаками училище (скоріше за все це була школа), у якому навчаються лише діти чоловічої статі, одержуючи знання з арифметики та богослов'я. Автор також відзначає, що кримчаки не побажали, щоб уряд відкрив для них у Карасубазаре першорозрядне казенне єврейське училище, у якому б викладав рабин. Кримчаки вирішили самі розпоряджатися своєю освітою. Вони запросили до себе з Туреччини рабина Хаїма Хіскіану Медіні, головною перевагою якого перед кримчаками було володіння турецькою мовою, що була більш зрозумілою для кримчаків, аніж єврейська [Альманах № 1, С.25]. Медіні почав роз'яснювати кримчакам основи ортодоксального іудаїзму, організовував навчання дітей. Таким чином, можна зробити висновок про те, що у середині XIX століття, народ, що здебільшого займався ремеслами й землеробством одержував освіту на самому мінімально-необхідному для ведення справ рівні. Мовою освіти, втім, як і мовою повсякденного спілкування, була кримчакська мова, яка дуже схожа на кримськотатарську. Давньоєврейська мова вважалася мовою культу. Вона не мала змоги поширюватися

серед простого населення. Більшість молитов, як і саме Священне Писання, були перекладені на тюркську мову.

Не маючи можливості проаналізувати лінгвістичні особливості мови кримчаків, яка і у той час, і сьогодні залишається мовою невивченою, Лякуб П. назвав мову кримчаків – кримськотатарською, зважаючи на їх схожість у звучанні. Що ж стосується зауваження про те, що тільки діти чоловічої статі відвідували училище, то для середини ХІХ сторіччя, це цілком прийнятна багатьма народностями практика, у тому числі й кримськими караїмами і кримськими татарами, і кримчаками. Дівчинки, дівчини, одержували всі необхідні знання для майбутнього родинного життя, ведення побуту, виховання дітей усередині родини від матері, бабусі, родичів старшого покоління.

У 1898 р. у газеті "Крим" з'явилася стаття за підписом "Тавричанина" [Тавричанин, 1898]. У своїй замітці автор намагається привернути увагу адміністрації Криму до проблем кримчакської освіти, що, на його думку, перебуває на більш низькому рівні, аніж у представників інших національностей.

Все ж таки із часом і розселенням із Красубазара, кримчаки, як й інші кримські народи, були зтягнуті в російську та європейські культури. Деякі заможні кримчаки мали можливість відправити своїх дітей до гімназій і університетів [Моргуль, С.168]. Універсальною мовою спілкування стає російська мова. Російську мову починають викладати хлопчикам у кримчакській громаді. Однак повноцінним викладанням це назвати було не можна, тому що самі викладачі не володіли російською мовою у досконалому [Кая, 1914].

На початку ХХ сторіччя у середовищі кримчаків починає зароджуватися своя інтелігенція. У Сімферополі, а потім у Карасубазаре відкривалися нові кримчакські школи. Великий внесок до системи освіти кримчаків зробив Кая І.С.

Исаак Самуїлович Кая (1887–1956) – народився й виріс у Карасубазаре (нині м. Білогірськ). Закінчив місцеву релігійну школу, а після закінчення був відправлений у місто Вільно (нині м. Вільнюс) у вчительську семінарію. Після повернення в 1907 р. до Сімферополя, І.С.Кая працював репетитором, підготовлював дітей до вступу у гімназію.

У 1909 р. Исаак Самуїлович із дружиною переїжджає у Карасубазар. Там, на базі місцевої школи першого ступня для хлопчиків, що на той час уже занепадала, Исаак Кая організовує школу для кримчакських дітей, у якій він одночасно стає вчителем і завідувачем. Його дружина – Ольга Юдовна, починає викладати в ній російську мову [Альманах № 2-3, .С.33]. Із цього часу починається викладацька й

суспільна діяльність И.С.Кая. Працюючи в школі, він продовжує займатися власною освітою: він вчиться у Тавричеському університеті на факультеті сходознавства (опанував арабську, перську й гебрійську мови), потім у Сімферопольському університеті він закінчує математичний факультет [Кримчаки, С.29]

У 20 р. XX ст. питаннями національної освіти починає вже займатися радянська влада. Серед практичних вказівок по запровадженню національної політики партії на місцях на X з'їзді, крім пунктів про зміцнення радянської державності, були затверджені рекомендації з розвитку культосвітніх й адміністративних установ, які б функціонували на рідній мові. Крім того, окремим пунктом ішли вказівки щодо розвитку широкої мережі курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру також на рідній мові [Ачкинази, С.112].

Першим, хто почав культосвітню роботу серед кримчаків, був сімферопольський кримчак Марко Євсійович Піастро. В 1921 р. був створений культосвітній кружок кримчакської молоді. Його головою став М.Н.Піастро. Основне завдання роботи кружка становила ліквідація неграмотності серед кримчакського населення. Робота в таких кружках проводилася як російською, так і кримчакською мовами [Мормуль, С. 168].

У таку роботу активно залучалися грамотні кримчаки й кримчачки, що закінчили російськомовні навчальні заклади. Вони обходили будинки кримчаків, опитували населення, виявляючи тих, що не вміють писати, запрошували їх на заняття в культосвітній кружок. Подібні кружки виникали й в інших місцях проживання кримчаків, і на початку в цю роботу активно залучалася молодь [Ачкинази, С.113].

У газеті "Красный Крым", від 9 квітня 1925 р., у замітці "Культурная работа среди кримчаков" повідомлялося, що Правління кримчакської громади звернулося у центральне статистичне управління, з проханням при майбутній переписі населення класифікувати кримчаків як окрему етнічну групу, з рідною кримчакською мовою (дотепер вони зараховувалися до євреїв) [Красный Крым, 1925]. Влада із розумінням поставилася до такого прохання, що свідчило про ріст кримчакської самосвідомості. І в паспортах, у графі національність стали вказувати "кримчак" або "кримчачка".

До 1926 р. у Криму було 2 кримчакські школи, у яких викладали 7 вчителів, і навчалася близько 400 кримчакських дітей. Викладання велось кримчакською мовою. Надалі їхня кількість збільшилась – утворилося 3 школи першого ступеня, потім 11 робітничих шкіл пер-

шого ступеня й 3 другого. У Сімферополі, Карасубазаре, Севастополі почали працювати кримчакські дитячі сади [Мормуль, С. 168].

На нараді з питань культуработи серед кримчаків, яка була організована у травні 1926 р. Крымраднацміном, обговорювалося питання про мову викладання у кримчакських школах. Була висловлена думка про "необхідність викладання в перших групах кримчакською/татарською мовами, у старших класах – російською, з викладанням рідної мови, як предмета" [Красний Крим, 1926]. Після такого рішення, набагато пришвидшився перехід до двомовності й культурної асиміляції. В умовах нових економічних і соціальних відносин найбільш сприйнятливою до змін була молодь. Саме вона активно втягувалася у громадське життя й була провідником національної політики держави. Кримчакські юнаки і дівчини прагнули одержати вищу освіту, яка тепер стала доступною, нехай і російською мовою. Разом із цим більшість старшого покоління була вже не настільки сприйнятлива до нововведень. Саме завдяки їм, кримчакська мова зберігалася у родинах, у побутовому спілкуванні й на сторінках рукописних сімейних збірників – джонків. І все-таки на тім етапі історії поки ще приділялася увага викладанню кримчакської мови.

У 1929 – 30 навчальному році кримчакська початкова школа м. Сімферополя стала семірічною, однак існували проблеми з національними кадрами – викладачами кримчаками. Для вирішення цієї проблеми було ухвалене рішення про підготовку декількох кримчаків для вступу у кримськотатарський педтехнікум [Ачкинази, С.117].

Особливим питанням для кримчакських шкіл стала відсутність підручників рідної мови й вибір алфавіту, який слід було б використовувати для тюркської мови кримчаків при навчанні дітей у початковій школі. Справа в тім, що кримчаки використовували у писемній формі древній алфавіт Старого Заповіту, тобто давньоєврейський алфавіт, пристосований до звуків тюркської мови кримчаків. Цей алфавіт, можливо, не повною мірою міг відобразити фонетичні особливості мови кримчаків, і був досить важкий для швидкого вивчення писемності й правил читання. Труднощі полягали в тім, що голосні звуки у письмовому тексті позначалися за допомогою додаткових дрібних знаків (огласовок) або взагалі не відображалися, іноді були відсутні розділові знаки й заголовні букви.

Рух за латинізацію алфавітів у СРСР почався після Жовтневої революції, в перший період охопивши тюркські народи. В 1926 р. у Баку, на Всесоюзному тюркологічному з'їзді було поставлене питання про необхідність переходу на новий тюркський алфавіт на основі ла-

тинської графіки [Яковлев Н.Т.]. Стверджувалося, що латинський алфавіт здатний в як у мого короткий термін ліквідувати неграмотність і відкрити шлях до прогресу.

У 1928 р. И.С.Кая опублікував для початкових кримчакських шкіл, перший підручник, що використав латинський алфавіт. На вкладці з латинським алфавітом були дані й відповідні латинським давньоєврейські букви [Ачкинази, С.116]. У 1992 р. цей підручник був перевиданий як "Руководство для обучения крымскотатарскому языку" [Керівництво, 1992]. Підготовку посібника до нового видання зробив Навретдинов Станіслав Масумович. Підручник містить нову тюркотатарську абетку із прописними, рядковими й відповідними ним буквами арабського алфавіту, а також із правилами вимови букв. У Керівництві представлені також таблиці відмінювань і дієвідмін, правила граматики й вправи, переклади й татарсько-російський словник.

У 1930 р. був виданий ще один підручник И.С.Кая для кримчакської школи на латинському алфавіті – QRIMCAQ MEKTEPLERININ EKINCI SINIFINA MAHSUS OQUV KITABI (Книга для читання, призначена для учнів другого класу кримчакської школи). Книга містила розповіді кримчакською мовою, що були створені здебільшого самим автором [Реби, 2008]. Більше в радянський період підручників для кримчакських шкіл не видавалося.

Наприкінці 1920-х рр. внутрішньополітичний курс держави змінюється. У квітні 1929 року прийнята постанова "Про релігійні об'єднання", що фактично забороняє релігійним громадам створювати фонди взаємодопомоги, надавати матеріальну підтримку членам цих громад, організовувати богослужіння або інші заходи для дітей, молоді, жінок [Андрієвская, 2007]. Місцевим органам влади рекомендувалося направити сили на закриття культових будівель. До середини 1930 р. колишня політика відносно національних меншин починає згортатися. Починають закриватися храми й школи кримчаків.

Роки Другої Світової війни стали найбільш трагічними в історії кримчакського народу. Під час німецької окупації Криму фашисти, довго не розбираючись із складним етногенезом кримчаків, вбиваючи євреїв і циган, піддали тієї ж долі кримчаків. 80 відсотків і без того нечисленного народу було знищено. Причому разом з жінками, дітьми й тими, хто по тій або іншій причині не перебував на фронті, були знищені літні представники народу – люди що були зберігачами традицій і мови. За таких умов під відродженням кримчаків фактично була підведена риса. Однак народ, після Великої Вітчизняної війни, усвідомлюючи свою етнічну своєрідність, зміг згуртуватися для рі-

шення т.зв. "паспортної проблеми". Кримчакам було відмовлено в бажанні записувати свою національність як "кримчак" або "кримчачка". Вважалося, що народ був повністю знищений гітлерівцями. Великі зусилля для рішення цієї проблеми приклали Е.И.Пейсах, М.Д.Коккоз, Ю.О.Измерли, И.С.Кая, збираючи й поширюючи документи, що підтверджують існування кримчакського народу як такого в історії. В 1956 р. кримчаки подали колективне прохання у МВС СРСР для рішення їх "паспортної проблеми" [Ачкинази, С. 131]. Таким чином, у Криму та за його межами кримчаки, посилаючись на документи, що з'явилися, могли одержувати паспорти із вказівкою своєї національності. Традиційно, рік у рік кримчаки збиралися на дні пам'яті знищених у роки Другої Світової війни – Ткьун.

Розуміючи необоротність асиміляційних процесів і зменшення чисельності народу, кримчаки намагаються зберегти для нащадків свою культурну спадщину, історичну пам'ять про невелику кримську народність.

Наприкінці 1980-х гг. відбуваються деякі зміни в національній політиці держави. У Крим повертаються депортовані кримські татари. Це сприяє відродженню національно-культурного руху кримських народів.

16 липня 1989 р. В.М.Ачкиназі провів зібрання кримчаків (було присутнє 88 чоловік), на якому обговорювалося питання про створення культосвітнього товариства й організацію з'їзду.

8 жовтня 1989 р. на З'їзді кримчаків було створено культосвітнє товариство "Кърымчаклар", прийнятий його устав, намічені цілі й завдання по відродженню національної культури кримчаків.

Приблизно у цей же час починає свою роботу недільна кримчакська школа по вивченню кримчакської мови, що функціонувала до 1992 р. включно. Її вирішили назвати "Пкъата ахтыхъ мидраши" (Школа дідуся й онука). Вік учнів коливався від семи до сімдесяти років. Рідну мову доводилося згадувати не тільки учням, але й вчителям. Вчителем у кримчакській недільній школі погодився стати знавець мови й професійний філолог – Ребі Давид (Давут) Ілліч [Кримская правда, 1989].

На сьогодні Ребі Д.І. є автором підручника кримчакської мови й кримчаксько-російського словника. Ще в 1992 р. Давид Ілліч написав навчальний посібник "Кримчакська мова" й опублікував його в самвидаві. Член-кореспондент РАН Тенишев Е.Р. дав йому позитивну оцінку й опублікував на сторінках видання "Мови миру. Тюркські мови" [1997].

У доповненому й переробленому варіанті цього посібника кримчаксько-російському словнику передує коротка довідка про мову кримчаків [Реби, 2008]. Представлено алфавіт на основі кирилиці з де-

якими додатковими знаками, які кримчаки стали використовувати після війни. Далі описується граматики кримчакської мови: фонетика, морфологія й синтаксис.

В основі кримчаксько-російського словника автором використані слова, зібрані Е.И.Пейсахом. Вони доповнені словами, обраними зі стародавніх кримчакських рукописів, а також з опублікованих підручників И.С.Кая.

Потрібно відзначити, що сьогодні Давид Ілліч – єдина людина в Криму, а можливо й в Україні, що володіє вмінням читати й розбирати рукописи, записані давньоєврейським курсивом тюркською мовою. Він однаково добре може прочитати й кримчакський рукописний сімейний збірник – джонк(у) і аналогічну караїмську – меджума. Лексичний склад цих рукописів, мова фольклорних добутоків кримських народів може допомогти кримчакам і караїмам у сучасному прагненні відновити свою рідну, але забуту мову.

Але, на жаль, у цій галузі не проводиться в достатній мірі робіт. Самотужки кримчакам досить важко впоратися із цією проблемою. Занадто мала чисельність народу. Крім того, культосвітній громаді "Кърымчах-лар", доводиться у всіх питаннях пов'язаних з фінансуванням тих або інших проектів, чекати допомоги держави. А вона не завжди буває своєчасною. Незважаючи на те, що кримчакська мова внесена ЮНЕСКО в червону книгу зникаючих мов як практично мертва*, вона не внесена у список мов, які підпадають під дію Європейської Хартії регіональних мов і мов меншин, що була ратифікована Україною у 2003 р.

Відомо, що для збереження культурної спадщини, мови зникаючого народу його необхідно якнайшвидше описувати, вивчати, складати словники, підручники, здійснювати аудіозаписи мови, тобто робити все можливе, щоб надалі хоча б пам'ять про народ не розчинилася, і наступні покоління могли мати можливість вивчити мову й зрозуміти етнічну своєрідність народу.

Зараз у кримчаків нема необхідності у створенні національних шкіл з викладанням рідною мовою. Але в представників народу є бажання згадати, а в більшості – заново вивчити кримчакську мову. Це питання, на їхню думку, повинно бути вирішено у діалозі з іншими тюркомовними народами Криму. Тим більше що дані ще до кінця невивченої кримчакської мови, можуть допомогти у вирішенні деяких лінгвістичних і філологічних проблем тюркської родини мов у цілому.

* http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html

1. Андриевская И. Ю. Из истории крымчакской общины Евпатории. 2007. 2. Ачкинази И.В. Крымчаки. Историко-этнографический очерк. Симферополь: Дар, 2000 – 192 с. 3. Кая И.С. Народное образование у крымчаков//Вестник еврейского просвещения. – 1914. – № 29 – Март – С.76-79. 4. Красный Крым, 1925. 02.04. 5. Красный Крым, 1926. 09.05 6. Крымчаки. Симферополь: Симферопольская городская типография, 2001. – 168 с. 7. Кърымчахлар. Альманах №1. Симферополь: Доля, 2005. – 96 с. 8. Кърымчахлар (крымчаки). Альманах №2-3. Симферополь: Доля, 2007. – 216 с. 9. Лякуб П.М. Внутренний и общественный быт крымчаков// Голос, 1866 – № 42. – 11 февраля. 10. Мормуль О.Г. Крымчаки: история и реальность// Культура народов Причерноморья. – № 6. – янв., 1991. –Симферополь. – С.167-170. 11. От семи до семидесяти// Крымская правда. – 1989 – 23 ноября. 12. Реби Д.И. Крымчакский язык. Симферополь: Доля, 2004. – 224 с. 13. Реби Д.И. Крымчакско-русский словарь. Симферополь: Доля, 2008. – 208 с. 14. Руководство для обучения крымскотатарскому языку по новому алфавиту. Симферополь: Ставри-Кая, 1992. – 125 с. 15. Тавричанин. О крымчаках вообще и карасубазарских в частности// Крым. – 1898. – № 9–11 января. 16. Ткаченко А.П. Сон крымчака или оторванная земля. М.: Хроникер, 2007. – 337 с. 17. Языки мира. Тюркские языки. М.: Индрик, 1997. 18. Яковлев Н.Ф. О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов//Революция и письменность, № 2, 1936. – С. 25 – 38.

Urum Türkleri/Уруми

ВПЛИВ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА УРУМСЬКУ МОВУ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я *AZAK DENIZI ETRAFINDAKI URUM TÜRKLERI'NIN ETNIK DİL DURUMU*

Пономарьова Ірина *

Urumlari günümüzde Donets vilayetine bağlı 29 köyde mesken kurmuşlardır. Ayrıca Zaporozje vilayetinin de bir köyünde vede Mariupol şehrinde oturmaktalar. Ukrayna'da 2001 yılında yapılan Ukrayna toplu sayım istatistiklerine göre Urum Türkler'in sayısı 40 bin civarındadır.

Güney Azak Deniz'in etrafında yayılmış olan Urum Türkler'in 4 tane ağzı vardır: Kıpçak-Polovets, Kıpçak-Oğuz, Oñuz-Kıpçak, Oğuz. Bu ağızlardaki varolan leksik özellikler dilciler tarafından tam da ele alınıp incelenmemiş, bu nedenle bilim dünyası için araştırılması gereken bir alan sayılmaktadır.

Bildirimizin konusunda bu köylerde ve de Ukrayna ve Rusya müze ve arşivlerinde derlenmiş olan malzemeler kaynak olarak kullanılmıştır.

Сучасна урумська мова представлена серед компактного грецького населення у 29 селах Донецької області, в одному селі Запорізької області й у м. Маріуполь. За нашими підрахунками та згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 року, чисельність приазовських греків-тюркофонів становить близько 40 тис. чоловік.

Урумська мова Північного Приазов'я об'єднуються у чотири діалекти, які відображають складні етноісторичні процеси. Їх класифікація, у залежності від впливу різних мовних елементів, виглядає таким чином: кипчацько-половецькі говори розповсюджені у с. – В. Новосілка, Старобешеве, Мангуш; кипчацько-огузькі – Старомлинівка, Богатир, Улакли; огузько-кипчацькі – Гранітне, Староласпа, Комар, Старогнатівка; огузькі – Маріуполь, Старий Крим *. У побутовій мові жителів кожного урумського села є свої особливості. Діалекти греків-

* д.іст.н., проф., декан історичного факультету Маріупольського державного гуманітарного університету

тюркофонів зберігають лексичні релікти, тому представляють інтерес для дослідників мови та етнічної історії мариупольських греків.

Джерелами нашої роботи є польові етнографічні дослідження у грецьких селах Приазов'я та матеріали державних архівів і музеїв України та Росії.

Греки-тюркофони називають себе греками, але їх більш давнім етнонімом є термін урум (виник на території Малої Азії, набувши поширення у Криму). Походження його пов'язане з терміном рум, який впровадили турки-мусульмани (сельджуки) для позначення жителів Османської імперії, які сповідували православ'я і спілкувалися грецькою мовою *. Греки, які розмовляли тюркською мовою, набули екзоетноніму уруми. Із часом вони й самі себе почали так називати. По суті, назви урум і рум – ідентичні терміни. Грецькі дослідники вважають, що етимологія цих термінів походить від слова "Ῥωμαῖος" – ο κάτοικος της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. *, але з урахуванням фонетичних особливостей тюркської мови – найбільш характерними типологічними рисами тюркських мов у розділі фонетики є сингармонізм – відсутність на початку слів сонорних "р", "л", "м", "н".

У турецькій науковій літературі наголошується на факті, що екзоетнонім *ırum'lar* пов'язаний із греками-тюркофонами, які мігрували, переважно з Анатолії, під час існування Візантійської імперії на територію Південного берега Криму, де уруми почали використовувати південний діалект кримсько-татарської мови *. Але потрібно враховувати, що етнонімом урум називали ряд змішаних етнічних груп, які нині проживають у різних регіонах Причорномор'я та Середземномор'я, маючи складну історію *, проте є вихідцями з території Малої Азії. Сучасні дослідники оперують різними концепціями щодо цього етноніма *.

На сьогодні серед урумів існують такі етноніми: урум – грек; урум алхи – грецький народ; урумнух – греки, уруми, грецьке населення; урумлар – стає греком. У 2001 році, у рамках дослідження етнічного самовизначення та сучасної мовної ситуації, нами було обстежено населення сіл Мангуш, Старий Крим, Старомлинівка (Кременівка), Гранітне (Карань). Ми маємо 1234 відповіді жителів вищеназваних селищ, які були зафіксовані в розроблених нами анкетах, де на питання "Вкажіть Вашу національність" уруми, переважно, записали себе греками (72 %), зрідка – урумами (19 %) і частково (9 %) – греко-татарами. Згідно з нашими польовими дослідженнями, свою мову уруми Приазов'я називають урум ділі або урум тілі.

Ми не маємо достатньо матеріалів для з'ясування часу виникнення та формування урумських діалектів. На нашу думку, у візантійський період своєї етнічної історії греки Малої Азії та Криму спілкувалися грецькою мовою. Створення Османської держави призвело до мовної асиміляції малоазійських греків і втрати рідної мови, а згодом – до переходу на спілкування тюркською мовою. Докримський період історії урумів майже невідомий – ні одна існуюча версія не підтверджується джерельною базою. Гадаємо, що версію про розшарування маріупольських греків на тюркофонів та еллінофонів доречно розглядати з докримського періоду. Основна версія, до якої апелюють вчені сьогодні, – це думка про те, що поділ греків на дві мовні групи відбувся ще за часів середньовічного Криму.

Щодо кримського періоду етнічної історії урумів, то строкатість різномовного кримського населення після створення Кримського ханства зберігалася, проте вплив тюркської мови у регіоні значно зріс, поступово витіснивши грецьку мову як засіб міжетнічного спілкування на півострові. Після входження південного Криму до складу Османської імперії більшість його населення спілкувалася тюркською мовою. Але й урумська писемність, на основі грецького алфавіту, у зазначений період значно розповсюдилася, до сьогодні зберігши джерела: переклади християнських текстів *, посібники із грецької мови, листування. Перехід греків на тюркську мову був поширеним явищем як у Кримському ханстві, так і в межах усієї Османської імперії. Прикладом цього може слугувати фольклор народів із різною етноконфесійною приналежністю, але які спільно проживають на території Малої Азії та Криму. Так, однією зі складових частин епічного жанру урумського фольклору є середньовічні кипчацько-огузькі масали (дастани) із прозовим викладом сюжетної лінії та пісненими монологами й діалогами *. Народнопоетичні твори урумів свідчать про глибокі історичні зв'язки урумської мови з іншими мовами західнохунського відгалуження говорів: середньовічні масали (дастани) про героїв Ашихе Гарібе, Арзу й Гамбере, Тер-оглу. У маріупольських урумів досі незмінною популярністю користується епічна оповідь про Тер-оглу, яка впродовж багатьох століть існує серед тюркомовних народів. Відмінності у мові, національній культурі й релігії не були перешкодою для розповсюдження цього твору на величезному ареалі, де він існує під назвою "Кер-огли", "Гер-огли", "Кур-огли" *. Версії тюркських народів, попри збіг деяких сюжетних ліній та спільність мотивів, відзначаються своєрідністю й оригінальністю. Оповідь посідає чільне місце

у фольклорі урумів і кримських татар. До Туреччини вона прийшла із Кримського півострова, про що довідемося із робіт, присвячених турецькому фольклору*. На розвиток урумської пісенної мови вплинула поетична османська традиція, що мала широке розповсюдження і в середньовічному Криму.

На початковому етапі приазовського періоду (кінець XVIII – XIX ст.) уруми користувалися своїми діалектами, а писемна мова фіксувалася виключно літерами грецької абетки. Під час досліджень, нами було знайдено деякі документи на урумській мові.

У Рукописному відділі Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігається посібник початку XIX ст. "Євангельські читання на весь рік", який написаний урумською мовою, але грецькими літерами *. Серед джерел Приазовського періоду урумська мова зустрічається у матеріалах Маріупольського грецького суду, які зберігаються у Маріупольському краєзнавчому музеї *. Вони написані грецьким алфавітом і відносяться до 1811, 1846, 1874 років. Кожен із перелічених документів написаний грецькими літерами з використанням не лише тюркської лексики, а й містить досить багато грецьких і російських слів. Але ми не можемо однозначно стверджувати, яку саме тюркську (турецьку, татарську чи іншу) мову використовували, оскільки не маємо спеціальних досліджень для з'ясування цього питання. Спроби зрозуміти наявні у нашому розпорядженні тексти урумською мовою мають незначні успіхи.

До початку XIX ст. відносяться урумські пісні, зафіксовані у так званому пісеннику Ф. Хартахая, де зібрані урумські тексти, записані за допомогою грецького алфавіту. Серед інших творів записана пісня "Ах хізіц хізіц!" *, яка і нині є найбільш популярною. Причому аналогічна пісня "Вай курціц, курціц" розповсюджена й серед румейського населення. В обох варіантах переклад такий: "Ой дівчина, дівчина"; ритм і зміст пісень не відрізняються.

Цікаво, що мову урумів у XIX ст. називали як турецькою, так і татарською. При описі домашнього побуту маріупольських греків у 1874 році, А. Анторінов зазначив, що "... разговор ведется в иных селениях по гречески, а в иных – по-турецки" *. У 1891 році вчитель народної школи Віктор Гоф засвідчив, що мешканці селища Комар "говорят на турецком языке", але пояснює, що їхня мова є сумішшю турецьких, татарських і ногайських слів *. А директор Маріупольської Александрівської гімназії Г. Тимошевський називає урумську мову виключно татарською: "а употребляющие татарское наречие по-гречески и не

говорят, и не понимают"*. У збірнику "Мариуполь и его окрестности" були опубліковані урумські фольклорні тексти, подані в російській транскрипції *, але на сьогодні вони недосліджені спеціалістами.

Після переселення, упродовж майже 150 років, уруми, не маючи національних шкіл, змогли зберегти свою рідну мову у побуті. Такий висновок ми зробили на підставі обстеження національних меншин серед грецького населення, яке проводилося у 1920-х роках. "Панування рідної мови у побуті" зафіксовано у довідках про результати обстеження, натомість російську мову можна почути лише в установах і на зборах сільрад *. Було з'ясовано, що молоде покоління добре володіло російською мовою, гірше її знали жінки-грекині. Про урумську писемність не йшлося. Проте в архівних матеріалах зафіксовані дані про писемність в урумських селах: "Якщо говорити про урумську писемність, то її не було, і лише окремі особи, які навчалися 5 років у грецьких школах, уміють писати й читати на рідній мові" *. Урумська усна мова у 1920-х роках мала загальний вжиток і була невід'ємною частиною духовного життя греків-тюркофонів Приазов'я. Особливою популярністю користувалися місцеві співаки й поети, які пам'ятали й виконували фольклорні твори, що передавалися із покоління у покоління. Такими були оповідання "Ашик-Горіб", "Алім" та ін. У селах великий успіх мали п'єси "турецько-татарською мовою". Але прояви збереження грецької традиційної культури, як і сучасні твори рідною мовою, радянськими органами влади не заохочувалися. Прикладом цього є витяг зі "Звіту комісії ВУЦВК по обстеженню грецького населення у Маріупольському окрузі": "Характерно, что местные организации не только не поощряют подобного рода проявления народной культуры, но в некоторых местах даже препятствуют их развитию, не содействуя или даже запрещаая иной раз ставить пьесы и т. д. на греческом языке". Також підкреслюється, що через відсутність друкованих грецьких видань мова забувається, а люди похилого віку зберігають у своїх зошитах пісні й оповіді, записані наприкінці XIX ст. *.

Зі середини 1920-х років ситуація змінилася. Центральними радянськими органами влади було дано вказівку про підтримку та розвиток національної грецької культури місцевою владою. У першу чергу увага зверталася на впровадження рідної мови серед грецького населення. Але, на відміну від румейських діалектів, які вивчалися у ті роки, урумські діалекти опинилися поза увагою науковців. Як зазначалося раніше, у 1925 році директор Науково-дослідного інституту порівняльного вивчення літератур і мов заходу й сходу при Ленінградському

держуніверситеті (НДІ ПВЛМЗС) Н. Державін запропонував здійснювати експедиції для обстеження грецьких сіл Маріупольщини. За невеликий проміжок часу було проведено 12 експедицій із вивчення мови еллінофонів *. Але парадокс ситуації полягає у тому, що вивчення мови греків-тюркофонів звелось тільки до її порівняння із кримсько-татарською мовою. Ймовірніше, ішлося не про відсутність фахівців, а про навмисне ігнорування урумської мови через зовнішньополітичні пріоритети.

Наукового опису урумської мови не було зроблено. Але комісія ВУЦИКу дійшла висновку, що "в турко-татарском языке нет особой разницы между отдельными селами", порівнявши деякі лексичні одиниці в урумських селах Мангуш, Ст. Карань і Ст. Ігнатіївка *. Нині ми не маємо змоги з'ясувати, чи були серед членів комісії фахівці з тюркської мови. Справа в тім, що урумам із вищеназваних сіл пропонували читати "турецко-татарские книжки", які читачі добре розуміли. Далі було проведено порівняння лексики урумської мови з кримськотатарською, але на основі одного навчального посібника: "Нет сомнения, что в этих селах, говорящих турецко-татарской речью, язык также один. Каково сходство этого языка с Крымско-татарским языком – Комиссия сверяла, как было только что сказано, этот язык с крымско-татарским по "руководству" для обучения крымско-татарскому языку" (А. Одабаш и И. С. Кая, Крымиздат, 1924 год) и нашла почти полное сходство с ним, во всяком случае не меньше как на 90 %. Если есть разница, то она мала и заключается прежде всего в том, что Мариупольские греки-татары употребляют звук "х" вместо "к", употребляемого в крымско-татарском языке, как, например, девушки в Мариупольских селах говорят "хыз", а в Крыму "кыз". Встречается весьма немного слов – одно-два слова на 30–40 слов таких, которые у нас не употребляются" *. Недосліджену урумську мову у звіті називають виключно турецько-татарською, тому що спостерігається "...большое сходство Мариупольско-татарского с турецко-татарским. Мариупольские греки-татары почти свободно разговаривают с турками, бывая в городе в их булочных и лавках". Проте підстав для таких тверджень, за браком друкованої літератури, було замало.

Таким чином, із легкої руки членів Комісії ВУЦВК, уруми були вимушені вивчати кримськотатарську мову, яка не викликала інтересу у греків-тюркофонів. Відтак постало питання про мову викладання у школах. При організації національних шкіл було вирішено послуговуватися кримсько-татарською мовою, оскільки уруми запозичили свою мову від кримських турків і татар, у результаті чого, для позначення

мови греків-урумів, набув поширення термін греко-татарська мова, а греків-тюркофонів почали називати греко-татарами. Термін греко-татари використовується й досі, але з нашої точки зору він є штучним і не відповідає справжньому стану речей.

Окрім того, кадровий склад в урумських школах потребував підтримки. Вчителі не мали достатньої підготовки, деякі навіть не володіли мовою. Для аналізу розглянемо ситуацію в одному з районів, яка була характерною і для інших навчальних закладів. Так, у 1926–1927 роках у урумських селах Сталінського округу нараховувалося 16 шкіл із загальною кількістю 2605 осіб (8–9 років – 88,4%; 8–11 років – 86%; 8–15 років – 62,7%). Усього вчителів у школах нараховувалося 62 особи, із них 26 осіб *, тобто 41 % учителів, – були негреками; 29 осіб – уруми, 6 – румеї, які знали румейську мову, і одна особа могла викладати еллінську мову. Наведений приклад є свідченням того, що впровадження тюркської мови за допомогою вчителів було неможливим, тому що більшість із них не володіла урумською мовою.

У 1928 році розпочалася робота (латинізація) із запровадження нового тюркського алфавіту серед тюрксько-татарських національних меншин УРСР і греко-татарів *. Зазначимо, що формування на основі кримсько-татарської мови урумської літературної мови мало однотипний та уніфікований характер. Загальна тенденція у національно-культурній політиці відносно тюркських мов країни була пов'язана з очищенням від арабо-іранських запозичень і введенням російських та інтернаціональних слів *. Без сумніву, реформування урумської мови призвело до порушення орфографічних норм і фонетичного устрою, що призвело до втрати у мові тюркомовного населення багатьох елементів лексики, яка накопичувалася століттями.

Для підготовки викладачів урумських шкіл були запрошені фахівці із кримськотатарської мови (Кримська АРСР), а також надсилалися "рекомендованні книги на греко-татарском языке". Ці заходи лише ускладнили навчання греків-тюркофонів, у зв'язку з наявністю серед носіїв мови чотирьох діалектів і певних особливостей у кримськотатарській мові. Придбані для урумських шкіл орфографічні словники кримськотатарської мови були незрозумілими для урумів *. А під час підготовки до уроків із рідної мови багато учнів, завдяючи вірші, не розуміли значення слів *. Загалом, запровадження єдиного тюркського алфавіту не сприяло збереженню рідної мови, а для сучасних дослідників урумських діалектів лише ускладнило роботу

Для підготовки місцевих учителів греко-татарських шкіл були організовані літні курси, на яких читалися лекції з історії та культури

свого народу. Греків-тюркофонів після закінчення семирічки надсилали для продовження освіти до навчальних закладів Криму. У 1928–1929 роках в урумських селах було 12 початкових і 4 семирічних школи, де працювало 45 викладачів і навчалося 2605 дітей. Згодом дослідник урумських говірок професор О. Гаркавець зазначив і негативні наслідки механічного впровадження кримсько-татарської мови у школах греків Приазов'я, що було зумовлено відсутністю тюркологів серед членів проведених діалектологічних експедицій. Мовлення урумів не було чистою кримсько-татарською мовою – говірки зберігали грецькі елементи. Тому викладання кримсько-татарською мовою у школах спричинило появу невдоволення серед грецького населення, оскільки мова, яка насаджувалася в урумських населених пунктах, не виконувала комунікативно-пізнавальної функції, в першу чергу, а також функції соціально-консолідувальної, тобто не сприяла об'єднанню греків-тюркофонів, які спілкувалися на різних діалектах.

Ми акцентуємо увагу на тому, що уруми неоднозначно поставилися до впровадження кримсько-татарської мови. Це зумовлювалося тим, що старше покоління, стурбоване перспективами для своїх дітей, вбачало у вивченні кримсько-татарської мови односторонність освіти. Наші польові матеріали засвідчують, що і батьків, і дітей більше приваблювало отримання освіти в російськомовних школах, оскільки у молоді з'являлася можливість розширювати своє спілкування, підвищувати рівень освіти й оволодіти новими професіями. Тому, коли зі середини 1930-х років національні школи почали ліквідуватися, особливого жалю із цього приводу урумське населення не висловлювало *.

Занепаду урумської мови сприяли й репресії 1937 року та фашистська окупація, коли греки позбувалися друкованої літератури на рідній мові з метою забезпечити свою родину від страти. Про це ми дізналися від урумського поета, уродженця с. Старогнатівка, В. Бороти, який під час бесіди розповів про окупацію німцями рідного села. У той час були спалені багато цінних урумських книг. Доповненням цього слугують і наші спостереження під час польових експедицій 1990–2003 років. На сьогодні ми не зустріли у грецьких родинах жодного екземпляра будь-якої урумської книги, виданої у довоєнні часи. Але більшість населення лише частково володіє розмовною урумською мовою. Прояви побутування урумської мови ми прослідкували у селах Карань та Ст. Крим серед трьох поколінь*: старші члени сім'ї, народжені у 1920-ті роки, між собою спілкуються урумською мовою, їхні діти (1940–1950-ті роки) – розуміють своїх батьків без проблем, проте ледве висловлюють свої думки, використовуючи діалект, а представники молодшого покоління (1970–1980-ті роки)

розуміють тільки окремі вислови, використовуючи лише окремі слова. За нашими спостереженнями, найбільш поширеною урумська мова є у селах Старобешево, Старогнатівка, а найменше – у с. Мангуш. У м. Маріуполь, який було засновано греками-тюркофонами, з 90 обстежених родин урумів у 70 родинях урумська мова не використовується зовсім. У 8 родинях діалект побутує у формі окремих речових кліше, прислів'їв, виразів, завдяки присутності старших членів (бабусі, дідуся), яких привезли з урумських сіл у зв'язку з необхідністю догляду за ними. У 12 родинях урумська мова збереглася лише в невеликій кількості термінів, пов'язаних із традиційною культурою *. Це зумовлено рядом зовнішніх та внутрішніх чинників. На сьогодні мова греків-тюркофонів функціонує у сімейному побуті та звучить у виступах самодіяльних фольклорних колективів. Писемність греків Приазов'я ґрунтується на основі кирилиці, на якій розроблено та впроваджено нинішній урумський алфавіт. Але освіта урумською мовою, шкільна й університетська, відсутня й досі. Мабуть, саме із цим пов'язаний той факт, що до теперішнього часу ступінь її збереження істотно нижчий, аніж збереження румейської грецької мови у Приазов'ї. Як підкреслив відомий філолог В. Казарін, "урумский язык исчезает на глазах" *. Майже півстолітнє мовне обмеження урумського населення завдало великих втрат у культурі цього народу. У радянські часи урумська мова не виконувалася своєї соціальної функції, окрім однієї – сімейного спілкування. Унаслідок цього занепала її стилістична система, зі словникового складу зникли величезні пласти слів, пов'язаних із традиційною культурою.

Протягом багатьох років художня література урумською мовою не друкувалася. Лише з 1970-х років в урумів з'явилася можливість познайомитися із творчістю письменників-греків В. Кіора і В. Бороти, які пишуть твори рідною мовою.

Наприкінці останнього десятиріччя ХХ ст. розпочався новий етап у розвитку мови греків Приазов'я. Нові соціально-економічні умови спонукають більшість греків Приазов'я до вивчення новогрецької мови для подальших перспектив. Тому для дослідників мовних процесів постали важливі питання з'ясування історії мови греків Приазов'я.

1 Гаркавец О. Н. Уруми Надазов'я: Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999. – С. 14. 2. Rum // Türk ansiklopedisi. – Cilt XXVII. – Ankara, 1978. – S. 456–457. 3. Κανδηλάπη Κ. Η. Διάλεκτος των Ελλήνων της Μαριούπολης // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. Επμέλεια του Ιωάννη Μ.

*Казарин В. Язык – это философия мира // www.inforos.ru.

Αρβανίτη, Γεωργίου Α. Παυλάκου. – 2002. – Τ. 5 (49). – Σ. 500. 4. Urum'lar // Türk ansiklopedisi. – Cilt XXXIII. – Ankara, 1984. – S. 99. 5. Дрон И. В., Курогло С. С. Современная гагаузская топонимия и антропонимия. – Кишенев, 1989. – С. 20; Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002. – С. 412. 6. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. (80-е XVII гг.–90-е гг. XX в.) – Симферополь, 1999. – С. 75. 7. Інститут рукописів. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 3641. – Арк. 5 – зв. 6. Поминальник Готської та Кафської митрополії у Криму. 8. Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине. – С. 36. 9. Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – М., 1968. – С. 5. 10. Образцы османского народного творчества. – М., 1916. – С. 39; Османские сказания и легенды // ЭО. – М., 1912. – № 86–87. – С. 77. 11. ІР НБУВ. – Ф. V – Спр. 3738. – Арк. 191. 12. Маріупольський красназничий музей (далі МКМ). – Фонди. – Дело Мариупольского Греческого суда. – № 3503-Д. Приговор сельского схода села Карань Мариупольского уезда о посылке двух депутатов в С-Петербург для выяснения "прав по воинской повинности". – 7 декабря 1874 г.; № 6259-Д. Дело об отпуске леса из казенных Леонтьевых, Глухих и Дерезоватых буераков жителям Мариупольского греческого округа; № 6271-Д. Жалоба поселян села Игнатевка в МГС на смотрителя Ивана Калцатина. Фрагмент. – 20–29 июля 1846 г. – Арк. 352, 353. 13. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі ВР РНБ). – Ф. Греческие рукописи. – Греч. 805. – Арк. 42. Песенник начала XIX в. 14. Анторинов А. Домашний быт мариупольских греков. – С. 46. 15. Архів Інституту етнології та антропології Російської академії наук (далі ІЕА РАН. – Ф. 22. – Од. зб. 8. – Арк. 1. 16. Тимошевский Г. И. Переселение православных христиан из Крыма в Мариупольский уезд Азовской, ныне Екатеринославской губернии // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 38. 17. Мариуполь и его окрестности. – С. 411, 419–426, 436–437. Приложение. 18. Центральний державний архів вищих органів України (далі ЦДАВО України). – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 61. 19. Там само. – Спр. 483. – Арк. 63. 20. Там само. – Спр. 100. – Арк. 38. 21. Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры. – С. 24–29. 22. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 33. 23. Там само. 24. Там само. – Спр. 383. – Арк. 8–9. 25. Там само. – Арк. 21, 24. 26. Изидинова С. Р. Современное состояние и проблемы изучения крымскотатарского языка // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симф., 1993. – Вып. 3. – С. 202. 27. Орфографический словарь крымскотатарского языка (для средней школы). – Симф., 1936. 28. Зап. автором у 1998 році від А. Куркчи у с. Мангуш // Архів МДГУ. – Ф. 1. – Спр. 06-3. – Арк. 884. 29. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 2; Спр. 383. – Арк. 8, 23; Спр. 461. – Арк. 12–13. 30. Зап. автором у 2004 р. від Г. Гуртіна (1926 р. н.) у с. Мангуш // Архів МДГУ. – Ф. 1. – Спр. 06-3. – Арк. 557. 31. Там само. – Арк. 98. 32. Архів МДГУ. – Ф. 1. – Спр. 06-03. – Арк. 78, 287, 654–701.

**ВІД ЛІТНІХ ШКІЛ ДО ПОСТІЙНОГО НАВЧАННЯ:
УКЛАДАННЯ ПІДРУЧНИКІВ РІДНОЇ МОВИ
ДЛЯ КАРАЇМІВ ТА УРУМІВ
YAZ OKULUNDAN DEVAMLI ÖĞRENİME: KARAY VE URUM
TÜRKLERİ'NİN UYGULAMALI ANADIL DERS KİTAPLARI**

Дрига Ірина *

Статтю присвячено порівняльному аналізу підручників караїмської та урумської мов, які використовуються нами в практиці викладання тюркських мов України їх носіям, та нещодавно розроблених підручників, у яких викладено власний досвід роботи з етнічною меншиною протягом польових досліджень, а також наведено пропозиції щодо етапів впровадження викладання мови при навчанні мов, які знаходяться на межі зникнення.

Ключові слова: тюркські мови України, які знаходяться на межі зникнення, караїмська мова, урумська мова, підручники, викладання рідної мови етнічній меншині.

Bildirimizin amacı, öğretmenlik yapmış olduğumuz yaz okulları esnasında edindiğimiz tecrübelerle dayanarak Ukrayna'da meskün Türk lehçeleri konuşan halklara yönelik ana dil ders kitapları ile basından yeni çıkmış yeni ders kitaplarının karşılaştırmalı analizi yaparak etnik azınlıkları ile çalışmalar ve alan tespitlerimiz esnasındaki tecrübe ve izlenimlerimizi paylaşmak, yok olmak üzere olan Türk lehçelerinin yeniden canlandırılması ve devamlı öğretimine geçiminin aşamaları konusundaki önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ukrayna'nın yok olmak üzere olan Türk lehçeleri, Karayca, Urumca, anadil ders kitapları, etnik azınlığa ana dil öğretimi.

Як відомо, етнічна ідентифікація "загрожених" тюркомовних народів України – урумів, кримчаків, караїмів – сформувалась у набагато пізніший час (XIX ст.), аніж визначення конфесійної приналежності у добу раннього та класичного середньовіччя. А відтак конфесійне визначення мало незрівнянно більше значення, почавши врешті-решт маркувати й етнічну приналежність тюркомовних народів, що мешкали поза метрополією. Так, наприклад, назву греки (Рум) автоматично дістали православні – караманлійці Анатолії, а "турками" стали йменувати мусульманське населення Балкан, включаючи навіть босняків та албанців.

* Ст. наук. співр. Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України

До категорії "загрожених" тюркських мов в Україні належать, поперше, караїми (мова – караїмська): на 2001 р. нараховувалось 1196 осіб, 1989 р. – 1404 (рідною мовою караїмську вважали лише 6%)*. За даними К. Мусаєва†, на 1989 рік в СРСР мешкало 2600 караїмів, причому рідною караїмську мову визнавав 21%. По-друге, майже зниклий етнос являють собою кримчаки: у перепису населення 2001р. відзначено 406 осіб, у 1989 р. – 0 (рідною мовою кримчацьку визнали 16,7 %)‡. За даними Д. І. Ребі, Б. М. та І. В. Ачкаїназі, у 1989 р. кримчаками себе ідентифікували 1448 осіб (відповідно рідною вважали кримчацьку мову 34,9 %)§. Чіткі статистичні дані по урумах в даних останній переписів відсутні, оскільки їх було ідентифіковано разом з ромеями України як "греки" (2001 р. – не виділено, 1989 р. – не виділено). С. Н. Муратов** свідчить про "більше 60000" осіб на території усього СРСР на 1980 р. І. Пономарьова у доповіді на круглому столі, присвяченому питанням освіти тюркомовних народів України††, називає цифру 40000 урумів. Як видно з наведеної статистики, вищезазначені етноси належать до категорії загрожених, а їх мовна компетенція – до статусу мов, що знаходяться на межі зникнення, атож ревіталізація мовної компетенції цих етносів є надзвичайно актуальною.

Наше дослідження мало на меті аналіз досвіду укладання підручників рідної мови для караїмів та урумів, виходячи з власних польових лінгвістичних записів тюркських мов України та з досвіду викладання тюркських мов України їх носіям. Доповідь розглядає, насамперед, існуючі підручники караїмської мови Г. С. Ялпачик "21 урок караїмського язика"‡‡ та "Karajie ʔrianiabiʔ" Е. Ч. Йогансон§§, які ми застосо-

* Національні меншини в Україні. Інформаційно – бібліографічний покажчик. – К.: Інститут досліджень діаспори, 2003. – Вид.2. – С. 14.

† Мусаев К. М. Караимский язык // Языки народов мира. Тюркские языки. – М., 1996. – С. 255.

‡ Національні меншини в Україні... – Там само.

§ Реби Д.И., Ачкаинази Б. М., Ачкаинази И. В. Крымчакский язык // Языки народов мира. Тюркские языки. – М., 1996. – С. 309.

** Муратов С.Н. Урумский язык // Языки народов мира. Тюркские языки. – М., 1996. – С. 450.

†† Міжнародний круглий стіл "Проблеми освіти тюркомовних народів України (кримські татари, гагаузи, караїми, уруми, кримчаки)". Київ, КНУ імені Тараса Шевченка – ТІКА. 11.11.2008р. – Матеріали (в друці).

‡‡ Ялпачик Г.С. 21 урок караїмського язика (кримський диалект). – Мелітополь, 2001. – 120 с.

§§ Karajie ʔrianiabiʔ. ʔrianiuviu: ʔva B. Czaty. Karajie Jaz ʔriatiuviu 2008, Troch. – Draft 4. – 80 p.

ували в процесі викладання літніх та факультативних шкіл караїмської мови (м. Тракай, Литва) 2007-2008 рр.

Караїмська мова, що представляє західну гілку тюркської мовної сім'ї, в її трьох основних діалектах – тракайському, галицько-волинському та кримському – ставала предметом наукового вивчення неодноразово здебільшого завдяки зусиллям С. Шапшала, Т. Ковальського*, А.Мардковича†, К. Мусаєва‡, М. Фірковича, а в наш час – Г. Янковського, А. Сулеймович, А. Дубінського, В. Міреєва – Д. Абрагамовича§, Е. Агнес Чато – Йогансон, Т. Коджаоглу** тощо. Разом з тим, не припиняються спроби поновити перерване мовне будівництво, розпочате у 1930-х роках колом А.Мардковича, що його нині можна спостерігати в численних лексикографічних працях останніх років В. Міреєва – Д. Абрагамовича, М.Лавріновича††, С. Юхневича‡‡, Т. Чулхи§§, Б.Леві***, З. Сінані††† та ін.

Оскільки мовне будівництво, зокрема, означає як розробку систему письма та орфографії мови, так і впровадження в регулярний обіг термінології, викладання мови членам меншини на літніх або суботніх школах, курсах, факультативах, воно мусить ґрунтуватися на спеціальних лінгвістичних засадах та знаходити відображення в застосовуваних практичних навчальних посібниках мови. Не розв'язана на даний момент проблема використання різних видів письма для караїмської мови, що відбивається на способах організації структури підручників, здебільшого потребою бодай усного наведення викладачами паралелей латинською, кириличною, інколи навіть гебраїською

* *Kowalski Tadeusz*. Karaimische texte im dialekt von Troki. – W Krakowie, 1929.

† *Mardkowitz, Aleksander*. Karaj Sez-Bitigi. Siownik Karaimski. Karaimisches Wörterbuch. – Juck 1935.

‡ *Мусаев К.М.* Грамматика караимского языка. – М., 1964. – 230 с.

§ *Миреев В.А., Абрагамович Н.Д.* Язык караимов Западной Украины. В 3 тт. – Симферополь, Украина – Полевской, Россия – Слипери Рок, США, 2008.

** *Kocaoglu Timur*, in collaboration with *Mykolas Firkovičius* (1924-2000). Karay: The Trakay Dialect. – Muenchen: Lincom Europa, Languages of the World / Materials Descriptive Grammar Series, 2006. – 243 p.

†† Русско-караимский словарь. Сост. Марк Лавринович. 34774 слов. – Тракай, 2005. – 345 с.

‡‡ *Juchniewicz, Szymon*. Podręczny Siownik Polsko-Karaimski. – Warszawa: Bitik, 2008. – 271 s.

§§ *Çulha, Tülay*. Karaycinın Kısa Sözcüğü: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. – İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi, 2006.

*** *Леву Б.З.* Русско-караимский словарь. – Симферополь, 2005.

††† *Синани З.* Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка. – Симферополь: Таврия, 2007.

транслітерацією для унаочнення можливостей прочитання старшим поколінням. Нам видається логічним збереження ще доволі тривалий час представленості писемної мови у відмінних видах графіки, попри тенденцію до уніфікації та нормативізації усно-літературного різновиду самої мови. Саме виданням підручників, про які йтиметься нижче, на базі кримського та тракайського діалекту було закладено підвалини відносної стандартизації мови караїмів; деякими авторами (В. Міреєв – Д. Абрагамович) за взірць узято досвід розробки літературної мови для ретороманців Швейцарії*, вибір діалектної основи котрої в кожному окремому випадку ґрунтувався б на "принципі більшості" (кількісного переважання представленості в діалектах).

Підручник Гелія Семеновича Ялпачика орієнтований на кримський діалект караїмської мови. Його підготовано за участю численних учнів, за консультаціями та корекцією караїмських текстів С. І. Баккала. Наукова рада Асоціації кримських караїмів "Кримкарайлар" редагувала та готувала до друку дані матеріали при допомозі караїмської спілки Харкова та координації Центру впровадження сучасних педагогічних технологій Мелітопольського ДПУ. Посібник неодноразово дороблявся (1й тираж склав 100 екземплярів), були враховані зауваження по тексту акад. Ю. О. Полканова, Б. З. Леві, Ф. І. Айваза. Підручник містить додатки: це ілюстрована абетка, в ілюстрованому вигляді подано основні лексичні групи: частини тіла, сім'я, караїмська їжа, базові явища природи тощо, впроваджується мінімум найбільш частотної лексики, тексти для читання й перекладу з російськими відповідниками, російсько-караїмський словник, а також дві статті Г. С. Ялпачика про фонетику та орфографію, а також лексику (зокрема, омонімію) караїмської мови. Наведено також короткі відомості Ю. О. Полканова про основні етапи розвитку та дослідження мови. Після уроків шість – сім йдуть уроки-повторення, систематизація матеріалу, чітко визначено мету кожного з уроків, план та хід уроків, зразки оповідей на тему уроку, вправи на закріплення матеріалу та домашнє завдання, що робить підручник можливим у використанні навіть недосвідченими викладачами або самими учнями для самоосвіти.

Підручник Є. Агнес Чато – Йогансон запроваджує такі підходи, як, насамперед, залучення самих учасників школи у процес викладання: вони знаходять власні світлини, зображення, актуальні для них самих теми. Методичні принципи навчання мови національних меншин як

* В. Міреєв – Д. Абрагамович. – Т.1. Передмова.

рідної розроблені давно. Процес такого навчання включає наступні етапи: А). Один – два ентузіасти – носії розмовної мови похилого віку у супроводі фахівців–лінгвістів організують курси мови для бажаючих, котрих ділять щонайменше на дві вікові групи (діти, молодь, дорослі, літні). Б). З числа даних членів цієї національно-мовної меншини, як правило, серед покоління 25-40 років, обирають найбільш успішних учнів-бажаючих, що продовжують навчання членів власної меншини, обов'язково за участю та при допомозі у викладанні старших носіїв мови – місцевих інтелігентів. Це – викладачі дитячих садків, шкіл, працівники сільрад – місцева інтелігенція, що не відмовиться мати додатковий приробіток. В). Передбачається як бажане поступове самовідтворення літньої школи в суботню або недільну релігійну школу, введення факультативних уроків у місцевій школі, створення гуртків, фольклорно-мистецьких колективів. Г). Залучення державних коштів за зверненням громад та організаторів курсів мови (комісії по правах національних меншин тощо); розробка та пропозиція підручників, які апробовуються по недільних (суботніх) школах щонайменше два роки. Д). Залучення "шефства" педагогічних інститутів та університетів, введення в них факультативних курсів із вивчення мови і внесенням фаху до додатку диплома про вищу освіту (додаткова спеціалізація). Е). Організація курсів підвищення кваліфікації вчителів за сприяння Міністерства освіти та науки.

Застосовувані методичні принципи: процес навчання мови меншини як рідної розроблений при допомозі методистів СОАС (Лондон)*. Концепцію підручника "Караїе ьгіаіабіц" спрямовано на досягнення певної мети – навчання меншини мови повсякденного спілкування. Матеріал побудовано, починаючи від повсякденного діалогу, герої котрого – знайомі членам меншини караїми, мешканці свого ж села, відомі та поважні старожили. Чітко проведений, цей підхід викликає ефект пізнання, близькості рідної мови. Оскільки її носії не мають ніякої спеціальної лінгвістичної підготовки, діалоги побудовані у формі гри. Вони короткі, супроводжувані об'єднаними спільною тематикою лексичними гніздами, а не розрізненим списком лексем. Основу опрацювання матеріалу складає робота в парах між собою і в парі з улюбленим викладачем, обраним самими носіями. В підручнику немає розлогих драматичних пояснень (що їх можна навести лише в

* Project title: *International network to support training in the minority language and culture of the Karaim communities of Lithuania, Poland, Russia and Ukraine* (Short title: Karaim network) Йва Csaty Johanson, Uppsala University & David Nathan, SOAS London.

додатку до підручника, як у Г. Ялпачика або Е. А. Чато), проте акцент зроблено на прикладах роботи за моделлю (повторюю, підставляючи нові слова). Кожну модель розігрують 1-2 викладачі, її супроводжено наступною вправою на 8-10 прикладів*.

Та зацікавленість, нетерпіння, з яким члени караїмської громади з кількох відмінних країн щороку очікують на проведення курсів, їх готовність до ненормованої поза аудиторної роботи та певних фінансових витрат під час школи (проїзд, прожиток тощо), а найголовніше, зростання рік від року рівня мовної компетентності членів громади аж до здатності самовідтворення мови без допомоги стороннього лінгвіста – викладача свідчать про успішність та плідність розробленого європейською дослідницею та колективом її методистів підходу. Узявши його за зразок, українські спеціалісти – тюркологи можуть доволі легко зробити свій внесок у відродження мікромов на батьківщині.

Урумська мова як одна з мов тюркської сім'ї, розповсюджених в зоні компактного помешкання урумів України, ніколи не ставала предметом постійного викладання. Не існувало ані регулярних класів, ані довготривалих недільних шкіл рідної тюркської мови для урумів України. Замість цього в місцях локального помешкання урумів здійснювалось викладання новогрецької мови, цілком чужої за своєю структурою та лексичному складу, що не сприяло підтримці та розвитку мовної компетенції, а навпаки поглиблювало процес втрати етнічного мовного та духовного багатства. Короткий період поновлення зацікавлення мовою відбувся в 20-і роки ХХ століття в Росії, а потім і в СРСР було узят курс на розвиток національних мов та культур народів Росії. За ці роки приазовськими греками видається газета, відкрито театр, школи з рідними мовами викладання. Однак від 1938 р. докорінна зміна політичного середовища спричинила фактичну заборону національних органів друку, культури та мов. Разом із тим, культурі урумів властива надзвичайна багатоманіт-

* При нагоді ми раді висловити свою високу оцінку та глибоку повагу, щирі слова вдячності дружній караїмській громаді Литви, Польщі, України та Росії, що два роки поспіль гостинно приймала нас влітку в м. Тракаї та щиро ділилася безцінним скарбом власної культурної спадщини. Окрема вдячність та визнання носіям караїмської мови, що допомагали нам записувати діалект у Тракаї: пані Лідії Машкевич, пану Шимону Юхневичу, подружжю Тамарі та Юзефу Фірковичам, пану Мареку Лавріновичу, пану Міхалу Зайончковському (дата записів: 07.2007); діалект у Криму: пану Дауду Ель (дата запису: 01-02.2007). Окремої нашої подяки як української сторони міжнародного європейського проекту відродження рідких мов варті організаційні, наукові та творчі зусилля нашого старшого вчителя, проф. др. Єви А. Чато – Йогансон, що є ініціатором та беззмінною викладачкою даного проекту.

ність як мови у його різних стилевих різновидах, так і усно-народної і писемної літератури, представлених у дослідженнях О.Блау*, О.М. Гаркавця†, Є.Чернухіна‡ та ін.

Ми рецензуємо тут першу спробу створення підручника урумської мови представниці Інституту лінгвістичних досліджень РАН СПБ елліністки М. Смоліної (за результатами діалектологічних експедицій 2004-2006 рр. під керівництвом О. В. Перехвальської), порівнюючи дані із нашими результатами серії українсько-корейських польових лінгвістичних експедицій (2006-2007 рр.).

Функцію відродження та збереження тюркської мови як рідної ані державні, ані приватні інституції нашої країни від часу предметного вивчення, проведеного персонально О. М. Гаркавцем§, на себе не узяли. Наскільки нам відомо, польові фольклорно – етнографічні експедиції проводилися неодноразово (наприклад, університету Газі, Анкара, Туреччина, 2005 р.), проте жодна з експедицій не мала на меті фронтальний запис саме лінгвістичного матеріалу. Цю функцію узяла на себе Російська Федерація, зокрема, відділення типологічної та прикладної лінгвістики філологічного факультету МГУ (ОТІПЛ) в рамках проекту, що має, щоправда, досить дискусивну назву "Малі мови Росії"**. В якості польової практики студентів кафедри загального мовознавства та додаткової спеціалізації "Етнолінгвістика та польові дослідження" від 2001 по 2005 р. проводились польові експедиції до Ялти, Малоянисулі, Старого Криму, Мангуша, Карані Донецької області під керівництвом О. Перехвальської. Попри безперечну наукову цінність даних експедицій та нашу вдячність як науковця організаторам експедиції, зазначу все ж, що тривале провадження досліджень російськими науковцями та відсутність українського

* *Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft. – Bd. 28. – Berlin, 1874. – S. 562-583. Blau O. Ueber die griechisch – türkische Mischbevölkerung um Mariupol.// ZDMG, XXVIII, 1874. – p. 576 –583.*

† *Гаркавець О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. – 624 с. (Azovian Urums: History, language, fairy-tales, songs, riddles, proverbs, written monuments. Alma-Ata: Ukrainian Culture Centre, 1999. – 624 pp. (The scientific article in Ukrainian, the texts in Urum).*

‡ *Чернухин Е. К. О грамотности, неграмотности и безграмотности мариупольских греков (замечания к рукописному наследию XVIII–XIX вв. // Язык и культура. – Вып. 8. – Т. V. – Часть 2. Национальные языки и культуры в их специфике и взаимодействии. – Киев, 2005. – С. 68-74.*

§ *Гаркавець О. М. Урумський словник. – Алма – Ата: Баур, 2000. – 631с.*

** <http://pole.ipphil.ru/pole-wiki>

інтересу зайвий раз сприяє утвердженню не-українських пріоритетів наших тюркомовних меншин в таких і без того вже зросійщених регіонах, як Крим та Донецька область.

Польові експедиції О. Перехвальської засвідчили той факт, що "в урумському селищі Мангуш жодна людина не переклала лінгвістичну анкету, з якою румесмовні греки впоралися без ускладнень"^{*}. Це означає, що мовний зсув в середовищі урумів зайшов значно далі, аніж серед румеїв, і урумській мові дійсно загрожує зникнення. Автори польового дослідження також відзначають, що "...ситуація з греками – урумами Приазов'я типологічно схожа з етнолінгвістичною ситуацією тюркомовних греків, що мешкають у Східній Грузії"[†].

Лише серія спільних українсько-корейських польових лінгвістичних експедицій (2006-2007 рр.) засвідчила бодай якийсь прояв наукової уваги та підтримки тюркомовних народів саме українською столицею. За забезпечення фінансової можливості здійснення цих експедицій дякуємо Корейському Алтаїстичному Товариству[‡].

В межах таких експедицій 2006 та 2007 років нами спільно з тюркологом Сеульського національного університету др. Йонг Сонг Лі було проведене теренне вивчення та фронтальний запис діалектів тюркських мов України, що опинились на межі зникнення – кипчацьких та огузьких діалектів урумської мови, кримського, галицько-волинського та тракайського діалектів караїмської мови, кримчацької мови. Під час експедиції у Донецькій області (Маріуполь, Старий Крим, Мангуш, Гранітне) нами було отримано цінні лінгвістичні дані з вищезазначених діалектів урумської мови[§]. Під час експедиції ми неодноразово жваво обговорювали та дискутували ідею написання елементарного підручника для носіїв ідентичності – урумів, що мову практично втратили, можливості впровадження викладання цієї мови у місцях компактного помешкання, професійної підготовки викладачів

* <http://pole.iphil.ru/pole-wiki>

† Там само.

‡ Детальніше інформацію про експедицію та польові матеріали з неї можна отримати за адресами: www.plaza.snu.ac.kr. Крім того, див.: Дрига І.М. Тюркологічне літо в литовському Тракаї // Східний світ. – № 4, 2007. – С. 157-158.

§ Детальніше інформація та про місце зберігання польових записів див.: Дрига І. М. Увічнити малі тюркські мови: корейсько – українське співробітництво триває // Східний Світ. – № 4, 2007. – Київ.

урумської мови на кафедрі тюркології КНУ імені Тараса Шевченка* та розробки засад, на якій діалектній основі урумської мови – огузькій або кипчацькій – необхідно буде розробити подібний підручник, насамперед в межах так званих недільних або літніх шкіл.

І ось тому появу підручника М. Смоліної усіма фахівцями – тюркологами було сприйнято із великим захопленням та вдячністю. Проте, резюмуючи попередню оцінку концепції даного підручника, наведемо слова О.М.Гаркавця: "Якщо хтось узявся б (створити подібний підручник), то підтримав би обома руками, але за умови, що не буде там стільки нісенітниць і діалектної тенденційності".

Навчальний посібник присвячено 230-річчю переселення греків до Приазов'я, видання здійснено за ініціативою Конгреса національних громад та Держкомітету по справах національностей та релігій України. Підручник складається з 27 уроків, урумсько-російського та російсько-урумського словників та ключа до вправ, що робить його так само практично вживаним як аналітичний довідник з мови. Видання особливо цінне тим, що супроводжується аудіо додатком, а відповідно, польові записи лінгвістів Інституту лінгвістичних студій не повинні канути у небуття, а дійдуть до свого народу.

Разом з тим, у підготовленому навчальному посібнику є цілий ряд сумнівних положень, що все ще лишаються предметом дискусії. Таким, зокрема, є безапеляційна назва носіїв мови "греками Приазов'я", без жодного посилання на те, що самоназва "греки" на наш погляд з'явилася далеко не в сучасному, проте в історичному сенсі слова, коли формування само ідентичності даної групи було детерміновано не етнічною, проте конфесійною приналежністю. Автоматично ж переносити середньовічні категорії на сучасність було б підходом мало науковим. З цього міркування ідсилаємо авторку до ряду праць Маттіаса Каплера[†], О.Ф.Серткая[‡], Є. Чернухіна* тощо.

* Подібну підготовку – курси підвищення кваліфікації та участь у науковій конференції з проблем викладання гагаузької мови в Україні – ось уже два роки на кафедрі тюркології КНУ імені Тараса Шевченка проходять викладачі гагаузької мови середніх шкіл та ліцеїв України.

[†] *Kappler Matthias*. Turkish Language Contacts in South-Eastern Europe. (= *Analecta Isisiana* LXI). 288 pp. The Isis Press, Istanbul 2002. *Kappler Matthias*. Fra religione e lingua/grafia nei Balcani II: sincretismo religioso e *codeswitching* presso musulmani e cristiani in Bulgaria (sec. XIX-XX). *Rivista degli Studi Orientali* LXXII, f. 1-4: 61-99. Roma 1998.

[‡] *Sertkaya Osman F.* Grek Harfleriyile yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine // *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları* (Günay Kut Armağanı). Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. – Vol. 28 / II, 2004. – S. 1-21.

Друге дискусійне на наш погляд питання складає нечітке дотримання принципу відповідності усіх матеріалів діалекту, покладеному в основу підручника, починаючи з назви – "Урум тілі" тощо. Узяті за зразок твори старокримської пісенної мови, максимально наближеної до турецької, відображають високий стандарт урумської мови, проте вони ніколи не відбивали реальної мови повсякденного спілкування, якої і прагне навчити підручник. Знову процитуємо відгук О. М. Гаркавця: "...діалект, що його пропонують вивчати як урумську мову, – огузький, майже турецька мова. Гадаю, що це наслідок того, що експедиція (мовна практика з турецької мови), цікавилася усім турецьким і фольклорну, власне – штучну пісенну мову вони не відрізняли від розмовної. Для Старого Криму, Маріуполя, можливо, цей діалект підійде, підійде, може, іще для Старогнатівки, а для решти говірок не годиться, бо стоїть іще далі від них, ніж усереднена кримськотатарська літературна мова, заснована на кипчацько-огузькому діалекті. У кожному урумському селі є школа, є викладачі мови та літератури, декторі писали дипломні роботи з урумської мови і добре її знають. А їм цей посібник подадуть як остаточно готовий. А на мою думку, перше слід би було зібрати цих учителів на конференцію, запропонувати для обговорення цей проект, виробити спільну думку щодо діалектної бази, як це свого часу зробили кримські татари, потім допрацювати проект посібника, розіслати для ознайомлення, обговорити ще раз, занотувати й урахувати всі зауваження, а вже потім друкувати як посібник для факультативного вивчення мови. Такий шлях пройшли посібники з кримськотатарської мови... Тепер у Криму вже є досить кандидатів і докторів, і вони ...видали багато своїх навчальних книжок. Якщо серед урумів розвинуться ентузіасти, то й вони зможуть досягти подібного рівня. Дай Боже!"

Зрозуміло, що створення підручника урумської мови, що має близько дванадцяти вельми відмінних говірок, є надзвичайно кропіткою та трудомісткою справою, що робить доцільним розгляд вище постульованого для підручників літературної караїмської мови "принципу більшості". Цей принцип вимагатиме надзвичайно ретельного врахування даних кожної з говірок, незважаючи на те, що носіїв мови лишилося зовсім мало. З дванадцяти говірок, що фактично мають статус окремих

* *Чернухин Е. К.* (Київ) Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования // // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Матеріали регіональної конференції. – Донецьк, 15-16 грудня 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 205-227.

діалектів, покладена в основу підручника говірка Старого Криму є крайньою огузькою, що практично не відрізняється від турецької мови, а відтак зовсім ігнорує решту доволі відчутних діалектних відмінностей як в лексиці, так і граматиці. Авторка, хоч і наводить подеколи приклади діалектних відмінностей Старого Крима та Мангуша на кшталт: "в різних діалектах можуть використовуватись різні слова: кцпек / йит "собака"; т'еди / мышых "кицька"; эв / яй "дім"; сцле / йырла "співати", – проте не замислюється над принципом послідовного проведення даного принципу та добору фонетичних, лексичних, синтаксичних норм для формування, бодай умовно, "літературної мікромови".

Відтак, підручник потребує не косметичних виправлень чи корекцій, але ґрунтовної переробки концепції та методологічної основи і навчальних принципів, беручи до уваги увесь досвід, викладений нами у зв'язку з підручниками караїмської мови. Вихідна подача граматичного, а не живого розмовного матеріалу в кожному уроці з вельми незначним його практичним опрацюванням у вправах, віддаленість тематики від життя урумської спільноти та де актуалізація матеріалу, відсутність системного підходу до вибору поурочних лексико-тематичних гнізд для запам'ятовування нагадали нам, на жаль, старорадянські методики навчання іноземної мови, що вже довели свою неефективність. Намір та ентузіазм авторки, її працелюбність, безкорисливість та наполегливість варті усякого схвалення, наявна ж версія підручника могла б бути названа посібником з однієї окремої, огузької говірки селища Старий Крим.

В такому разі в підручнику, на наш погляд, слід було б виправити ще й кілька граматичних міркувань: по-перше, викликає заперечення щодо тюркських мов правомірність виділення явища "заглазность существительных, прилагательных, наречий" (урок 15, с.81-84), під яким авторка має на увазі суб'єктивну модальність дієслова, не усвідомлюючи, що афікс присудковості минулого суб'єктивного часу додається не до іменників – прикметників – прислівників, а є стягнутою формою допоміжного дієслова "бути". По-друге, "лишительный падеж", що "выражает отсутствие чего-либо" (урок 22, с. 107), насправді є нічим іншим, як простим словотвірним афіксом –сыз з фонетичними варіантами, додається до основи імені, змінюючи його лексичне значення, і жодних ознак відмінку не має. Так само "предельный падеж" (урок 22, с. 107) –айджаз / -ейджез є насправді композитом форманта спрямувального відмінка – а/-е + прислівника дек / джек "до" із фонологічною зміною к/з. Невипадково, що в усіх наведених прикладах авторка сполучає його саме зі спрямувальним відмінком імен та займенників. По-

третє, подаючи характеристику знахідного відмінку (урок 3, с. 33), авторка зобов'язана знати, що в тюркських мовах існує оформлений та неоформлений афіксальним покажчиком знахідний відмінок, тобто при відсутності експліцитно вираженого морфологічного покажчика мова йде не про додаток у основному відмінку, як пише авторка, але про експліцитно не виражений той же знахідний відмінок.

Введені авторкою підручника поняття, що викликали наші заперечення, протирічать матеріалу інших тюркських мов і становлять, на наш погляд, спробу накладання на тюркську мову граматичних явищ мов індоєвропейських. Атож авторці підручника варто було б попрацювати з тюркськими граматиками, вивчити способи відображення граматичного матеріалу в підручниках інших тюркських мов.

Разом з граматичними, натрапляємо також і на поодинокі лексичні неточності (тиши / правильно тиш – зуб; дады / правильно дад – смак; джойдум – зібрав; ляфлик – "словник", правильно: балачка; бирйере "ніде" / правильно кудись; сен иштэн асталанды / правильно узгодити за особою асталандын – "ти захворів від роботи"- с. 41; феврар – эт'инджи ай йылды / правильно йылда – "лютий – другий місяць в році"; відмінність між азырлеме і азырланма відповідно у додаванні афікса зворотнього стану: "готувати" та "готуватися", тощо).

Разом з тим, хотілося б щиро вітати появу першого та, безперечно, настільки нагально необхідного посібника, що мав на меті підтримку культури та мовної компетенції урумів Надазов'я. Особливо приємно, що він є зразком спільного конкретного українсько-російського наукового співробітництва в тюркології та захисту нашої національної культурної спадщини – рідкісних мов України.

Підводячи підсумок, слід зазначити наступне: незважаючи на поодинокі, але неодноразові приватні спроби наукового вивчення, ганебну та прикру відсутність зацікавлення на державному та науково – інституційному рівні в Україні культурою та мовою своїх корінних тюркомовних народів, проаналізовані підручники, орієнтовані на факультативне вивчення тюркських мов України, є героїчними спробами ревіталізації міноритарних мов Східної Європи як рідних, і однозначно заслуговують на всіляке схвалення. Разом з тим, вони становлять діаметрально протилежні приклади – створені по результатах багаторічної підготовки та мають конкретне акційне підґрунтя (практичну підтримку Євросоюзу), – або написані аматорами – не тюркологами, звідки походять численні прикрі помилки, насамперед у обранні діалектної бази створення підручника. Для написання підручника тюркської мови як рідної, що не має статусу національно-літературної, слід враховувати

досвід створення підручників мов тієї ж мовної родини, що не мають статус національної. Саме проведення літніх курсів із участю носіїв мови стало б належною апробацією підручників та цехом, де гартувалися б методичні розробки та навички викладання тюркських мов України не лише фахівцями – тюркологами, а й самими носіями мови.

З метою збереження та популяризації мовно-культурної спадщини караїмів та урумів пропонується: 1) розпочати видання серії "Польові дослідження з тюркської лінгвістики в Україні" з матеріалами та лінгвістично обробленими результатами проведених польових експедицій; 2) звернутися із запрошенням на проведення перших літніх курсів караїмської мови кримського діалекту та 3) курсів викладачів урумської мови на базі кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та відділу мов національних меншин Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України у 2009 – 2010 рр.; 4) звернутись із пропозицією до Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики ім. М.Т.Рильського НАН України при підготовці матеріалів до наступного перепису населення розмежувати греків України на греків-ромеїв та греків-урумів.

1. Гаркавець О. М. Урумський словник. – Алма-Ата: Баур, 2000. 2. Гаркавець О. М. Уруми Надзав'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999. 3. Круглий стіл "Тюркомовні народи України (мови та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів і кримчаків)". Матеріали доповідей. – Київ, 2006. – 112 с. 4. Ялпачик Г.С. 21 урок караимского языка (крымский диалект). – Мелитополь, 2001. – 120 с. 5. Altai Real Project. 2006.02.01. Alan araştırma soru kitabı. Kırım Karaycası. www.plaza.snu.ac.kr 6. Altai Real Project. 2007.06.15. Alan araştırma soru kitabı. Trakai Karaycası. www.plaza.snu.ac.kr 7. Karajie ʔrianiabiç. ʔrianiuviu: ʔıva B. Czaty. Karajie Jaz ʔriatiuviu 2008, Troch. – Draft 4. – 80 p. 8. Смолина М. Урумский язык. Урум тили. – К.- Санкт-Петербург: 2008. 9. Kosaoglu Timur, in collaboration with Mykolas Firkovizius (1924-2000). Karay: The Trakay Dialect. – Muenchen: Lincom Europa, Languages of the World / Materials Descriptive Grammar Series, 2006. – 243 p. 10. Kowalski Tadeusz. Karaimische texte im dialekt von Troki. – W Krakowie, 1929. 11. Mardkowicz, Aleksander. Karaj Sez-Bitigi. Siownik Karaimski. Karaimisches Wörterbuch. – Juck 1935. 12. Русско-караимский словарь. Сост. Марк Лавринович. 34774 слов. – Тракай, 2005. – 345 с. 13. Çulha, Tülay. Karaycanın Kısa Sözcüğü: Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. – İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi, 2006. 14. Леви Б.З. Русско-караимский словарь. – Симферополь, 2005. 15. Синани З. Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка. – Симферополь: Таврия, 2007.

Kırım Tatarları / Кримські татари

СТАН ОСВІТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЮ МОВОЮ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ *KIRIM ÖZERK CUMHURİYETİNDE KIRIM TATAR DİLİNDE EĞİTİM DURUMU*

Яева Алимe *

Eğitimde kültürün model şeklini alması direk milli eğitim problemi ile bağlantılıdır. Ukrayna'da Kırım Tatarlar'ın son zamanlar kendi topraklarına geri dönmeleri beraberinde zengin Tatar kültürünü de getirmiştir. Elbet, bunun yanısıra eğitim sistemi de yeniden oturtulmaya başlanmış ve Ukrayna milli eğitim sistemi içerisinde oluşmaya yol almıştır. Birçok milleti barındıran Kırım yarımadası için bu pek da kolay bir durum değildir.

Devlet dilin yanısıra milli tatar dilinde eğitim ve bu alanda ortaya çıkan sorunlar, çözüm yolları bildirimizin konusu olmuştur.

Моделирование культуры в образовании непосредственно связано с проблемой национального образования – одной из "сквозных" проблем педагогики. За два последних столетия накоплен достаточно большой опыт в решении данной проблемы. Принципиальную значимость имеет для нас процесс становления концепции народной школы в Украине в XIX веке, который необходимо рассматривать в контексте философских, исторических, культурологических аспектов. Особого внимания при обращении к проблеме национальной школы заслуживает концепция В.Г. Белинского [1]. Он подчеркивал, что общее является только в частном. Кто не принадлежит своему отечеству, тот не принадлежит и человечеству.

Подход В.Г. Белинского [1] к проблеме национального образования основан на необходимости соединения чувства национального достоинства, знания своих корней, языка, культуры и уважения к культуре других народов.

* завідувач сектору освіти кримськотатарською мовою МОН АРК

Проблема национального образования не утратила своей актуальности и в XX веке. И здесь особый интерес представляет культурное богатство Крыма. Для многонационального Крыма наиболее актуальна проблема культурно-образовательных микросоциумов. Развернутую модель национального образования предлагает С.И. Гессен [2]. Понимая нацию как коллективную личность, педагог утверждает, что она, так же как и отдельный человек, нуждается в гармоничном, всестороннем развитии, не допускающем насильственного навязывания одностороннего взгляда на жизнь. По его мнению, национальная школа, вырастая из прошлого, ориентируется на решение глобальных проблем в будущем.

Результат проведенного нами исследования по вопросу образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым показывает: развитие системы образования Автономной Республики Крым на современном этапе обусловлено коренными изменениями политических, социальных и экологических условий общества. Этническое, профессиональное и идеологическое многообразие, подъем национального самосознания, возрастающий интерес к крымскотатарскому языку, историческому, культурному и духовному наследию народа требуют совершенствования системы образования с целью обеспечения прав и потребностей граждан крымскотатарской национальности в обучении и воспитании на родном языке.

История народного образования крымских татар имеет глубокие корни, уходящие в далекое прошлое.

18 мая 1944 года национальная школа на крымскотатарском языке в Крыму была уничтожена в связи с депортацией крымскотатарского народа в места ссылки.

В 70-х – 80-х годах в нескольких школах Узбекистана (в местах компактного проживания крымских татар) было организовано изучение предмета "Крымскотатарский язык" для учащихся крымскотатарской национальности, изъявивших желание изучать родной язык. Предпринятая мера не решала проблему возрождения системы образования на крымскотатарском языке.

Таким образом, около 50 лет крымские татары не могли получать образование на родном языке. Эти вопросы стало возможно решать только после начала массового возвращения крымских татар в Крым.

Великий просветитель Востока Исмаил Гаспринский в работе "Русское мусульманство" писал: "Я решительно не понимаю, что мешает введению татарского языка в школе! Разве русский язык и наука настолько слабы и не окрепли, что их нужно сохранять за счет других языков?",

"Школа – орган умственного и нравственного воспитания. Служить чему другому она не может и не должна..."- и заканчивал свою мысль утверждением: "Надо позволить и помочь читать и учиться на родном языке всякому нерусскому народу, не забывая, что наука – одна для всего человечества, что она одна побеждает предрассудки и невежество" [3].

В настоящее время Законодательная база, регламентирующая образовательную политику в Украине на родном языке, представлена рядом нормативно-правовых документов: Конституция Украины (Статья 10, 11,53), Декларация прав национальностей в Украине, Национальная доктрина развития образования, нормативно-правовые акты и др.

В автономии ведется работа по возрождению крымскотатарского языка и образования на крымскотатарском языке в соответствии с Программой развития сети образовательных учреждений, классов с украинским, крымскотатарским языками обучения, утвержденной Постановлением Совета министров Автономной Республики Крым от 27.08.1997 года №260.

Разработаны и ежегодно корректируются местными органами самоуправления Региональные программы развития образования на родных языках в Автономной Республике Крым на период до 2010 года.

Продолжена работа по сохранению и расширению сети общеобразовательных учебных заведений с крымскотатарским, двумя и тремя языками обучения, организовано изучение крымскотатарского языка в различных объемах (как предмет, углубленно, факультативно). Руководителями органов управления образованием, общеобразовательных учебных заведений постоянно проводится разъяснительная работа с родительской общественностью о конституционном праве граждан на изучение родного языка и обучения на нем.

В результате проделанной работы в 2008/2009 учебном году в Автономной Республике Крым функционирует 15 общеобразовательных учебных заведений с крымскотатарским языком обучения (177 классов, 2919 учащихся), 1 общеобразовательное учебное заведение с украинским и крымскотатарским языками обучения (25 классов, 449 учащихся), 27 школ – с двумя (русским и крымскотатарским) языками обучения (86 класса, 919 учащихся), 34 школы – с тремя языками обучения (125 классов, 1357 учащихся). Всего на крымскотатарском языке обучается 5644 учащихся (16,6% от общего числа учащихся крымскотатарской национальности).

Министерством образования и науки Автономной Республики Крым с целью реализации конституционного права граждан на изуче-

ние родного языка ежегодно разрабатываются варианты учебных планов, в которых предусматривается необходимое количество часов на изучение родного языка (в 1-х – 4-х классах по 2 часа в неделю, в 5-х - 9-х классах по 3 часа в неделю). Серьезной проблемой является тот факт, что на изучение родного языка в 10-11 классах (профильное обучение) отводится только по 1 часу в неделю.

Изучают крымскотатарский язык как предмет – 18532 учащихся, углубленно – 82 учащихся, факультативно – 4287 учащихся.

Конституционным правом на изучение родного языка (в части родного крымскотатарского языка) в общеобразовательных учебных заведениях воспользовались 28567 (82,6%) учащихся крымскотатарской национальности. Более 6000 учащихся не изучают родной язык по двум объективным причинам:

- отказ родителей от изучения родного языка их детьми;
- отсутствие достаточного количества учащихся для формирования групп по изучению родного языка.

Преподавание крымскотатарского языка и литературы в общеобразовательных учебных заведениях осуществляют 565 учителя, из которых основная часть имеет базовое образование. Подготовка специалистов по крымскотатарскому языку и литературе осуществляется Республиканским высшим учебным заведением "Крымский инженерно-педагогический университет" и Таврическим национальным университетом имени В.И. Вернадского.

Необходимо отметить, что практически все школы с крымскотатарским языком обучения, кроме Старокрымской СОШ №2 и Белогорской СОШ №4, размещены в приспособленных помещениях бывших детских дошкольных учреждений и нуждаются в реконструкции зданий, достройки классных комнат, спортивных и актовых залов, столовых, библиотек, а также в улучшении материально-технического обеспечения.

В плане материально-технического обеспечения школ с крымскотатарским языком обучения: Турецким управлением сотрудничества и развития при Совете министров Республики Турции в соответствии с Проектом оказания помощи инфраструктуре системы образования Автономной Республики Крым предусмотрена реализация проекта общей стоимостью 3 млн. 200 тыс. долларов. В 2006/2007 учебном году было выделено 1 млн. 200 тыс. долларов. На эти средства реконструированы Октябрьская ОШ №3 Красногвардейского района, Старокрымская ОШ №2 Кировского района, Майская ОШ Джанкойского района.

В 2007 году реконструировано здание Кольчугинской ОШ №2 Симферопольского района и осуществлено строительство пристройки к зданию ОШ №18 г. Евпатории, инвестиции составляют 750 тыс. долларов.

Динамикой роста числа учащихся, обучающихся на родном языке, является улучшение материально-технической базы функционирующих школ с крымскотатарским языком обучения, скорейшее строительство новых объектов образования I ступени в местах компактного проживания крымских татар.

Несмотря на сложности переходного периода в становлении, которые переживает возрождающаяся система образования на крымскотатарском языке, можно с удовлетворением отметить положительную тенденцию функционирования школ с крымскотатарским языком обучения. Некоторые из них стали, по сути, методическими центрами, на базе которых Министерство образования и науки Автономной Республики Крым проводит семинары, "круглые столы", Постоянно действующие семинары для директоров школ с крымскотатарским языком обучения.

Проблемой является отсутствие налаженной системы дошкольной подготовки детей к обучению на родном языке. В Крыму нет ни одного дошкольного учебного заведения с крымскотатарским языком обучения и воспитания.

24 (552 ребенка) групп с крымскотатарским языком обучения и воспитания функционируют в дошкольных учебных заведениях с русским языком обучения и воспитания, которые, естественно, не удовлетворяют потребности населения.

В числе 15 школ с 2002 года в с. Заречном Джанкойского района функционирует Заречненский учебно-воспитательный комплекс "Общеобразовательное учебное заведение – дошкольное учебное заведение" с крымскотатарским языком обучения (функционируют 3 группы (60 детей) с крымскотатарским языком обучения и воспитания).

Обеспеченность учебниками на крымскотатарском языке медленно, но растет. Одной из основных проблем является недостаточное финансирование издания учебной литературы на крымскотатарском языке, из-за которого обеспеченность учебниками учащихся, обучающихся на крымскотатарском языке, составляет 22%, обеспеченность учебниками по крымскотатарскому языку и литературе – 76%.

Остро стоит вопрос о необходимости подготовки учителей-предметников для работы в школах (классах) с крымскотатарским языком обучения.

С целью решения данной проблемы с 2000 года при Крымском республиканском институте последипломного педагогического образо-

вания организована языковая курсовая переподготовка учителей-предметников школ (классов) с крымскотатарским языком обучения.

Необходимость языковой переподготовки в КРИППО вызвана тем, что только в Республиканском высшем учебном заведении "Крымский инженерно-педагогический университет" на всех педагогических специальностях в различных объемах введен курс изучения крымскотатарского языка.

Учитывая то, что ни ученические, ни педагогические коллективы функционирующих школ с крымскотатарским языком обучения не владеют родным языком в достаточной степени для осуществления преподавания основных предметов инвариантной части Учебного плана, Министерством образования и науки Автономной Республики Крым разработаны рекомендации по введению компонента крымскотатарского языка в учебно-воспитательный процесс. На этапе становления системы образования на крымскотатарском языке обучение полностью на крымскотатарском языке ведется только на I ступени (1-4 классы) общеобразовательных учебных заведений.

Радует и вдохновляет то, что учащиеся крымскотатарской национальности являются активными участниками предметных олимпиад (в том числе ежегодно проводимой олимпиады по крымскотатарскому языку и литературе), сессий МАН, различных фестивалей и конкурсов детского и юношеского творчества.

Отрасль образования, являясь сферой интеллектуального воспроизводства человека, духовного и нравственного потенциала общества – всегда готовит поколения к решению проблем будущего. Ошибки в системе образования оборачиваются серьезными потерями. Педагог К.Д. Ушинский писал: "Хорошие народные школы увеличивают умственный и нравственный капитал народа".

Именно на достижение этой цели, создание "умственного и нравственного капитала народа", направлена работа по созданию и развитию сети школ и классов с крымскотатарским языком обучения.

1. Белинский и современность. Сборник статей. / Редакционная коллегия: Д.Д. Благой и др. – М.: Наука, 1964. – 356с. 2. Бондаревская Е.В., Гуканенко О.В. и др. Образовательное пространство малого города как среда развития и воспитания личности. – Ростов-на-Дону, 1997г. 3. Исмаил бей Гаспринский. Россия и Восток. / Редакционная коллегия: Р.И. Валиев, А.Г. Каримуллин, Р.Р. Сиразиев, М.А.Усманов, Ф.Т. Хамидуллин. – Казань: Татарское книжное издательство, 1993.-132с. 4. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. – Симферополь, 1998. 5. Материалы Министерства образования и науки Автономной Республики Крым.

**КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА
З ПОЧАТКУ ВІЙНИ ПО СУЧАСНИЙ ДЕНЬ
КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ ТАБИЙ ФЕНЛЕР БОЮНДЖА
ДЖЕНКТЕН ЭВЕЛКИ БАЗЫ НЕШИРЛЕР**

Керімов Ісмаїл*

Нажалъ кримсько-татарська мова та хронологія з початку війни по сучасний день немає чіткої послідовності та систематизації. У цьому повідомленні ми спробуємо встановити цю хронологію та показати високий рівень як науковців, так і літератури того періоду.

Къырымтатар тилинде гуманитар ве табий фенлер боюнджа тасильнинъ юзйылларджа тарихи беллидир. Диний окъувнынъ программа сына "улюм-и-диние"ден (яни диний илимлерден) гъайры, дигер фенлер де кирсетильгени бунъа эсас делиль оларакъ корюнемкте.

Мухаммед пейгъамбернинъ (с.а.в.) сахабелеринден мешхур Къырым къараманлары Малик Аштер ве Гъазы Мансур милядийдже та VII-нджи асырда сафдашлары иле берабер Къырымда кечкен дин савашларында шейт олып шимдики Багъчасарай дживарында комюльдилер. I ызы Мансурнынъ дюрбе къалынтылары шимди де "Зынджырлы" медресенинъ этрафында булунмакъта. Яни Къырымда VII-нджи асырдан башлап шекилленген ве илерилеген мусульман дини бир къач вакыттан баягъы яйрап, артыкъ бу топракнынъ бир чокъ кошелеринде екяне мезхэп оларакъ къабул этильгендир.

Ве шунынъ ичюн мусульманджа диний тасиль Къырымда пек эскиден башлагъаны акъкъында эминликнен сёз юрютмек мумкюн. Бара-бара артыкъ буюк джами ве медреселер къурулмагъа башланды. Бугунъде топлангъан ильмий малюматларгъа коре, 1222 сенеси Кастамону виляетининъ бейи Хисамиддин Чобан тарафындан Судакъта джами къурулып медресесинде дерслер алынып барылды. Эски Къырым шеэринде Бей Хаджы Умернинъ джами ве медресеси 1262, Бейбарс джами ве медресеси 1280, Хан Узбек джами ве медресеси 1314 сенеси, Инджи Бей Хатун джами ве медресеси 1332, Багъчасарайдаки "Зынджырлы" медресе 1500 сенеси ве сонъра онларджа дигер буюк джами эм медреселер къурулып чалышкъан ве бу ерлердеки тасиль программасына чешит ичтимаий ве табий фенлер кирсетильге-

* д.філол.н., проф., завідувач кафедри турецької мови та літератури КПШ

ндир. Джемаат арасында ваазлар ве сухбетлер кечирмек ичюн "Теккие", "Завие", "Дар-уль-Курра", "Дар-уль-Хадис", "Дар-уль-Хуффаз" киби диний джемиет оджакъларында ве окъув юртларында кырымтатарджага айрыджа эмиет берильди. Затеи, Къырымдаки ваазлар кырымтатарджа кечирильгендир. Тарихчи Фаналенинъ хаберине коре, "Зынджырлы"нынъ кзуруджысы Менъли Гирай Кефеде тербие апыркен, эски тиллер, фельсефе, риязят (математика), тарих, хукъукъ (право), дженк фенлери. тыб (медицина), эдебият ве музыка огренди². Ве Менъли Гирайнынъ кендиси 1500 сенеси август 15-те "Зынджырлы"ны ачкъанда, нуткъунда айрыджа дюньявий фенлер кечиледжегини анылата. О бойле дей: "Медресемде иктисаб-ы-улюм-ю-ухривие (ахирет иле багълы илимлер эдинильмеси -И.К.) ве дюньевиеде болгъан туллабнынъ (талебелернинъ – И.К.) субх-ю-меса (сабах ве акъшам – И.К.) меним асыи (раатсыз – И.К.) рухум ичюн дуа этеджеклерини тефеккюр бирле сюрюрим (севинчим – И.К.) издияд эте (арта – И.К.). Медресемнинъ улюм-и-диние, суфии ве ухривие ки, махсус болдыгъы мислю (киби – И.К.) мубарек мемлекетимизнинъ месалих-и-аммесининъ (умум ишлерининъ) хакъкъы бирле болмасы ичюн улюм-и-дюньевиенинъ (дюньявий илимлернинъ – И.К.) дахи тахсиль этилюви макъсудым (истегим – И.К.) болды" .

1072-1077 сенелери (XI-нджи асырда) яратылгъан ве умумтюрк язма ядикярлыгъы сайылгъан Махмуд Къашгъарийнинъ "Диван-улугъат-ит-тюрк" лугъаты, Къырымда язылгъан энъ эски лугъатлардан Codex Cumanicus /"Кодекс куманикус"/ (1294-95 ее. Солхат шеэринде язылгъандыр) ве Асираддин Абу-Хаяннынъ (яшагъан йыллары: 1265 – 1344) "Ад-дуррат аль мадия фил-лугъати ат-тюркия" ве "Китаб-аль идрак ли-лисан аль атрак"и бугунъде тюркология илиминде беллидилер. Абу-Хаяннынъ биринджи лугъаты Кефеде лакъырды этильген кырымджага багъышлангъан. Экинджиси де кырымтатар тилининъ хусусиетлерине дайр олып, 1931 сенеси Истанбулда нешир этильгендир. Бу лугъатларнынъ эльязмалары XIV-нджи асырнынъ башына аит⁴. Дюньяджа мешхур тюркшнас Кёпрюлюзаде бу сонъкиси акъкъында: "Абу-Хаяннынъ эсери тюрк филоложиси тарихинде бир мерхаледир", яни бир янъы басмакътыр – дее кыймет кесе¹. XVI-нджи асырда Къырымдан чыкъкъан ве тек кырымтатарджа лакъырды эткен эрмени колониялары Львов ве Каменец-Подольскте ерлештилер. О девирде араларында бир сыра кырымджа лугъатлар яратылып шимдигеже дюньянынъ чешит меркезлеринде сакъланмакътадырлар⁶. Бу ве бойле лугъатларда ве бир чокъ дигер язылы менбаларда (шу джум-

леде Къырым ханлыгына аит 122 том даа огренильмеген "Къазыаскер дефтерлери", чешит укюметлернинъ архивлеринде булунган би-ньлердже мектюп ве ахиднамерде) къырымтатар тилининъ эм гума-нитар, эм де табий фенлер боюнджа терминологиясы та эски заманла-рда акс этильген ве ишленилип кельгендир.

Ама Русие империясы Къырымны запт эткен сонъ, эр шей аксине дёнмеге башлады. Медресе ве мектеплерде къырымтатарджа дюнъ-вий фенлерни кечмек ясакъ этильди. Бу фенлерни огренеджеклер, рус тилли мектеплерге кирмек меджбуриетинде къалдырыла эдилер. Яни Русие империясы Къырымдаки миллий цивилизацион ёнелишни суний суретте гъайып этмеге ымтылды. Шунунъ ичюн 1783-тен 1883 сенесинедже олган юзйыллыкъ девирге ильмимизде "къара асыр", "къара девир" киби терминлер къулланылмакъта.

Янъыдан жанланма деври И. Гаспринскийнинъ 1883 сенесинден чыкъкъан "Терджиман" газетасы ве шахсий матбаасы иле багълыдыр.

1883-тен башлап XIX-нджи асырнынъ сонъу ве XX-нджи асыр-нынъ башында ялынъыз газета дегиль, "Терджиман" матбаасында юзлердже китаплар басылып шуларнынъ арасында табий фенлер бо-юнджа сойлары да чокъ эди. Табакъат-уль-арз (геология), риязят (математика), беден-и-инсан (анатомия), джогърафия (география), хэндесе (геометрия) ве дигер фенлерден китаплар уйдурма термино-логия узеринде дегиль де, бинъйылларджа сайланган, ишленген, дур-гъунлашкъан терминлер узеринде язылгандыр. "Терджиман"нынъ кендисинде ве о девирде нешир этильген "Алем-и-нисван", "Алем-и-субьян" дергилеринде ве "Ветан хадими" газетинде табий фенлер иле багълы юзлердже макъале ве малюматлар нешир этильди. XIX-нджи асырнынъ сонъу ве XX-нджи асырнынъ дженккедже девринде къы-рымтатарджагъа аит онларнен терджимели ве шу джумледе термино-логик лугъатлар басылгъаныны да айрыджа косьтермели.

Булардан гъайры, табий фенлер боюнджа рус тилинден къырым-джагъа чеврилген кене де онлар ве юзлердже китаплар басылды. Бу неширлерде къулланылган терминологиянынъ мукеммеллигини муэ-ллифлер ве терджимеджилернинъ илим дереджеси ве авторитетлери иле де багълыдыр. Месея, 1920-нджи сенелери тыб (медицина) бою-нджа эдебиятнынъ эсас къысмы Умер Байрашевский, С.Х. Чапчакъчы, Б. Мухитдин ве Аджымоллаев тарафларындан языла, базан чевриле ве тешкериле эди. Буларнынъ биринджиси медицина профессоры, экиси медицина институтыны битирдилер. Риязят фенинден китаплар – А. Ариф, А. Алиев, Я. Аблямит, У. Сами, Ибраимов, К. Муратов,

И. Къарлы, Н. Мемишев, физика ильми боюнджа – Р. Багъчеван, А. Куркчи, О. Зейнединова, Аббас Ильмий, А. Алиев, биология ильми – А. Бахтишаев, О. Зейтуллаев, химия – А. Мамбетов, А. Шумин, табиатшнаслыкъ боюнджа – Мемет Абдулла(ев), А. Рашид, кой ишлери – Я. Керимов, Бай Асан Мамут, байтарлыкъ (ветеринария) – Х. Аджы-Вели ве дигерлери тарафындан азырландылар. Булардан гъайры, бир де бир ильмий китап кырымтатарджагъа чеврилъген сонъ, терджимелерни дикъкъатнен тешкермек ичюн махсус месулиет ташыгъан даа бир мутехассыскъа юклене эди. Яни терджимеджилик ве терминология ишлетме меселелерине джиддий дикъкъат айрыла эди.

Не языкъ ки, 1930-нджы сенелерининъ орталарында кене де советлернинъ шовинистик саясети нетиджесинде кырымтатарджада къулланылгъан бир чокъ термин ве атта адий сёзлер суний суретте русчада къулланылгъан сёзлер иле денъиштирильмеге башланды. Мюэссесе - "учреждение" олды, рейс – "председатель", медениет – "культура", топланты, топлашув -"заседание", дахий – "вождь" ве иляхри. Ве о заманда нешир этильген бир сыра терминологик лугъатлар ишбу "хасталыкънынъ" темсилидир.

Кесин оларакъ акъылда тутмалы ки, бугунъде миллий мектеп-леримш ичюн табий фенлер боюнджа дерслик ве къулламанлар азырланыр ве яхут терджиме этилиркен, мытлакъ дженктен эвельки илим теджрибесине эсасланмалы. Чюнки бугунъде базы оджаларымыз тарафындан терминология уйдурмакъ меселесинде бир чокъ алларда ялынъыз файдасы ёкъ дегиль де, атта буюк зарары да бардыр. Чюнки бу шейлер бизим тиль ве медений тарихимизни бозып, илимизге къалабалыкъ кирсетмектелер.

Бу макъалемизге къошма оларакъ урьметли оджа ве алимлеримиз файдаланмалары ичюн тарафымыздан тизильген джедвель беремиз. Бу джедвель XIX-нджы асырнынъ сонъундан башлап 1930-40-нджы сенелерине къадар табий фенлер боюнджа нешир этильген **базы китапларны** къаврап алмакъта. Яни арап уруфатыны бильмегенлер – латин уруфатлы ве латин языларында къыйналгъанлар – кирил уруфатында басылгъан китаплардан файдаланмакъ мумкюнатыны булур. Хатырлайыкъ, араб уруфаты Къырымда кырымтатарджада 1928-29 сенелеринедже, латин уруфаты 1938 сенесининъ язына къадар ве бундан сонъ бутюн неширлер кирил язысына кечирильгендир.

~~ТГшбу джедвель чокъусы Украинадан тыш олгъан бир сыра буюк кутюпханелернинъ фондларындан, эсасен С.-Петербургдаки Русие Миллий кутюпханеси ве Москвадаки Меркезий девлет кутюпханеси

фондларындан, файдаланылып япылды. Муэллифлер ве китапларнынъ адлары, нешир этильген сенелери ве аджимлери белли олгъанда, оларнынъ копияларыны сымарламакъ меселеси енгиллеше. Бугунде И. Гаспринский адына миллий кутюпханемизде де бойле китапларнынъ белли бир микъдарда нумюнелерини корьмек мумкюн. Джедвельдеки китапларгъа, чаре булундыкъча, къыскъа изаатлар да беремиз. Хронология сырасы иле тиздик:

Гаспринский И. Русие джогъграфиясы. [География России]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1885. **Гаспринский И.** Холера вебасы ве оны дева ве дарысы. [Болезнь холеры и методы ее лечения]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1887. **Гаспринский И.** Джихан – наме. (Ве джогъграфиягъа аит меселелер). Бунгъа къошуладжакъ хариталар илериде айрыджа ёлланаджакътыр. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1889. – 14с. **Гаспринский И.** Хазине-и-ахбар. [Вестник сокровищ]. (Джогъграфия, тарих, эдебият). 1 – нджи джылт. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1890. – 120 с. **Гаспринский И.** Хазине-и-ахбар. [Вестник сокровищ]. (Джогъграфия, тарих, эдебият). 2 – нджи джылт. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1890. – 121–240 с. **Гаспринский И.** Мухтасар табакъат уль – арз. [Краткий курс геологии]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1894. – 10с. **Гаспринский И.** Куре-и-арзын сурет тешкили. [Образование Земли]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1897. – 56 с. **Гаспринский И.** Хэсап мухтасар. Амель хамсе ве месаил-и-хэсабие. [Краткий курс математики. Пять задач и методы их решения]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1897. – 46 с. **Шемседдин Самии.** Ер Фенний рисале. [Земля. Научное издание]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1897. **Гаспринский И.** Мухтасар ильм-и-хэсап. [Краткий курс математики]. – Багъчасарай: "Терджиман" газетеси таш ве хуруфат басмаханесинде басылмыштыр. – 1898. – 46 с. **Гаспринский И.** Атласлы джогъграфия. Мухаррир-и-хавадиснаме-и-"Терджиман" И. Гаспринскийнинъ тертиби. 2 – нджи дефа нешир олуныюр. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1901. – 20 с. **Гаспринский И.** Беден-и-инсан. Ресимли нешир. [Анатомия человека]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1901. – 15 с. **Гаспринский И.** Насихат-ы-тыббие. [Наставления по медицине]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1901. – 21 с. **Гаспринский И.** Тасхих – и – акъайдден. [Правила сохранения здоровья]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1901. **Боткин Я.** Таун маразы ве ондан насыл мухафаза олунмалыдыр. [Болезнь чумы и как сберечься от нее]. – Багъча-

сарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1902. – 16 с. **Гаспринский И.** Малюмат-ы-нафия. [Полезные знания]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1902. – 24 с. **Гаспринский И.** Фрэнк маразы ве усул – и – мухафаза. [Сифилис и пути предохранения от нее]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1906 (?). **Гаспринский И.** Небатат ве хайванат – ы – мешхуре. [Популярные растения и животные]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1907 (?). **Гаспринский И.** Ильм-и-хэсап. [Математика]. – Багъчасарай: Матбаа-и-"Терджиман". – 1911. – 35 с. **Будович.** Хэсап меселелери меджмуасы. [Сборник задач по математике]. (Мютерджими: Умер Сами). – Акъмесджит. – 1912. – 170 с. **Куркчи А.** Къолай хэсап. [Математика]. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1922. – 21 с. **Къарлы И.** Риязият. [Математика]. – Акъмесджит: Къырым Маариф Комиссарлыгъы нешри. – 1923. – 119 с. **Къарлы И.** Енъи хэндесе. [Новая геометрия]. – Акъмесджит: Къырым Маариф Комиссарлыгъы нешри. – 1923. – 100с. **Куркчи А.** Хэсап дерслери. [Математика]. 5 – нджи сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 72 с. А.К. Биринджи басамакъ мектеплеринде риязият. [Математика]. – Акъмесджит: Къырым Академия Шурасы нешри. – 1924. – 40 с. **Абдулла М.** Табиат дерслери. [Природоведение] Китап 1. (Ресимлер иле). – Акъмесджит: Къырым Шуралар Джумхуриети Маариф Комиссарлыгъы нешри. – 1923. – 144 с. **Мухитдинов Н.** Риязият. [Математика]. 2-3 сыныфлар ичюн. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1924. – 251 с. **Абдулла М.** Небатат дерслеринде усул – и – тедрис хакъкъында. Фенний кезинтилер ве лаборатория ишлери. Мектеп оджаларына табиат дерслери ичюн. [Методические указания к преподаванию природоведения]. 1 – нджи басылышы. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1925. – 86 с. **Байрашевский У.** Мектеп хифз-и-сиххаси. [Школьная гигиена]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1925. – 85 с. **Щепетов.** Хайванларын ичли олмалары ве догъурув нетиджесинде хасыл олгъан хасталыкълар хакъкъында не билъмек керек. [Что надо знать о беременности и послеродовых заболеваниях животных]. (Мютерджими: Х. Аджи – Вели). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1925. – 23 с. **Горбань С.Е.** Мильдю – юзюмин техлюкели хасталыгъы ве онынъ иле куреш. [Мильдю – опасная болезнь винограда и борьба с ней]. (Мютерджими: Я. Керимов). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1925. **Дмитриевский А.** Небатат анкети. [Анкета растений]. (Мютерджими: Сюкютий) . – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешри-

яты. – 1925. – 32 с. **Инсанлар хавайы насыл фетх иттилер.** [Как люди завоевали воздух]. Китап 2. Къырым хава флоту достлары джемиетининъ койлю кутюпханесинден. – Акъмесджит: Къырым хава флоту достлары джемиети нешри. – 1925. – 16с. **Медведев М.** Хайванлары насыл бакъмакъ, къулламакъ ве беслемек керек. [Уход за животными. их содержание и правильное кормление]. (Мютерджими: Х. Аджи – Вели). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1925. – 23 с. **Медведев М.** Хайван хасталыкълары. [Болезни животных]. (Мютерджими: Х. Аджи – Вели). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1925. – 24 с. **Рашид А.** Табиат билыиси. [Природоведение]. Инсан ве хайванлар. Икинджи басамакъ мектеплери ичюн ресимли дерслик. – Акъмесджит: Къырым хукюмет нешрияты. – 1925, – 178 с. **Цвиленев А., Медведев М.** Хайванлар да манъкъа ве къурчангъу (къашынма) хасталыкълары. [Сап и чесотка у скота]. (Мютерджими: Х. Аджи – Вели). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1925. – 16с. **Рашид А.** Ер бильгиси. Ильм-у-табиат-уль-арз. [Геология]. – Багъчасарай: Къырым Халкъ Маариф Комиссарлыгъы нешри. – 1926. – 182 с. **Горбань С.Е.** Помидорда хасталыкъ ве онынъле куреш чарелери. [Болезнь помидор и борьба с ней]. (Мютерджими: Я. Керимов). – Багъчасарай: Санайы нефисе техникумынынъ басмаханеси. – 1926. **Абдулла М.** Табиат дерслери. Китап 2. Джанлы табиат. Небататлар. [Растения]. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1926. – 141 с. **Абдулла М.** Табиат дерслери. Джансыз табиат: Хава, Сув, Ер. [Уроки природоведения. Неживая природа: Воздух, Вода, Земля]. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1926. – 178 с. **Акимов А.** Койлю элифбасы. ["Букварь" крестьянина по сельскому хозяйству]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1926. **Алексеев Н.** Къарачыкъ кюе. [Зона или головня. О вредителях растений]. Койлю кутюпханеси. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1926. – 40 с. **Алексеев Н.** Джумран ве онынъле куреш чарелери. [Суслики и меры борьбы с ними]. (Мютерджими: Я. Керимов). – Багъчасарай: Санайы нефисе техникумы матбаасы. – 1926. **Алексеев Н.** Чёлъ сычанлары ве онлар иле куреш чарелери. [Полевые мыши и борьба с ними]. (Мютерджими: Я. Керимов). – Багъчасарай: Санайы нефисе техникумы матбаасы. – 1926. **Чапчакъчы С.Х.** Сытма маразы. [Малярия]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1926. – 23 с. **Чапчакъчы С.Х.** Тенасюль азалары хасталыкълары. Зюхревий хасталыкълар. [Болезнь половых органов. Венерические болезни]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрия-

ты. – 1926. – 44 с. **Тютюннинь "Америка" джынсы.** [Сорт табака "Америка"]. – Акъмесджит: 1 – нджи Девлет типолитографиясы "Къырым Полиграф Трест". – 1926. – 16 с. **Засядко.** Койлю трактор хакъкъында не бильмек керек. [Что должен знать крестьянин о тракторе]. (Мютерджими: Умер Ипчи). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1926. – 45 с. **Засядко.** Койлю небататларын яшайышы хакъкъында не бильмек керек. [Что должен знать крестьянин о жизни растений]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1926. – 19 с. **Засядко.** Топрагы насыл ишлемели. [Как обрабатывать землю]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1926. – 47 с. **Казанский А.Н.** Юзюм чубукъларында олан куф хасталыгы ве оны тедавий итмек чарелери. [Пепелица или оидиум – болезнь виноградной лозы и способы ее лечения]. – Акъмесджит: 1 – нджи Девлет типо – литографиясы "Къырым Полиграф Трест". – 1926. – 6 с. **Озенбашлы А.** Къырымын табий зенгинликлери. [Естественные богатства Крыма]. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1926. – 32 с. **Ачкинази Э.** Койлю бостаны. [Крестьянский огород]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 43 с. **Беляев Н.** Къырымда тютюн асрав усуллары. [Способы выращивания табака в Крыму]. (Мютерджими: А. Куркчи). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 70 с. **Белопухов К.** Къырым дагылары хакъкъында койлю не бильмек керек. [О лесничестве]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 52 с. **Багъчеван Р.** Физика китабы. 5 – нджи сыныф ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 255 с. **Богдан П.** Захиренинь кярлы невлери. [О выгодных сортах хлебов]. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 51с. **Большаков.** Эв хайванларынынъ юкюнчлы хасталыклары хакъкъында не бильмек керек веонлар иле насыл курешмели. [Что надо знать о заразных болезнях домашнего скота и как с ними бороться]. – Акъмесджит: Къырым Халкъ Топракъ Ишлери Комиссарлыгы байтар (ветеринар) шубеси. – 1927. – 24 с. **Давыдов П.** Къарачыкъ – кюе иле куреш ишинде кокташ ве формалин къуланманынъ усулы. [Способ применения медного купороса и формалина в борьбе с головней]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. **Елховский Е.** Эв къушларыны асрав ве етиштирюв усулы. [Содержание и разведение домашней птицы]. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1927. – 57 с. **Озенбашлы А.** Спиртли ичкилернинъ инсанлара зарары. [Какой вред причиняют людям спиртне напитки]. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1927. – 26 с. **Иванов А.А.** Юзюм ша-

рабы япмакъ усуллары. [Способы виноделия]. (Мютерджими: А.Н.). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1927. – 69 с. **Клепенин Н.** Экин девирлери ве джем осюмликлери. [Севооборот и кормовые растения]. (Мютерджими: А.Н.). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 35 с. **Левин Р.С.** Ал кольмек яхут къызылджа. [Скарлатина]. (Мютерджими: С.Х. Чапчакъчы). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1927. – 39 с. **Левин Р.С.** Грипп яхут инфлюэнца хасталыгъы. (Мютерджими: С.Х. Чапчакъчы). – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты: 1927. – 33 с. **Левин Р.С.** Чичек хасталыгъы. [Оспа]. (Мютерджими: С.Х. Чапчакъчы). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 29 с. **Солонин С.** Къызыл немее туварлары. [Красный немецкий скот]. (Мютерджими: А. Куркчи). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1927. – 37 с. **Мухитдинов Б.** Юкъунчлы маразлар ве онларын себеплери. [Заразные болезни и причины заболевания ими]. – Акъмесджит: Къырым Хукюмет нешрияты. – 1927. – 61с. **Двойченко П.** Къырымда 1927 сенесининъ зельзелелери. Зельзеле неден ола ве ондан насыл сакъланмакъ керек. [Природа землетрясений и техника безопасности]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1928. – 80 с. **Гарт.** Трахома ве онынъ иле куреш. (Мютерджими: доктор С.Х. Чапчакъчы). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1928. – 35 с. **Къазая огъраяна вериледжек биринджи ярдым.** Эким келинджее къадар. [Первая медицинская помощь пострадавшим при несчастных случаях. До прибытия врача]. (Мютерджими: М. Бекиров). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1928. – 46 с. **Омеров Б.** Къой асрав иши хакъкъында. [Об овцеводстве]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1928. – 39 с. **Тимофеева А.** Койлю хозяйствосында балкъуртчылыкъ. [Пчеловодство в крестьянском хозяйстве]. (Мютерджими: Ю. Аблямитов). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1928. – 86с. Иванов Г.И. СССР – нинъ мухтасар географиясы. [Краткий курс географии СССР]. (Мютерджими: Амет Рашид). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 164 с. **Багъчеван Р.** Физика китабы. 6 – нджи сыныф ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 192с. **Альбищев.** Телеграф ве радио. (Ресимли. Мютерджими: А. Куркчи). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 48 с. **Берг М. ве диг.** Рязият иш китабы. [Математика]. 6 – нджи группаргъа махсус. (Мютерджими: Якъуп Аблямит). – Акъмесджит: Къырымдевшер. – 1929. – 160 с. **Берг М. ве диг.** Рязият иш китабы. [Математика]. 7 – нджи группаргъа махсус. (Мютерджими: Якъуп Аблямит). – Акъмес-

джит: Къырымдевнешир. – 1929. – 184 с. **Бессон Е.** Беден тербиеси оюнлары. [Игры по физической культуре]. Ресимли нешир. (Мютерджими: В. Абилев). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 42 с. **Гремяцкий М.** Кок гурьлемеси, Ыылдырым ве Электрик. [Гром, Молния и Электричество]. Ресимли нешир. (Мютерджими: Б. Умеров). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – **48с. Грацианский.** 5 – нджи групплар ичюн риязият иш китабы. [Математика для 5 классов]. (Мютерджими: А. Куркчи). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 176 с. **Йыртыджы хайванлар.** [Хищники]. (Ресимли нешир). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – Юс. **Къушлар.** [Птицы]. (Ресимли нешир). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 10 с. Лебедев Н.К. Ер насыл мейдангъа кельген ве къач яшындадыр. [Образование и возраст Земли]. (Мютерджими: А. Алим). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. 1929. – 40 с. Лебедев П.П. Химия иш китабы. 5 – 6 сыныфлар ичюн. (Мютерджими: А. Шумин). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 136 с. **Мериакри Ф.И. ве диг.** Физика. 7 – нджи сыныфларгъа махсус. (Электрик, Сес, Зия, Харекет ве Къувветлер). [Физика. Электричество, Звук, Луч, Движение и Сила]. (Мютерджими: Аббас Ильмий). – 1929. – 130с. **Солонин С.** Юн вериджи къююнларны бакъыш. [Уход за шерстными овцами]. (Мютерджими: Амит Лятиф – заде). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1929. – 35 с. **Иванов А.А.** Багъджылыкъ. [Садоводство]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1930. – 80 с. **Сербина Е.** Урлукъларны мухафаза этингиз. [Хранение семян]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1930. – 8 с. **Куркчи У.** Аборт ве онынъ къадынгъа тесири. [Аборт и его влияние на здоровье женщины]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1930. – 26 с. **Гранина И.** Маден хакъкъында хикаялер. Чёюн, Челик, Демир. [Рассказы о металле. Чугун, Сталь, Железо]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1931. – 73 с. **Берман Л.** Авто ве ел. Буюк балалар ичюн. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1932. – 55 с. **Ильин М.** Машиналар. [Машины]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1932. – 28 с. Тулков А.Н. Трактористке ярдымджы. [В помощь трактористу]. (Мютерджими: А. Куркчи). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1933. – 53 с. **Русча-къырымтатарджа терминлер джыйынтыгъы:** 1. Математика, 2. Физика, 3. Химия, 4. География, 5. Геология, 6. Биология, 7. Ботаника, 8. Зоология, 9. Инсаннынъ Анатомия ве Физиологиясы. – Акъмесджит: Къырым Девлет

нешрияты. – 1934. – 199 с. Ибраимов И. Русско-татарские термины по математике. – Симферополь: Крым Госиздат. – 1936. – 27 с. **Мамбетов А.** Русско-татарский терминологический словарь по химии. – Симферополь: Крымгосиздат. – 1936. – 99 с. **Мамин Абибулла.** Русско-татарский терминологический словарь по физической географии. – Симферополь: Крымгосиздат. – 1936. – 44 с. **Мамин Абибулла., Потапов С.С.** Русско-татарские термины по физике. – Симферополь: Крымгосиздат. – 1936. – 52 с. **Мамин Абибулла., Фаизов К.У.** Физика терминлери лугъаты. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1941. – 50 с. **Верховский в диг.** Органик химия. 10-нджи сыныф ичюн махсус. (Мютерджими: А. Мамбетов). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1937. – 207 с. **Баранский Н.Н.** СССР – нинь физикий географиясы. 7-нджи сыныф ичюн. Ресимли китап. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 142 с. **Иванов Г.И.** Дюнъя кыысыларынынъ ве мухим мемлекетлернинъ географиясы. [География частей света и развитых стран]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 292 с. **Алиев А.** Башлангыч мектеп ичюн программалар. Арифметика. Тарих. Джогъграфия. Табиат. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 88 с. **Барков А.С., Половинкин А.А.** Физикий география. 5-нджи сыныф ичюн. (Мютерджими: А. Мамин). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 170 с. **Всесвятский Б.В.** Ботаника. 5-6 сыныфлар ичюн. (Мютерджими: А. Куркчи, терджименинъ месуль мухаррири О. Зейтуллаев). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 231 с. **Кабанов А.Н., Цузмер М.Я.** Инсаннынъ анатомия ве физиологиясы. 8 – нджи сыныф ичюн. (Мютерджими: М. Мумджы). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 220 с. **Рыбкин Н.** Тригонометрия. Орта мектепнинъ 9 ве 10 сыныфлары ичюн дерслик. (Мютерджими: М. Усеинов). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 119 с. **Шапошников Н.А., Вольцов Н.К.** Алгебра меселелери джыйынтыгы. 1-нджи кыысым. [Сборник задач по алгебре. Часть 1]. 6 – 8 сыныфлар ичюн. (Мютерджими: Н. Мемишев). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1938. – 162 с. **Шапошников Н.А., Вольцов Н.К.** Алгебра меселелери джыйынтыгы. 2 – нджи кыысым. [Сборник задач по алгебре. Часть 2]. 8 – 10 сыныфлар ичюн. (Мютерджими: А. Алиев). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 142 с. **Вельский А.** Козьлерни кьорчаламакъ керек. [Как сберечь зрение]. (Мютерджими: Я. Куркчи). Къырым АССР Сагълыкъсакълав Халкъ Комиссариаты. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 18 с. **Вер-**

ховский В.Н. Химия. 7-нджи сыныф ичюн дерслик. (Мютерджими: А. Мамбетов). Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрия-ты. – 1939. – 166 с. **Волкова К.А. вe диг.** Физика меселелери джыйынтыгы. [Сборник задач по физике]. 8-10 сыныфлар ичюн. (Мютерджими: О. Зейнединова). Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 192 с. **Глаголев Н.А.** Геометрия. 2-нджи кысым: Стереометрия 9-10 сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 124 с. **Гольдфарб Я.Л.** Органик химия. 10 – нджи сыныф ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 208 с. **Данов Г.А., Левицкий С.М.** Къырымда баразналарнен суварув техникасы. [Техника полива в Крыму]. Къырым теджрибе – мелиорация станциясы. Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 50 с. **Кауфман В.Н.** Памукъ сачув ве ишлевни механизмлештирюв. [Механизация посева и обработки хлопчатника]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 30 с. **Кисилев А.П.** Алгебра. 1-нджи кысым. 6-8 сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 151 с. **Кисилев А.П.** Алгебра. 2-нджи кысым. 8-10 сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 249 с. **Кисилев А.П.** Геометрия. 1-нджи кысым. Планиметрия. 6-9 сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 232 с. **Кисилев А.П.** Геометрия. 2-нджи кысым. Стереометрия. 9- 10 сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 123 с. **Потемкин М.П., Малинко В.В.** Минералогия ве геология. Орта мектепнинъ 10-нджи сыныфы ичюн дерслик. (Месуль мухаррир Я.С. Куркчи). Ресимли нешир. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 200 с. **Соколов И.И.** Физика курсу. 1 – нджи кысым. Механика. 8 – нджи сыныфлар ичюн. (Мютерджими: А. Алиев). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 252 с. **Соколов И.И.** Физика курсу. 2-нджи кысым. Тельгенюв ве Далгъалар. Сыджакълыкъ. 9-нджи сыныфлар ичюн. (Мютерджими: Я.С. Куркчи). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1939. – 214 с. **Соколов И.И.** Физика курсу. 3- нджи кысым. Электрик. Оптика. 10- нджи сыныфлар ичюн. (Мютерджими: Абибулла Мамин). – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1940. – 319с. **Цузмер М.Я.** Зоология. 6- 7 сыныфлар ичюн. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1941. – 294с. **Бахтишаев А., Бляхер Л.** Биология терминлери лугъаты. А.С. Пушкин адына Къырым тиль ве эдебият институты. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1941. – 46 с. **Ем фондуны тешкилятландырув ве**

эмен йипек къртуны беслев техникасы боюнджа инструкция. [Инструкция по организации кормового фонда и технике выкормок дубового шелкопряда]. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1941. – 34 с. **Джигит С.Д., Омеров У.** Математика терминлери лугъаты. – Акъмесджит: Къырым Девлет нешрияты. – 1941. – 36 с.

Къулланылгъан эдебият:

1. Голландский П. Архитектурные памятники Солхата. По раскопкам экспедиции Всесоюзной Ассоциации Востоковедения. – В кн.: Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. О наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887 – 1931 г.). – Симферополь: ЧерноморПРЕСС. – 2004. – 316с. – С. 197; **Засыпкин Б.** Обследование памятников архитектуры Крыма // Новый Восток. – 1927. – № 18. – С. 277 – 278; **Бороздин И.И.** Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму // Новый Восток. – 1927. – № 16 – 17. – С. 256 – 274. **Бороздин И.Н.** Солхат. (Предварительный отчет о работах археологической экспедиции Крымсовнаркома, Крым ЦИКа и Научной Ассоциации Востоковедения Союза ССР в 1925 г.) // Новый Восток. – 1926. – № 13 – 14. – С.271 – 301. **2. Балич У.** Къырымтатар миллий медениетининъ тарихий мукъаддераты. Къырымтатар театросынынъ 25 сенелик байрамы шерефине. Къырым Маариф Комиссарлыгы нешри. – Багъчасарай: Хунер ве санайи нефисе техникумы басмаханеси. – 1926. – 55 с. – С. 9. **3. Акъчокъракълы О.** Къырым тюрк – татар эдебиятыннъ кыскъаджа тарихчеси // Миллет. – 1920. – № 13 (64). – январь 29. **4. Наджип Э.Н.** Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. – Москва: Наука. – 1989. – 283 с. – С. **85.** **Самойлович А.Н.** К истории и критике Codex Cumanicus. В кн.: Самойлович А.Н. Избранные труды о Крыме /Составитель и редактор: Эмирова Е.Г.; редактор серии: Эмиров А.Р./ – Симферополь: Доля. – 2000. – 296 с. – С. 175 – 180. **5. Abu – Наууан.** Kitab al – İdrak li – lisan Al – Atrak. /Hazırlayan: Dr Ahmet Caferoğlu/. – İstanbul: Evkaf Matbaası. – 1931. – S.VII. **6. Гаркавец А.Н., Хуршудян Э.** Армянско – кыпчакский псалтырь. Написал диакон Лусиг из Львова: 1575/ 1580. – Алматы: Дешт – и – Кыпчак. – 2001. – 656 с. – С. XVII – XIX.

**КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ
ТА НАВЧАННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЮ МОВОЮ
НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ
XXI ASIRLARIN BAŞLARINDA ANLAYIŞ
VE METOD TEMELİN İNCELENMESİ
VE KIRIM TATAR DİLİNDE EĞİTİM**

Абибуллаева Энисе *

Світовий досвід розвитку педагогічної теорії і практики переконливо показує, що кожному народові поряд із загальними педагогічними положеннями властива власна система виховання і освіти, що враховує національні особливості народу. Як це система працює в Криму, у кримськотатарської освіти – ми спробуємо показати в доповіді.

Мировой опыт развития педагогической теории и практики убедительно показывает, что каждому народу наряду с общими педагогическими положениями свойственна своя, присущая ему и учитывающая его национальные особенности система воспитания и образования. В Конституции Украины, Законе Украины "Об образовании" и "Об общем среднем образовании", Государственной национальной программе "Освіта" (Україна XXI століття) и Национальной доктрине развития Украины в XXI веке четко определена и конкретизирована цель национальной школы с учетом современных условий развития украинского общества. Определены приоритеты национальной политики в сфере образования, основными из которых являются формирование национальных и общечеловеческих ценностей, обеспечение образовательных потребностей народов проживающих на ее территории. Сегодня в этом направлении сделано немало. Открываются и функционируют новые институты образования и воспитания – дошкольные, школьные и высшие учебные заведения, в которых обучение осуществляется на государственном и родном языке.

Политические, экономические и социально-культурные реформы и динамичное развитие общества делают необходимым поиск наиболее эффективных и демократичных путей в решении приоритетных вопросов образования на родном языке. Одним из важнейших аспектов этого процесса является реализация языковой политики. Научно-

* канд. філол. наук, декан факультету кримсько-татарської та турецької філології

обоснованный, демократичный подход к решению языковых вопросов особенно актуален для многонациональной Украины и Европы.

В последние годы появилось несколько международных нормативных актов и деклараций, свидетельствующих об осознании на глобальном уровне важности проблемы сохранения малых языков. В числе этих актов следующие: Венская декларация, принятая на Всемирной конференции по правам человека (1993 г.) и утверждающая право "членов национальных и других меньшинств на использование своего родного языка" (ст. 19); Призыв Генеральной Ассамблеи ООН уделять большее внимание многоязычию (декабрь 1999 г.).

Концептуальным подходом в реализации языковой политики выступают механизмы по сохранению языков, находящихся под угрозой исчезновения. Жизнеспособность и опасность исчезновения языков, достаточно содержательно отражает состояние языка [1].

На лингвистической карте Украины в последние 20 лет появился новый компонент – крымскотатарский язык. Его появление вызвано возвращением крымских татар на родину, которая более полувека находилась в депортации. В каком же состоянии находится язык, что изменилось за последние два десятка лет?

Цель доклада: рассмотреть фундаментальные основы, способствующие сохранению, функционированию и развитию крымскотатарского языка.

Мировая практика, непосредственно опыт ЮНЕСКО, показывает о наличии критериев оценки жизнеспособности языка, в число ведущих включены: передача языка от поколения к поколению; абсолютное число говорящих; учебные материалы и уровень грамотности на данном языке. [там же].

В качестве исторической справки, хотелось бы остановиться на первых двух аспектах, которые позволят построить логическую взаимосвязь с основным содержанием доклада.

Важнейшую задачу передачи языка от поколения к поколению на протяжении полувековой депортации в местах изгнания выполняла семья. Существовал внутренний языковой кодекс данного института, который гласил о том, что "перешагнув порог дома необходимо говорить на родном языке", что обусловило сохранение языка в период его системного уничтожения.

По мнению проф. Адиле Эмировой, "язык отмирает, если он перестает быть средством общения в семье. Но, выполняя только эту функцию, язык не развивается. Более того, он беднеет и вырождается.

Выживание и дальнейшее развитие языка обеспечиваются его использованием, прежде всего, в трех сферах: в быту, преподавании и общественной жизни" [2, 50].

Возникает логический вопрос, какого же абсолютное число говорящих на крымскотатарском языке и применим ли он в системе образования? Ответ на этот вопрос сложен, точно так же как и судьба народа. Во-первых, необходимо определить географическое распределение языка и количество ораторов.

Географическое распределение крымских татар позволило выделить 4 группы носителей языка:

1 группа – носители, проживающие в Автономной республике Крым и других областях Украины (Херсон, Новоалексеевка, Мелитополь);

2 группа – носители, не вернувшиеся из мест депортации (Средняя Азия, Казахстан, около 100 тысяч);

3 группа – носители языка, переселившиеся из мест депортации в другие республики (Россия (Москва, Санкт-Петербург, Краснодарский край) Азербайджан);

4 группа – представители диаспоры (в большинстве проживают в странах Причерноморского региона: Турция, Румыния, Болгария, а так же США, Польше).

Определение количества ораторов требует серьезного научного анализа и социологического исследования.

Стрежнем, объединяющих представителей единого народа является родной язык т.к. нет языка – нет народа. В связи с этим актуален вопрос языковой консолидации для сохранения народа как частички Европейской культуры и цивилизации.

На наш взгляд, ведущей задачей в этом направлении служит определение уровня грамотности и системы обучения на данном языке, обеспеченность учебными материалами в различных регионах проживания крымских татар. Рассмотрим выше обозначенную проблему на примере Автономной республики Крым на материалах Министерства образования и науки АРК, по следующим направлениям:

изучение крымскотатарского языка в школах АРК;

формирование системы образования на родном языке в рамках национальной системы образования Украины;

учебно-методическое обеспечение на крымскотатарском языке.

Определить состояние изучения крымскотатарского языка в школах АРК (на материале МОН АРК);

Ведущим документом, отражающим состояние крымскотатарского языка и литературы в общеобразовательных учебных заведениях, является учебный план, отражающий место дисциплины в перечне изучаемых дисциплин. Анализ показал, что крымскотатарский язык имеет место как в инвариативной (обязательной) так и в вариативной части (факультативной) плана. Часы на изучение родного языка МОН Украины рекомендовано рассчитывать "вместо второго иностранного языка" [3].

Таким образом, крымскотатарский язык и литература вводится в учебный план и предполагает изучение дисциплин в I–XII классах, при условии написания восьми (8) письменных заявлений родителей учащихся о желании изучать родной язык и литературу, и снят с перечня изучаемых дисциплин при письменном отказе родителей (менее 8 учащихся).

Первая модель – "Модель А", где языком обучения выступает русский либо украинский, а крымскотатарский изучается как предмет:

Начальная школа (1-4 классы) 2 часа в неделю (1 час язык, 1 час литература);

Средняя школа (5-9) – 3 часа в неделю (1 семестр 2 часа языка, 1 час литература; 2 семестр 2 часа литературы, 1 час языка);

Старшая школа (10-12классы) – 1 час в неделю (0,5 часа языка и 0,5 часа литературы либо только язык). В профильных классах 3 часа в неделю (таких классов очень мало).

По мнению международных лингвистов, родной язык находится под угрозой исчезновения, если его перестают изучать более 30 процентов детей.

По информации МОН АРК состояние изучения крымскотатарского языка на начало 2008/2009 учебного года.

N/N	Всего учащихся	Всего охвачено изучением крымскотатарского языка	Не изучают
	34610	28567 (82,6 %)	6043 (17,4 %)

Следовательно, 82,6% учащихся воспользовались правом изучения родного языка, как базисной дисциплиной, так и факультативной, отказались от изучения родного языка либо не имеют возможности изучения родного языка 17,4 %. Цифры оптимистические в общей сводной картине, однако имеются регионы, где дети не изучают родной язык: Алушта – 72%, Джанкой – 54 %, Евпатория (Кезлев) – 52%, город Симферополь (Акьмесджит) – 23 %, Ялта – 32 %.

Причины, способствующие включению дисциплины в учебный план: заявление родителей; позитивное отношение дирекции школы к проблеме.

Более 6000 учащихся не изучают родной язык по двум объективным причинам: отказ родителей от изучения родного языка их детьми (не удобное расписание 0 либо последний 7 урок); отсутствие достаточного количества учащихся для формирования групп по изучению родного языка.

Второй путь, предполагающий развитие и функционирование языка, наличие системы образования на родном языке в рамках национальной системы образования Украины.

Дошкольные учебные заведения (ДУЗ)– общеобразовательные учебные заведения (ОУЗ) – высшие учебные заведения (ВУЗ).

I. Дошкольные учебные заведения:

Согласно информации Министерства образования и науки на 1.09.2008 г. в Крыму функционируют 24 группы с крымскотатарским языком обучения в 20 детских садах, расположенных в различных городах и районах автономии. Однако самостоятельные детские сады отсутствуют. Охват детей в дошкольных учебных заведениях требует детального анализа.

II. Общеобразовательные учебные заведения с крымскотатарским языком обучения.

II.1. Модель "В" предполагает использование двух языков в качестве инструмента обучения, но не в равных пропорциях. Основным языком обучения выступает родной.

Информация МОН АРКрым на 10.09.2008

Количество ОУЗ с крымскотатарским языком обучения	В них классов	В них учащихся	% соотношение от общего числа учащихся крымскотатарской национальности
15	178	2941	8%

II.2 Классы с крымскотатарским языком обучения

"Модель С" – это школа с 2-мя или 3-мя языками обучения, где предполагается в рамках одного учебного заведения функционирование классов на различных языках обучения (украинском, крымскотатарском, русском). Учебно-воспитательный процесс, в которых организовывается на одном языке.

Информация МОН АРКрым об ОУЗ с 2-мя языками обучения на 10.09.2008

Количество классов с 2-мя языками обучения	В них классов	В них учащихся	% соотношение от общего числа учащихся крымскотатарской национальности
38+13=51	115+70=185	1129+931=2060	6%

Количество классов с 3-мя языками обучения	В них классов	В них учащихся	% соотношение от общего числа учащихся крымскотатарской национальности
14	14	665	1,9%

На основании информации МОН АРК, анализ показал, что в Крыму всего изучением крымскотатарского языка охвачено 82,6 %, а обучением на родном языке – 15,9 %

III. Высшие учебные заведения

Подготовка специалистов по крымскотатарскому языку и литературе осуществляется Республиканским высшим учебным заведением "Крымский инженерно-педагогический университет" и Таврическим национальным университетом имени В.И. Вернадского. В настоящее время на факультете крымскотатарской и турецкой филологии ведется подготовка педагогических кадров по специальностям "Крымскотатарский язык и литература", "Турецкий язык и литература", "Русский язык и литература" по образовательно-квалификационным уровням "бакалавр", "специалист", "магистр".

Особенность подготовки будущих учителей на уровнях "бакалавр" и "специалист" – наличие интегрированных специальностей: "Крымскотатарский язык и литература, турецкий язык и литература"; "Крымскотатарский язык и литература, украинский язык и литература"; "Крымскотатарский язык и литература, русский язык и литература". "Крымскотатарский язык и литература, английский язык и литература";

Обучение в магистратуре ведется по двум специальностям: "Крымскотатарский язык и литература" и "Русский язык и литература".

В 2000-2003 годах при факультете открыта аспирантура по специальностям 10.02.08– "Тюркские языки" и 10.01.10 – "Крымскотатарская литература".

Содержание учебных планов предусматривает паритетное распределение учебных дисциплин по двум самостоятельным специальностям. Цикл профессиональных дисциплин, включает предметы:

- способствующие развитию коммуникативных навыков (практикум языка, культуры речи, выразительное чтение);

- ретроспективный цикл (историческая грамматика языка, история языков, история литературы, старокрымскотатарская и старотурецкая письменности);

- формирующие теоретические знания (современный язык, современная литература, лингвистический анализ текста, детская литература, фольклор, введение в языкознание и тюркологию и т.д).

В подготовке филолога предусмотрены различные виды практик: фольклорно-диалектологическая, педагогическая и летне-педагогическая. На основании международного договора о научном сотрудничестве между ТИКА И КИПУ ежегодно проводится языковая стажировка лучших студентов специальности "крымскотатарский язык и литература, турецкий язык и литература" в университете экономики и технологии Сообщества бирж и торговых палат Турции.

Однако остается актуальным подготовка учителей-предметников по различным областям наук, в этом направлении Крымский инженерно-педагогический университет ведет подготовку кадров – воспитателей дошкольных учреждений, учителей начальных школ. Два года назад открыта специальность "история", с углубленным изучением крымскотатарского языка. Углубленное изучение крымскотатарского языка введено не случайно, так как специалистов готовых читать цикл дисциплин по истории на родном языке практически нет. Руководителями историко-филологического факультета выбран рациональный путь, предполагающий подготовку учителей от углубленного изучения родного языка к преподаванию на нем. Однако необходимо глубоко задуматься о концептуальном подходе организации обучения на родном языке, что требует утвердить Концепцию образования на родных языках в нормативного документа страны.

Учебно-методическое обеспечение на крымскотатарском языке

Учебно-методическое обеспечение школ и классов с крымскотатарским языком обучения ведется по двум направлениям:

- а) подготовка и издание авторских учебников

- б) переводные учебники: с украинского языка на крымскотатарский (рекомендованные МОН Украины)

Обеспеченность учебниками по крымскотатарскому языку и литературе составляет 76%, а обеспеченность учебниками по различным областям наук – 22 % (начальная школа 10%). Осуществляется поэтапный перевод учебников. Низкий процент обеспеченности учебниками по конкретным дисциплинам обусловлен рядом объективных причин:

- низкий процент узких специалистов, готовых перевести учебники по различным дисциплинам, поэтому созданы авторские коллективы: узкий специалист + филолог крымскотатарского языка;
- отсутствие установленной терминологической базы и комиссии, по разработке терминов и т.д.

Возрождение и развитие языка предполагает определение языковой и образовательной политики. В этой связи, рабочей группой ученых КИПУ под руководством Министерства образования и науки АРКрым были разработаны мероприятия по сохранению и развития крымскотатарского языка, где обозначены конкретные разделы и пути их реализации:

Совершенствование нормативно-правовой базы функционирования крымскотатарского языка и Концепции образования на родных языках;

научное и учебно-методическое обеспечение сохранения и развития крымскотатарского языка (организации НИИ крымскотатарского языка и литературы, разработка национальной словарной базы, комиссии по терминологии, создание учебно-методической лаборатории, комплексный мониторинг образования на родном языке и т.д.).

популяризация языка через учебно-воспитательные мероприятия (конкурсы, олимпиады).

Вышеперечисленные аспекты являются залогом выбора наиболее оптимального пути реализации языковых прав как компонента национальной языковой политики Украины по поддержке изучения и образования на родных языках.

1. Рикс Смитс. Деятельность ЮНЕСКО по защите исчезающих языков Языковая проблема в контексте деятельности ООН// <http://lingsib.unesco.ru> 2. Эмирова А.М. Крымскотатарский язык: последствия геноцида // Материалы международной научной конференции "Крымские татары: история и современность. – Киев, 1995. – С. 50-53. 3. "Об изучении крымскотатарского (армянского, болгарского, новогреческого и др.) языка в общеобразовательных учебных заведениях с русским языком обучения АРК// приказ МОН АРК № 01.14.1180 от 13.05.2008

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕЯКІ ЧАСТИНИ МОВИ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ *KIRIM-TATAR DILI ÜZERINE DÜŞÜNCELER*

Тищенко-Монастирська Оксана *

Kırım Tatar karşılaştırma fonksiyonel yönünü araştırmak ve bu gibi Türk dillerinde karşılaştırmalar yapmak için sözbölükleri belirlenmesi konusunu da ele almakta fayda vardır. Bu konu üzerine Türk dünyasındaki birçok dil uzmanı değerli fikirlerini yansıtmışlardır. Karşılaştırma yöntemi ile yapılan araştırmalar – day-dayın eklerinin formantları bu bildiriye ele alınacak ve Kırım tatar dilindeki fonksiyonel yönü ile incelenecektir.

Досліджуючи функціональний аспект порівняння на кримськотатарському матеріалі, ми наштовхнулися на проблему визначення частин мови, що формують порівняння як таке у тюркських мовах.

При розгляді цього питання граматистами різних тюркських мов зустрічаємо цілий спектр думок. Основний спосіб утворення порівняння становлять ряд післяйменників та формантів зі значенням компаративності. І якщо післяйменники киби, бенъзер та ін. мають здебільшого одностайне потрактування, то з формантами –дай/-дайын (останнім часом існує тенденція подавати дайын як основну форму та окрему лексему, тоді як дай її скороченим варіантом [Меметов-Мусаєв, 2003, 271]), згоди серед учених немає.

Форма на -дай/-дайын, розповсюджена головним чином у кипчацьких мовах, трактується дослідниками по-різному:

Порівняльний відмінок (Рамстедт, Меліоранський)

Уподібнювальна форма, наближена до відмінків (Щербак)

Афікс суб'єктивної оцінки (Левицька, Севортян)

Прикметник (Абсалямов, Батманов, Мусаєв)

Прислівник (Баскаков, СИГТЯ)

Післяйменник (Меметов-Мусаєв)

Іншими словами, при спробах визначення частини мови думки варіюються по всій опозиції "словозміна/словотвір", хоча, як зазначав ще [Самойлович, 2002, 38], "післяйменники досить різко відрізняються від афіксів". Замість ставити проблему вибору та відповідати на питання "Які частини мови існують?", враховуючи існування даної

* к.філол.н., науковий співробітник Інституту мовознавства НАН України

проблеми, пропонуємо відповісти на питання "Які критерії використовуються граматистами для визначення частин мови?".

Рамстедт подає багато доказів на користь припущення про розвиток у відмінкове закінчення самостійного слова шляхом його енклітичного застосування. Він визначає афікс –дай похідним від дієслова те-"сказати", буквально значення якого в даному випадку "так би мовити" [Рамстедт, 1957, 53-57].

О.М. Щербак, розглядаючи порівняльні конструкції на матеріалі староузбецької мови, називає це утворення "уподібнювальною формою", що приєднується до відмінкової парадигми, і лише наявність деяких окремих особливостей (наприклад, не підкоряється закону гармонії голосних і може бути віднесено до часток) перешкоджає розгляду цих утворень в одному ряду з відмінковими формами [Щербак, 1962, 111 – 112].

В термінології Л.С. Левицької порівняння в кримськотатарській мові будується на синонімічних афіксах суб'єктивної оцінки -дай (дайын) або післяйменниках киби, перший формант – кипчацького походження, другий випадок – огузьке слово [Севортян, 1966, 234-259]. Самойлович називає –дай суфіксом, киби – часткою, що займає перехідне положення між післяйменником та словотвірним афіксом [Самойлович, 2002, 57].

М.О. Баскаков та СИГТЯ характеризують ці афікси у категорії прислівника, проте самі ж критикують цю класифікацію. Очевидно, причиною віднесення до цього класу стало парафрастичне визначення прислівника як еквівалента іменника з прийменником. За Баскаковим [1979, 225, 227] –дай був одним з п'яти рудиментарних продуктивних відмінків у загальнотюркській парадигмі відмінювання. За СИГТЯ трактування утворень на -дай як прислівників чи прикметників є неправомірним. Дійсно, прислівникові властиве вживання поряд із дієсловом, разом вони можуть мати значення закінченості. За Присціаном, якщо прислівник зустрічається з іменником без дієслова, то це еліпсис [Ору, 2000, 184]. Ім'я з афіксом –дай (який іноді називають афіксом-післяйменником, генетично пов'язуючи його з післяйменником з компаративним значенням –дек, що зустрічається в Кодексі Курманікус) варто включити у категорію утворень відмінкового типу, подібно до форм на –лы, -сыз [СИГТЯ, 1988, 268].

Схильність називати –дай післяйменником викликана аналогією у вживанні та застосуванням парадигматичного критерію, що означає, що різні мовні одиниці належать до одного класу, якщо здатні замі-

шувати одне одного в одному й тому ж оточенні. Вислови арслан киби та арсландай (як лев) тотожні і можуть свідчити хіба що про діалектну приналежність (афіксальний спосіб утворення порівняння більш властивий степовому діалекту кримськотатарської мови).

Суттєвими критеріями для визначення властивостей порівняння, як бачимо в наведених вище визначеннях, є морфологічний, семантичний (зокрема, онтологічний, семіологічний), функціональний (зокрема, парадигматичний, синтагматичний) та частково метамовний критерії. Проте всі вони застосовані не комплексно, а окремо, що й викликає різноглумачення по суті одного явища.

Так, у сучасних шкільних граматиках казахської мови утворення з афіксом –дай/-дей, -тай/-тей пояснюється у розділі прикметників, у башкирській – в розділі прислівника (категорія уподібнення), у караєво-балкарській – як непродуктивний формотворчий афікс іменника (уподібнювальна форма на –лай/-лей), у кримськотатарських граматиках ці форманти віднесено до післяйменників. Усі спроби визначення та класифікації частин мови категорії компаративності моделюються на основі класичного підходу до частин мови у європейських мовах. Вартою уваги є пропозиція африканських лінгвістів Р. Хендріксе та Дж. Пуулоса [Hendrikse-Poulos, 2006, 246-266] щодо визначення категорій слів саме в аглютинативних мовах. Зважаючи на особливості цих мов, вони пропонують вживати термін "конструкція" ще на рівні слова, тобто морфологічних та лексичних категорій. Всі слова у переважній більшості лексичних категорій аглютинативних мов зумовлені афіксами. Лексика в аглютинативних мовах складається переважно зі зв'язаних морфем: корінь (який може мати властивості певної категорії) та афікси, що актуалізують корінь як слово, що належить певним категоріям слів. Так, африканські дослідники стверджують, що "лексика аглютинативних мов не містить вільних морфем, які б можна було класифікувати як окремі категорії слів, а лише лексичні корені (з особливою категорійною схильністю) та афікси".

Повернімося до порівняння:

Иппийджан да эльмаздай козюнь (Иппийджан, твої очі як діаманти)

N particle N-аф.пор. N-Poss.

[N [n эльмаз (діамант)] [ндай (як, подібно до)]]

[N [n n-корінь] [афікс класун]]

Синтаксично категорійне значення цих утворень виглядає таким, що виходить за межі рівня лексичної категорії на рівень речення. Отже, хоча ці утворення можуть бути словами в орфографічному сенсі, вони все ж

мають більше особливостей, ніж звичайна лексична категорія. Схоже, що утворення з –дай/-дайын та под. взагалі не є категоріями слів, принаймні не в стандартному сенсі цього терміна. Вони є клаузальними категоріями, як синтаксичні категорії, де відображено міжкатегорійні зв'язки та значення висловлювання. Виглядає так, що названі категорії слів на позначення порівняння в тюркських мовах не підкоряються і не поводяться як типові лексичні категорії, як це є в європейських мовах. Швидше вони мають властивості конструкцій. Таким чином, щоб пояснити категорії цих мов, нам потрібна альтернативна структура.

Навіть якщо конструкції зазвичай асоціюються з синтаксичними конфігураціями, є причина припускати, що конструкції також характерні лінгвістичним параметрам слова, тобто морфологічним та лексичним категоріям [Hendrikse-Poulos, 2006, 258]. Згідно з [Taylor, 1995, 198] "когнітивна граматика... розуміє конструкції як утворення пари між специфікацією форми та специфікацією значення. Відносно сказаного вище, конструкція може розумітися як різновид формули, що складається з певної послідовності сегментів. Деякі елементи є обов'язковими для конструкцій, деякі довільними. Кожен елемент містить у собі властивості тих одиниць, що можуть надати йому значення". В типологічній перспективі це має сенс, оскільки в європейських мовах порівняння дійсно розглядаються як конструкції. В такому випадку тюркські мови збагачують існуючу типологію власним інструментарем.

1. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979. 2. Меметов А.М., Мусаев К.М. Крымтатарский язык. Ч.1. Общие сведения о языке. Ч. II. Морфология. Учебное пособие. – Симферополь, 2003. 3. Ору С. Общая грамматика и философские основания классификации слов / История. Эпистемология. Язык. (пер. С.Л. Сахно) – М., 2000. С. 119 – 136. 4. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957. 5. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Лингвистика и поэтика. – М., 1987. – С. 52-76. 6. Самойлович А. Н. Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка. – М., 2002. 7. Севортян Э.В. Крымско-татарский язык / Языки народов СССР. т.2. Тюркские языки. – М., 1966, , с. 234-259. 8. СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. 9. Hendrikse R., Poulos G. Tagging an agglutinating language: A new look at word categories in the southern African indigenous languages // Language Matters. – Vol. 37:2. – London, 2006. – Pp. 246 – 266. 10. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. – Ankara, 1998. 11. Taylor J.R. Linguistic categorisation: Prototypes in linguistic theory. – Oxford: Clarendon Press, 1995.

НАВЧАННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ТУРЕЧЧИНІ

KIRIM'DA YAŞAYAN TATARLAR'IN SORUNLARINA KIRIM TATAR DIYASPORASI'NIN YAKLAŞIMI

Хаджи Мурат Арабаджі*

Kırım'ın Osmanlı Devleti ile evvelden beri var olan iktisadi ve kültürel ilişkileri, Kırım'ın işgal edildiği 1783'den sonra da kesilmemiştir. Ders ve okuma kitapları getirilmesi, öğretmen görevlendirilmesi gibi sahalarda Osmanlı Devleti'nden yardımlar alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Tatar, Kırım Türkleri

Культурні та політичні стосунки Криму з Османською Імперією, які тривали століттями, припинилися після захоплення Криму у 1783 році. Османська імперія надавала допомогу у таких питаннях, як підручники та навчальні посібники, відправлення своїх викладачів.

Ключові слова: Крим, Татари, кримські тюрки

Kırım Yarımadası, Karadeniz'e hakim bir noktada bulunması ve coğrafi, stratejik ve ticari önemi oldukça büyük bir yer olması nedeniyle, ilkçağlardan itibaren birçok kavmin hakimiyetine girmiştir. İlk kez M.S. IV. Asırdan itibaren Türk varlığı görülen Kırım, Türk tarihi açısından en verimli dönemlerinden birini Kırım Hanlığı döneminde yaşamıştır. Bu devirde, Osmanlı Devleti açısından büyük jeopolitik ehemmiyeti bulunan Kırım, aynı zamanda Türk kültür tarihinde önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur.

Kırım Türkleri, 1774'de Osmanlı himayesinden çıkan Kırım Türkleri, 1783 yılından sonra Rus esareti altına girmiştir. Bu tarihten itibaren Kırım Türkleri Anadolu'ya göç etmeye başlamışlar, bu mecburi göçler II. Dünya savaşı sonrasına kadar sürmüştür. Kırım'ın Rus istilasına girmesiyle başlayıp, II. Dünya Savaşı sonrasına kadar süren zorunlu göçe tabi olmuşlardır. Bu göçlerin büyük ekseriyeti Türkiye olmak üzere, Romanya, Bulgaristan, son dönemde Özbekistan ve az sayıda başka coğrafyalara gerçekleşmiştir. Kırımdan yapılan göçler, 1783'ten sonra başlayarak, bazen kitle halinde bazen de münferit olarak cereyan etmiştir. II. Dünya Savaşına kadar Kırım'dan Anadolu'ya yapılan göçleri meydana geldiği yıl bazında ifade edecek olursak bu göçler, 1783'de Kırım'ın ilhakından hemen sonra, 1790'larda, 1812'de, 1829'da, 1860-1861'de, 1874'de, 1878'de, 1890'larda, 1903'de, 1918-1922 arasında, ve 1933'de gerçekleşmiştir. Kırım'dan

* к.філол.н., викладач Херсонського державного університету

Osmanlı Devletine doğru yapılan göçler, dini, iktisadi ve siyasi sebeplerle açıklanabilir ve tüm bu cihetleriyle göçler oldukça geniş boyutludur. Bu göçlerde daha ziyade zorlayıcı unsurlar ön planda, göç edenlerin şahsi istek ve tercihleri ancak ikinci plandadır. Osmanlı Devleti, ilk olarak, "Şehremaneti" ve "Ticaret Nezareti" müesseseleri kurarak göçmenlerin iskanı ile ilgili meseleleri halletmeye çalışmıştır. Bilahare, bu müesseselerin yetersiz kalmaları üzerine, 1860 yılında "Muhacirin Komisyonu" kurulmuştur.

1944 yılında Kırım Türkleri, Stalin tarafından topyekun sürgün edilmişler ve uzun yıllar Kırım'a tekrar geri dönme mücadelesi vermişlerdir. SSCB'de yaşanan gelişmeler sonrasında, ilk kez Kırım'a geri dönmeler başlamış olup, Kırım Türklerinin bu mücadelesi halen devam etmektedir.

"Kırım'dan Türkiye'ye XIX. yüzyıl boyunca ardı arkası kesilmeksizin devam eden göçler öylesine anormal bir tablonun doğmasına yol açtı ki, Osmanlı ülkesinin muhtelif bölgelerine yerleştirilmiş olan Kırım Tatar muhacirlerinin sayısı Kırım'da kalanların sayısını kat kat aştı. Bu süreç zaman içinde daha da artan oranda devam etmekteydi. Bu bakımdan, o yıllarda (ve hattâ bir ölçüde günümüzde dahi) Kırım'da Türkiye'de her hangi bir akraba ve yakını bulunmayan bir Kırım Tatarına rast gelmek adetâ imkansız gibiydi." (Kırımlı,s.177)

Göçlerin şüphesiz Osmanlı Devleti'ne iktisadi siyasi ve sosyal, kültürel açılardan kısa ve uzun vadede müspet ve menfi büyük tesirleri olmuştur. Bu göçler, bir yandan Kırım'ın, Kafkasların ve Balkanlar'ın nüfus yapısını böylesine bozarken, öbür yandan Anadolu'da sayıları bir hayli artmış olan gayri Müslim nüfusa karşı, Anadolu'nun Türkleşmesini olumlu yönde etkilemiştir. Aynı zamanda bu muhacirler Türkiye'deki Milli Mücadele'ye büyük katkılar sağlamışlardır.

İlk hicretlerde göçmüş olan Kırım Türkleri kabileleri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa kısmı olan Dobruca, Vidin, Varna, Köstence ve Edirne taraflarında yerleştirilmiştir. Halen Romanya ve Bulgaristan'da bu göçlerle giden çok sayıda Kırım Türk'ü mevcuttur. Bunlardan sonra göçenler yoğun olarak Eskişehir, Konya ve Ankara civarı olmak üzere, İstanbul, İzmit, Adapazarı, Bandırma, Merzifon, İnebolu, Adana, Mersin, Diyarbakır, Halep, Şam gibi yerlerde iskan edilmiştir. Eskişehir'in pek çok köyü ile Ankara'nın 20-25 pare köyü Kırım göçmenleriyle meskundur (Özenbaşı, 2004 ; 77-78 ve Kazas, 1994; 29).

Burada Eskişehir ve Ankara bölgesinde yoğunlaşan bir iskan dikkati çekmektedir. Bunun sebebi, hem arazinin iskana müsait oluşu hem de

stratejik bir gereklilikten kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, Haydarpaşa'dan Bağdat'a kadar uzanacak demiryolunun inşa edilmesi sıralarında, özellikle Ankara-Eskişehir bölgesinde çok büyük yerleşim alanları mevcuttu. Almanlar B Planı projesi dahilinde Bağdat'a kadar uzanan bölgeyi kontrol altına almak için buralara Alman kolonileri yerleştirmek istedi. Sultan Abdülhamit buna izin vermedi. Demiryolu güzergahı hattına çok yoğun bir nüfus yerleştirdi (Akdağ ve Söylemez , 2004; 9). Bu durum hem devletin yerleşim yeri problemini çözmüş, hem bölgeyi Türk nüfusunun kontrolünde tutmuş oldu.

Türkiye'ye hicret eden Kırım Türk muhacirleri demokratik hakları çerçevesinde çeşitli vakıf ve dernekler etrafında teşkilatlanmışlar, bir yandan siyasi, sosyal, iktisadi konularda bir yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olurken; diğer yandan Kırım Türk kültürünün her cihetiyle yaşatılıp geliştirilmesi için sosyal ve bilimsel organizasyonlar tertiplemişlerdir. Bilindiği gibi Dünyadaki Türk toplulukları arasında tarihi açıdan bakıldığında (özellikle 19. yy. sonrasında) Kırım Türkleri tahsil seviyesi, yetiştirdiği şahsiyetler, kültürel-bilimsel etkinlikleri ile ve esir Türklerin uyanışında Türk tarihinde müstesna bir yere sahiptirler. Bu Türk topluluğu Kırım dernek ve vakıflarının kuruluşundan beri yüzlerce (ve kısmen düzenli olarak) sosyal- kültürel faaliyet düzenleyerek mahalli kültürlerini yaşatmaya çalışmışlar, aynı zamanda da sempozyum, panel, konferans türü ilmi toplantılar düzenleyerek bilimsel çalışmalara katkıda bulunmuşlardır. Bu çalışmalara ek olarak en önemli faaliyetlerden birini yayın sahasında gösteren Kırım Türkleri, hicretin birinci ayağı olan Romanya'dan başlayarak çok sayıda kitap ve süreli yayınlar neşretmişlerdir. Kırım Türklerinin diasporada oluşturdukları bu teşekküllerin iki ana gayesi, dolayısıyla teşkilatların iki ana dönemi dikkati çekmektedir. Birinci gaye ve birinci dönem, ilk kez Kırım Tatar Talebe Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlayıp yine ilk derneklerin kuruluşu ile devam etmiş olan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar olan dönemdir. İlk dönem milliyetçi aydınların 'Vatan Kırım' fikriyatının oluşmasında emeği ve katkıları büyüktür. Ardından devam eden bu devirde esas gaye, kendi ifadeleri ile "tabısayık, körüseyik" (buluşalım-görüşelim) şeklinde öz ifadesini bulan dönemdir. Yani Kırım Türklerinin Türkiye'de birbirilerini bulma, buluşma, yardımlaşma, Kırım Türk kültürünü yaşatma ve bir tür nostaljik duygusallık arayışıdır. Derneklerin bu dönemde Türk kültürüne en büyük hizmeti Kırım Türk'ünün tarihi ve kültürel özelliklerinin kaybolmaması için büyük bir direnç merkezi oluşturmalarıdır. Bu dönemde Kırımlılar arasında anavatan Kırım'ın her manada Türk toprağı oluşu bir gün Sovyetler Birliği'nin dağılacağı ve Kırım'ın 'anavatan' olduğu fikri canlı tutulmuş, bir etnik

kimlik olmaktan ziyade bir Türk boyu olarak mahalli kültür kimliklerinin muhafaza edilmesi sağlanmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi deneklerin kuruluş maksadı da (ekte sunduğumuz dernek tüzüklerinden görüleceği üzere) esas itibarıyla bu düşüncedir.

Dernek ve Vakıfların ikinci dönemi ise, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bundan sonra artan sürgünden Kırım'a dönüş mücadelelerinin yaşandığı dönemdir. Kanaatimizce derneklerin faaliyetlerinin incelenmesinde üzerinde esas durulması gereken dönem budur. Çünkü bu dönemde, bir yandan 1944'de sürgün edildiği yerlerden 'Vatan Kırım'a dönmek isteyen çok sayıda Kırım Türküne her türlü yardımın sağlanması için bu teşekküller büyük gayret sarf etmişler, bir yandan da Ukrayna Devleti'nin Kırım bölgesi ve Kırım Türkleri konusundaki politikasının belirlenmesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti nezdinde çalışmalar yapmışlardır. Binaenaleyh, Türkiye Cumhuriyeti'nin de bir Kırım politikasının oluşmasında, Ukrayna Devleti ile olan ilişkilerinde "Kırım Türkleri" konusunun mihver konu olmasında bu dernekler büyük bir gayret sarf etmişlerdir. Bugün 'Vatan Kırım' konusunda alınan mesafeye bakıldığında bu dernek ve vakıfların uluslar arası bir rol üstlendiğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Kırım'da devam etmekte olan milli mücadele dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu konuda hassasiyet göstermektedir. Bu kapsamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında Kırım Yarımadası en eski Türk yurtlarından biri, Kırım Türkleri Türk Dünyası Tarihi ve Türk kültürünün en eski ve önemli parçalarından biridir.

Diaspora'da yaşayan Kırım Türkleri, günümüzde en iyi örgütlenmiş Türk topluluklarından birisidir. Batı Avrupa, Amerika ve Kanada'da sivil toplum kuruluşları vardır. Bunların hepsi de birbirileri ile irtibatlıdır. Bu durum neticesinde Kırım'da bulunan Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı ve Kırım Türklerinin lideri Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu'nun bir devlet başkanı statüsünde teşrif edilmesini de beraberinde getirmektedir. Yine aynı şekilde Kırım Türklerinin örgütlü yapısı, Kırım'da sürdürülen milli mücadele hareketinin Birleşmiş Milletler nezdinde dikkate alınmasını sağlamakta, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere pek çok ülke Kırım'la ilgili politika belirlerken Kırım Türklerini nazar-ı dikkate almaktadır. Tabii bu gelişmeler yaşanırken unutulmaması gereken Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kırım politikasının ciddi ve kakarlı duruşu diğer ülke politikalarını da mutlaka etkilemektedir. Türkiye, Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA) vasıtasıyla Kırım Türkleri ile ilgili politikalarını yürütmektedir. TİKA'nın Kırım'daki temsilcisinin de, Türkiye'deki Kırım Türklerinin sivil toplum kuruluşları ile temas halinde ve işbirliğine dayalı

paralel politikaların izlediğini görmekteyiz. Dolaylı olarak ortaya çıkan netice Türkiye'deki Kırım diaspora teşkilatlarının TİKA başta olmak üzere devlet nezdinde etkinliğini göstermektedir. Dış politikada Kırım meselesinin gündemde tutulması çalışmalarının yanı sıra pek çok değişik çalışmalar da bu sivil toplum kuruluşları tarafından yapılmaktadır. Kırım'da eğitim faaliyetlerine kırtasiye, kitap vs. yardımlarla destek verilmesi, kardeş okul projeleri ile Kırım'a eğitim gönüllüsü toplama, Kırım'daki üniversitelere Türkiye'den öğrenci temin ederek, Kırım ile ilişkileri canlandırma önemli eğitim hizmetleridir. Bunun yanı sıra Kırım'a dönüp yerleşmeye çalışan Türklere maddi ve ayni yardımlar yapılmaktadır. Kırım'da her yıl düzenli olarak kurban kesimleri yapmak suretiyle Türk nüfusuna katkı sağlanmaktadır. Pek çok demir perde ülkesinden olduğu gibi Kırım'dan da Türkiye'ye çalışmak için gelen Türkler bir vesile ile bu derneklere ulaşmakta, bu kuruluşlar da çeşitli şekillerde bu insanlara yardım etmektedir. 199'lardan beri Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim vermek için getirilen öğrenciler arasında Kırım Türkleri de mevcuttur. Türkiye'deki Kırım Dernek ve vakıfları, gelen Kırımlı öğrencilere Türkiye'de kaldıkları müddetçe ev sahipliği yapmaktadır.

Bu gelişmelerin içerisinde elbette sorunlar da çoktur. Başta bu kuruluşların saydığımız tüm bu faaliyetleri yapabilmeleri ve daha örgütlü hale gelebilmeleri için ciddi finansman problemleri mevcuttur. Ayrıca Ankara, İstanbul, Bursa, Eskişehir, Polatlı, Kocaeli, Seydişehir gibi belli bazı derneklerin haricindeki kuruluşlar içerisinde buldukları finans, iletişim, medya desteği, akademik destek, halkın ilgisizliği gibi meseleler yüzünden yeterince aktif çalışma yapamamaktadırlar. Sivil toplum örgütlerinin hızla önem kazandığı küreselleşen dünyada, gelişmiş ülkelerde bu örgütler ciddi devlet desteği almaktadırlar. Türkiye'de de bu tür desteklerin artması Kırım Türklerinin oluşturdukları bu sivil toplum müesseselerinin daha aktif çalışmalar yapmalarına imkan sağlayacaktır.

1. AKDAĞ, E.- SÖYLEMEZ, H., (2004), Sürgün Yurdu Anadolu, <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id= 11523>. 2. KAZAS, E., (1994), 1853-1863 Yıllarında Kırım'dan Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 3. KIRIMLI, H., (1996), Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916). Ankara: TTK Yayınları. 4. ÖZENBAŞLI, A., (2004), Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası. (İstanbul Türkçesine Çeviren: İsmail Otar). Eskişehir:EKHAD Yayınları.

ЖАНР ГАЗАВАТНАМЕ В ТУРЕЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ TÜRK EDEBİYATINDA GAZAVETNAME TÜRÜ

Озуйгун Алі Риза *

Hazreti Muhammet döneminde varolan savaşlar ve islam dinin yayılması dünyada birçok insanı bu dine geçmesine sebep olmuştur. Hazreti Muhammed'in katılımı ile yapılan bu savaşlar "gazve" adını taşımaktaydı, onun katılmadığı olaylara ise "seriye" adı verilmekteydi. Bu savaşlarda oluşan olayların adı ise "gazavatname" ile anılmaktaydı. Bu bildirimizde Türk edebiyatında önemli bir yer alan bu edebiyat türünü irdelemek ve edebiyatımızdaki katkısını göstermeye çalışacağız.

Починаючи з перших днів проркування Могамеда, іслам за дуже короткий проміжок часу значно розвинувся. Окрім того, до сьогодні іслам був визнаний більш ніж мільярдом людей у всіх куточках світу. У кожного нового руху бувають як прихильники, так і супротивники. Так воно і було! Ворожо налаштовані до ісламу язичники із самого початку перейшли у наступ. У результаті цього, спочатку малочисленні мусульмани піддавалися знущанням з боку немусульман. На чолі з Пророком мусульмани зазнавали різноманітних переслідувань. Проти цих нападів було дозволено оборонятися спочатку у формі са-тиричних віршів [3, с.249], а згодом – війною [3, с.319-320]. Таким чином з того часу почалися війни проти тих, хто не визнавав іслам, чинив підступ і влаштовував пастки мусульманам.

Війни, які відбувалися за прямої участі пророка Могамета, називалися "газве", сутички ж, які відбувалися без його участі, але були очолювані будь-ким з його сподвижників, називалися "серіє". Про їхню кількість існують різні версії. Загалом твори, у яких розповідається про газве та серіє пророка, називаються Сійєр та Меразі. Серед них вжливе місце посідає твір Вахіді (пом. 822 р.) "Кітабуль Меразі"[8, с.296].

Набіги та війни на суші й морі, вчинені мусульманами у наступні після смерті пророка століття, описані у різних творах. Усі вони або стосуються певного періоду, або автори описують події від самого початку до сучасної авторові доби. Деякі з газаватнаме більше стосуються захоплення певних фортець, поселень та влаштованих для цього походів. Наприклад, Крит, Кипр, Багдат та Зігетвар – деякі з найважливіших об'єктів.

В арабській літературі відомий під назвою Меразі жанр творів у нашій (тут і далі – турецькій – ред.) літературі називається газанаме

* к.філол.н., викладач філологічного факультету КПУ, викладач відділення тюркських мов та літератур літературознавчого факультету університету Газі Осман Паша (м. Токат, Туреччина)

(книга битв – ред.), фетігнаме (книга завоювань – ред.), зафернаме (книга звитяг – ред.), або загалом, газаватнаме (книга походів – ред.).

"Газа" означає йти на війну чи вступати у сутичку. Оскільки битви з противниками віри називалися джигад, то пізніше газа теж використовувалася у цьому значенні. Слово "наме", запозичне з перської мови, у свою чергу, вживається на означення листа (у тому числі – лист до коханого), книги, збірника. У постпозиції до іншого слова може позначати письмовий твір на певну тему або жанр твору, наприклад, сакінаме (книга виноробства – ред.), сурнаме (книга долі – ред.) і т.п. Джігад, газве і газа в арабській мові є синонімами і називають зіткнення з ворогами за віру. "Газават" є множинною формою слова "газа". Газаватнаме – це поетичні чи прозові твори, в яких описуються двосторонні війни, рейди на ворожу територію і виявлений під час них героїзм [4, с.158]. Якщо твір, у якому розповідається про одну війну, називався "газанаме", то твір, об'єктом зображення якого було кілька воєн, носив назву "газаватнаме". Твори, відомі у нашій літературі як газаватнаме, завдяки детальним описам подій певної доби можуть стати повним матеріалом джерелом для істориків, особливо, у працях, присвячених Османській імперії [8, с.296]. Зокрема, деякі газаватнаме 17-18 століть можуть бути використані у дослідженнях козацької доби. Прикладом такої праці є розвідка Віктора Остапчука щодо газанаме Галіля Паши (1621 р.) [9].

Газа – це не лише завоювання чи перемогу, бо, незалежно від результату, вживалося на означення війни. Оскільки газаватнаме створювалися власне учасником події або, за бажанням, з вуст такого учасника, у цих творах багато походів і воєн описані до найдрібніших деталей.

У турецькій літературі твори у фанрі газаватнаме називалися фетігнаме або зафернаме. Існують газаватнаме під такими назвами. Джем Дільчін зауважує, що поеми-месневі, у яких розповідається про війни з ворогами віри, також називалися газанаме чи газаватнаме. [2, с.191].

Літературні твори, названі у нашій літературі "газанаме", "фетігнаме", "зафернаме", разом із хроніками виступають важливими документами, які доповнюють деякі пробіли історії Османської держави. Більшість походів, які не лише змінили хід історії, але й перекреслили долю багатьох місцевих та чужинських династій, у цих творах постає в усіх деталях [5, с.1].

У більшості випадків у назвах творів виникає плутанина зі вживанням слів "фетігнаме", "зафернаме" та "газаватнаме". Завоювання чи перемога не є суттю чи темою битви-газа. Газа – лише війна [7, с.268]. Твір, що розповідає про захоплення міста чи фортеці, має називатися "фетігнаме", а газаватнаме, у яких описується історія, що закінчується

завоюванням і знищенням ворогів, зветься "зафернаме". Згодом усі вони перемішалися, фетігнаме та зафернаме стали називати газаватнаме. Натомість, твори, у яких описувалися війни останнього часу, стали зватися зафернаме [4, с. 1].

Листи, у яких сусіднім володарям, ханам, принцям, спадкоємцям трону та намісникам повідомлялося про перемогу і здобуті в наслідок неї землі, також спочатку називалися фетігнаме. Особливо в ісламських країнах утворилася і протягом століть зберігалася традиція фетігнаме: із перших часів ісламу султани династій Емеві та Аббасі давали розпорядження писати фетігнаме. В епоху Газевидів фетігнаме відправлялися халіфам Аббасі. Це впровадження тривало до епохи Османів, коли використовувалося особливо інтенсивно. Фетігнаме, призначені для власного народу, писалися для підтримання настрою населення і рівня довіри до держави; а ті фетігнаме, які скеровувалися за межі країни, писалися для запобігання безпідставним чуткам та підривання надій ворогів. Як зауважив Іскендер Пала, фетігнаме несло попередження для ворогів і добру звістку для друзів [6, с. 171].

Для того, щоб написати газаватнаме, необов'язково щось завойовувати чи когось перемагати. Оскільки газаватнаме описували в усіх подробицях події війни певного періоду історії, вони мають історичне значення. Незалежно від поетичного чи прозового викладу твору, тема, обрана для героїчного зображення, часто підкріплюється власними спостереженнями і спогадами автора. З цієї точки зору багато газаватнаме можна вважати надійним джерелом. Однак також є газаватнаме, написані пізніше від описуваних подій, спираючись на історичні джерела. Особливо ті віршовані газаватнаме, у яких містяться цінні відомості про рейди чи про уклад солдатського життя, доречно розглядати як класичні поеми-месневі [6, с. 171].

Відомо, що до цього часу найавторитетнішою роботою, присвяченою вивченню газаватнаме, є праця Агяга Сирри Левента. Взагалі, окрім нього, немає іншого науковця, який би досліджував якийсь поетичний твір у жанрі газаватнаме. Агяг Сирри Левент вмістив перед своєю працею п'ятисторінкову вступну статтю, у якій подав детальні відомості з даного питання. У цьому вступі уважно розглянуто відмінності між газаватнаме і подібними до них за змістом творами. Наприклад, у творі "Tevârih-i Al-i Osman" (Історія Алі Османа) зібрані віршовані й прозові розповіді, у яких подаються широкі відомості про великі війни класичної доби. Одні цих розповідей розпочинаються з утворення світу, інші – з династії Османів, деякі ж є творами певної епохи, однак вони є окремими моментами класичної чи Османської історії [4, с. 1]. Таким чином видно, що Агяг Сирри відокремлює газа-

ватнаме від творів типу Теваріг-і Алі Осман чи творів, присвячених певному періоду історії Османської держави. Однак в процесі аналізу твору Теваріг-і Алі Осман, Сюлейман-наме та Селім-наме розглядаються як газаватнаме.

У багатьох джерелах хроніки, написані з метою опису одного чи кількох походів, згруповані із творами, які носять назву газанама чи зафернаме за принципом спільним з тим, що був використаний Левентом у своїй роботі. Відповідно, ми можемо навести наступну класифікацію:

1. Віршовані чи прозові твори, у яких на ґрунті опису життя певного правителя описуються війни і деякі події його часу: Селім-наме, Сюлейман-наме і т.п.

2. Газаватнаме, у яких описуються подвиги везирів чи відомих полководців. Більшість з них стосується таких особистостей, як Гайреттін Барбарос, Фазил Агмет Кьопрюлю, Тір'які Гасан, Оздеміроглу Осман Паша.

3. Фетігнаме, газанама чи зафернаме, у яких розповідається про певний похід чи захоплення певної фортеці, як завоювання Кипру чи Зігетвара.

Серед них майже немає творів, присвячених першим періодам Османської історії. Перші плоди стали помітними у XV ст. Коло газанама розширилося у XVI ст., і походи Селіма I та Сюлеймана Кануні стали ґрунтом для їх становлення як жанру. Із закінченням завоювань та початком розпаду імперії кількість газанама скоротилася. Зрештою, коли поразки ставалися одна за одною, написання газанама зовсім припинилося. Зафернаме з приводу Кримського походу 1852 (1269 за гіджрою) року та Грецької війни 1897 (1313) р. вважаються останніми творами даного жанру [4, с.4-5].

Невірним буде вважати, що усі твори, які зустрічаються в бібліотеках під назвами газанама, газаватнаме чи фетігнаме та подібні, стосуються воєн. Агяг Сирри Левент зауважує, що назва книги може ввести в оману, наприклад, твір із назвою Таріг-і Сефер-і Еґрі (Історія походу на Еґрі), що зберігається в бібліотеці Басзід під номером 5172x250, є трактатом з мистецтва управління (Siyâset-i Ameliyye), а зв'язок твору із походом на Еґрі вичерпується тим, що його автор закарбував у назві своє перебування у цьому поході [4, с.2]. Агяг Сирри у своїй роботі наводить декілька прикладів із книг, що зберігаються у стамбульських бібліотеках, коли деякі твори, які у своїй назві містять слова "зафернаме" чи "газанама", є частинами великих історичних творів і отримали свою назву через те, що були окремими томами [4, с.3].

Знов Агяг Сирри Левент на прикладах показав, що вакаїнаме (книги про події) неможна вважати належними до газаватнаме. Разом із тим, незважаючи на те, що листи про перемогу, які розсилалися падішагами іншим володарям з нагоди завоювання, носять назву "фетігнаме", вони

також не можуть вважатися газаватнаме [4, с.4]. Натомість, існують оповіді про героїзм під іншими назвами. Наприклад, такі, як восьма частина месневі Яг'ї Ташлиджали під назвою "Усульнаме"[5, с.158].

Серед дослідників газаватнаме трапляються такі, які найраніші зразки жанру шукають у XV столітті, починаючи відлік від епосів-дестанів Меліка Агмета Данішменда, Молли Аріфа Алі, Мелік Газі, таким чином, Данішменд-наме також зараховуючи до цього жанру. Є навіть такі, хто, заховуючи до жанру газаватнаме такі ґрунтовні твори, як дестани Сари Салтика чи Батгала Газі, прагнули віднести перші газаватнаме до сельджуцької доби [8, с.297].

Серед творів, які розповідають про походи та перемоги, багато є таких, де поруч із детальним описом війни емоційно зображені випадки надзвичайного героїзма. Однак, серед газаватнаме немає як творів, у яких напади турків на ворожі землі зображалися б без емоцій, безсторонньо, як і немає таких, де б розповідалося про відрубані під час нападу голови, розрубані надвое тіла, ріки крові, перекинутих коней, зруйновані міста, трофеї та полонених у сумятті [4, с.V]. Серед газаватнаме, написаних як у прозі, так і поетичній формі, чи в обидвох формах, є лише один твір найвищої художньої якості, здатний представляти собою даний жанр. А. С. Левент висловився наступним чином: "Серед сотен досліджених мною творів я не зустрів газаватнаме, яке б повністю відповідало вище викладеним характеристикам". З цього погляду твір Сузі Челебі можна вважати єдиним твором цього типу.

Якщо найцінніший твір у жанрі газаватнаме належить перу Сузі Челебі, то доречним буде дещо сказати про Сузі та його твір. Сузі Челебі (пом. 1524 р.) жив наприкінці XV-першій чверті XVI ст. і був придворним поетом. Про його життя є небагато відомостей. Відомо лишень, що будучи поетом-суфієм, він належав до ордену Накшібенді [1, с.2; 4, с.197-205]. Газаватнаме Сузі Челебі описує війни Міхалоглу Алі Бея (пом. 1507 р.), одного з бейв-наїздників доби Фатіга та Баєзіда II. Це поетичний твір у формі месневі. Оригінальний з погляду тематики, бо детально відображає тюркські навали та життя наїздників і дозволяє у всій живості відчувати героїчні події. Твори, створені під назвами "газаватнаме" чи "зафернаме", більшою мірою дорівнюються історичним документам. Адже газаватнаме Сузі носить епічний характер. Якщо не зважати на деякі твори, які не були нами розглянуті, як написано чи не одночасно або дещо раніше від Сузі газаватнаме Сабай, у якому описуються боснійські походи Коджа Давут паші (пом. 1498 р.), поетичний елемент жодного з проаналізованих нами газаватнаме не є настільки багатим. Твір Сузі можна порівняти лише із зафернаме Сабіта чи певною мірою Гюфті, поезика яких також багата. Більше

того, визначаючи цінність твору Сузі, Агях Сирри Левент зазначає: "Оскільки Сузі описує набіги та життя воїнів, його газаватнаме можна вважати єдиним у цій галузі"[4, с.208].

Прийшов час зупинитися на назві, що її дав творові Агях Сирри Левент. Твір носить назву "Книги про походи (газаватнаме) та газаватнаме Міхілоглу Алі бея". Із назви зрозуміло, що твір складається з двох частин. У першій частині, разом із додатками, у хронологічній послідовності розміщено 271 газаватнаме. Оскільки метою є сама фіксація творів у жанрі газаватнаме, вони супроводжуються короткими примітками, однак, щоби звернути увагу на розповсюджені помилки, у творі наведені початкові та заключні сторфи або речення газаватнаме, примірники яких можна зустріти на книжкових полицях. Як зрозуміло з другої частини назви книги, "Книга про похід Міхалоглу Алі Бея" також є твором у жанрі газаватнаме. Утім, тут йдеться про походи Міхалоглу Алі Бея, описані Сузі. Під цим кутом зору твір мав би називатися "Книги про походи та газаватнаме Сузі Челебі".

Тепер розглянемо віршовані й прозові газаватнаме. Частина з них має великі розміри. Наприклад, поема Гайреддіна Сабаї з Едірне, у якій розповідається про боснійські походи Коджа Давуд паши, складається з 15 тисяч бейтів, віршований твір Сафаї з Сінопу про походи Кемалья Реїса – з 10 тисяч бейтів, а твір цього ж автора, написаний для Гайреддіна паши налічує також 10 тисяч бейтів. Серед прозових газаватнаме можна згадати твір Абдуллага бін Ібрагім з Ускюдара, написаний для Сюлеймана Кануні у трьох великих томах.

Частина газаватнаме перекладена європейськими мовами і видрукована. Таким є твір Кятіпа Челебі, у якому розповідь розпочинається 1645 року з Критського походу і закінчується 1655 року описом морської битви біля Чанаккале. Його перекладено французькою мовою [4, с.115]. Також на французьку перекладено разом із примітками і критикою інший твір, у якому описується взяття Кара Мустафа пашею у 1678 році українського міста Чигирин [4, с.129]. Серед перекладених на французьку мову газаватнаме зустрічаємо і твір під назвою "Таріг-і Сефер-і Печ", у якому розповідається про облогу Відня з боку Мегмета IV [4, с.130]. Окрім цього, газаватнаме про походи Барбарос Гайреддін паши перекладене італійською мовою.

Прикрим є факт, що ці твори, численні рукописи яких зберігаються у наших бібліотеках і які перекладені іноземною, в основному – французькою, мовою, не відтворені зрозумілою для сучасної нашої (турецької – ред.) людини турецькою мовою.

Маємо намір, скориставшись книгою Агях Сирри Левента, ознайомити читача із адаптованими до сучасної турецької мови текстами газаватнаме.

За допомогою досліджень можна додати до зібраних Левентом газаватнаме ті, рукописи яких знаходяться у бібліотеках чи приватних збірках. Наприкінці хочемо навести уривки з віршованого газаватнаме Сузі:

Erenler çıkdı fülk-i bâd-pâdan
Sanasın uçdı şahinler yuvadan
Yine atlandı ol eshâb-ı şevket
Yine arzidiler eflâke haşmet
Gidüp Erdel yolına düsdiler germ
Gaza şevkile her dil mum-veş nerm
Yetisdi nara-i radile leşker
Adu oldı serasîme ser-a-ser
Ödi sındı çoğunun ol sadadan
Çoğı dîvane oldı hûy u hâdan
Kınından çıkdı her şemşîr-i bürrân
Bulutdan oynadı san berk-i rahsan
Göz açdırmayup ol hayli muzaffer
Kılıç koydılar anlara ser-a-ser
Yöneldi fi-sebilillah gazaya
Tevekkül kıldı can ile Hudaya
Gel iy gazi bu fânîden güzer kıl
Heman evvel kademde terk-i ser kıl
Nice meydana girmiş pehlevanlar
Döne döne sınanmış can-feşanlar

Ці бейти показові для розуміння літературної цінності твору:

Gıceyi gündüze katdı vü sürdi
Yolı tumar-ı hicran gibi dürdi
Diyar-ı gurbete olduk revane
Garaz hüsnün kalanı bir bahane

А ці рядки нагадують поезію Недіма:

Boyu naz öğredür serv-i revane
Yanağı gösterür al ergavane
Salın serv-i sehi reftara gelsün
Söze gel gonceler güftara gelsün.

1. Bursalı M. T. Osmanlı Müellifleri. – İstanbul, 1972. 2. Dilçin C. Örneklerle Türk Şiir Bilgisi. – Ankara 1983. 3. Köksal M. A., İslâm Tarihi. – İst., 1981. 4. Levent A. S. Gazavat-nameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-namesi. – Ankara 1956. 5. Levent A. S. Türk Edebiyatı Tarihi. – c.1. – Ankara 1984. 6. Pala İ. Ansiklopedik Divan Siiri Sözlüğü. – Ankara, 1998. 7. Pekolcay N., Eraydın S., Uzun D. M. v.s. İslami Türk Edebiyatında Sekil ve Nevîlere Giriş.- İstanbul, 1994. 8. Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi. – C. 3. – İstanbul, 1986. 9. Ostapchuk V. An Ottoman Gazanama on Halil Pasa's Naval Campaign against the Cossacks (1621) // Harvard Ukrainian Studies Adelphotos: a tribute to Omeljan Pritsak by his students / ed. By F.E. Sysyn. – Vol. XIV. – N: 3/4. – December 1990. – 482-522.

МЕТОДИКА ТА НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ВИКЛАДАННІ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ІНОЗЕМЦІВ *YABANCILARA DİL ÖĞRETİMİNDE UYGULANAN METOD, YÜNTEM, VE TEKNİKLER*

Халюк Гюнеш*

У загальних рисах основу нашого підходу щодо вивчення іноземної мови іноземцями можемо визначити таким чином: найважливішим при вивченні-навчанні іноземної мови є можливість студента виразити свою думку. Якщо студент може розповісти про себе, розуміє слова, які йому кажуть, то лише після цього можна навчати студентам глибинам цієї мови.

Yabancılar dil öğretiminde temel yaklaşımımızı en genel şekli ile şöyle ifade edebiliriz: Bir dilin öğreniminde-öğretiminde en önemli şey öğrencinin kendisini bir şekilde ifade edebilmesidir. Öğrenci kendi derdini ifade edebiliyorsa ya da kendisine söylenen kelimeleri anlayabiliyorsa ilk ve en önemli adımı atmış sayılır ki ancak bu seviyeden sonra öğrenciye dilin nirengi noktaları aktarılmaya başlanır.

Yani ifade etmeye çalıştığımız şey şudur: Dil öğretiminde ilk etap kelime öğretimi ile başlar. Zira dilbilgisini hatmetmiş bir öğrenci şayet yeterli kelime bilgisine sahip değilse hiçbir maruzatını dile getiremeyecektir. Aynı şeyi tersinden düşünecek olursak. Yani dilbilgisinde hiçbir bilgisi olmayan ama yeterli kelime bilgisine sahip olan bir öğrenci derdini tam doğru olmasa da bir şekilde anlatacaktır. Ancak yanlış anlamalara meydan vermemek için şunu ifade etmek isteriz: Biz dilbilgisinin gereksiz olduğunu savunmuyoruz. Biz bu konuda ilk adımın kelime öğretimi ile başladığını ve en önemli adım olduğunu ifade etmek istiyoruz. Şimdi kaleme alacağımız başlıkları bu çerçevenin sınırları içerisinde bilgilerinize sunmak isteriz.

TEMEL KAYNAKLARIMIZ KİTAPLARIMIZ

Dil öğretiminde öğrenci ile öğretmen arasındaki kadim köprülerdir kitaplar. Bizler de araştırmalarımız sonunda elde ettiğimiz ve dil öğretiminde faydalı olduğuna inandığımız kitaplardan bazılarını faydası olur mülahazasıyla tanıtmak istiyoruz.

* Викладач міжнародної школи "Мерідіан"

GÖKKUŞAĞI SERİSİ

Gökkuşağı serisi tanıtacağımız seriler içinde en büyük yaş gurubuna hitap eden seridir. Serinin:

DERS KİTABI

ÇALIŞMA KİTABI

ÖĞRETMEN KİTABI

SEYİR DÜNYASI adında türleri vardır.

Bu seri lise ve kısmen üniversitelere hitap eden bir seridir ve oldukça kalitelidir.

ADIM- ADIM TÜRKÇE SERİSİ

Adım –Adım Türkçe serisi altı sayıdan oluşan bir seridir. Bu serinin

DERS KİTABI

ÇALIŞMA KİTABI

KELİMELER DÜNYASI

ÖĞRETMEN (REHBER) KİTABI

CD ler (her kitabın kendine ait cd si bulunmaktadır.)

DİL BİLGİSİ KİTABI olmak üzere beş türü vardır.

Kitaplardan bazıları:

Adım-Adım serisi orta seviyeli öğrencilere hitap eden bir seridir.

Sınıf seviyesi olarak değerlendirecek olursak: 6-7-8. Sınıflara hitap eden bir seridir.

EBRU KİTAPLARI SERİSİ

En yeni seri olarak karşımıza çıkan Ebru Kitapları dil eğitiminde örnek bir yer teşkil etmektedir.

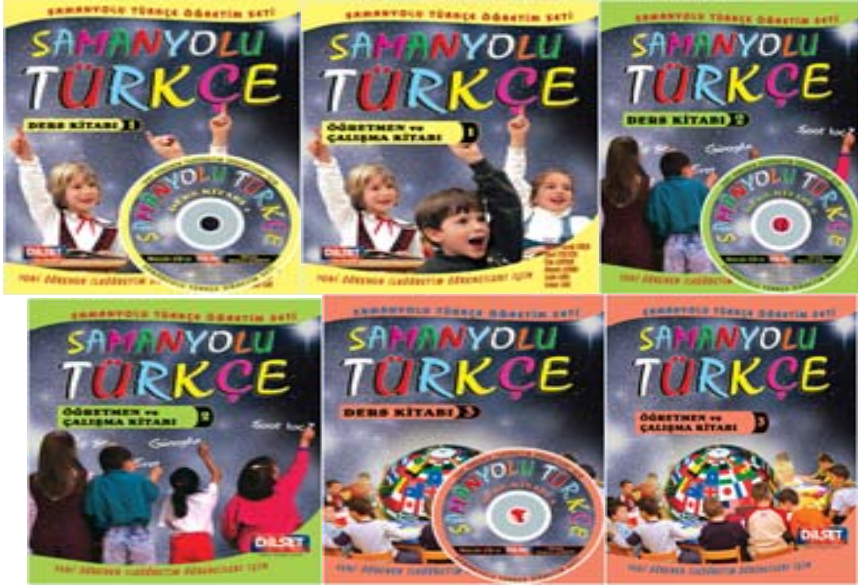

Ebru serisi daha çok, çocuklara hitap etmektedir.

Sınıf olarak ifade edecek olursak: 4. 5. 6. Sınıflar için oldukça ideal bir seri
SAMANYOLU KİTAPLARI SERİSİ

Samanyolu Serisi kendini kanıtlamış bir seri olarak karşımıza çıkıyor...

Bol resimlerle desteklenmiş metinler ve resimli kelime öğretimi gibi oldukça başarılı çalışmalara yer verilmiş bir kitap serisi.

Seri üç ders kitabı ve üç öğretmen kitabından oluşmaktadır. Hitap ettiği sınıflara gelince: Türkçeyi yeni öğrenmeye başlayan öğrenciler için oldukça uygun bir kitap. 1. 2. 3. 4. 5. Sınıfların seviyesine göre hazırlanmış bir kitap serisidir.

Kitapların tanıtımından sonra dil eğitiminde kelime öğretimine geçebiliriz.

Bir dilde kelime öğretimi madem bu kadar önemli o zaman bu eğitim nasıl gerçekleştirilecek, bu eğitim gerçekleştirilirken nelere dikkat edilecek? Bu hususlara bir göz atalım.

KELİME ÖĞRETİMİNDE DİKKAT EDİLECEK HUSUSLAR

Her öğrenciye yeni öğrendiği kelimeyi yazacağı bir defter tutturmalıyız.

Sözlük aldırarak ve onu kullanma alışkanlığı kazandırmak.

Öğretilen kelimelerin tekrarını yapmalıyız.

Ek kayaklardan yararlanarak yeni kelimeler verilmelidir.

Öncelikle ortak kelimeler öğretilmeli daha sonra günlük hayatta kullanılabileceği kelimelerle devam edilmelidir.

İlk etapta pratiğe dökülemeyecek kelimeler verilmemeli.

Şayet kelime bir hareket ifade ediyorsa bu sınıfta bizzat uygulanmalı ve uygulatılmalı. Eğer imkânımız varsa izlettirilmeli. (Fiiller)

Kelime bileşik ya da türemişse (üst sınıflarda) tahlil edilmeli hatta o kökten yeni kelimeler türetilmelidir.

Eğer kelime bir varlığı ifade ediyorsa onun kendisi ya da resmi gösterilmeli

Her öğrencinin mutlaka bir sözcük defteri olmalıdır. Zira öğrenci derste öğrendiği kelimeleri tekrar etmezse unutacaktır. İşte bu unutulmalarda kelimeyi kolayca bulabileceği bir tekrar defteri olmazsa kelime tekrarı da yapılmayacak dolayısıyla kelime tamamıyla hafızadan silinecektir. Bunun önüne geçmenin tek yolu kelime defteri tutturaktır.

Öğrenciler bazen işin kolayına kaçarak bilinmeyen kelimeyi öğretmene sorup işini o anlık halledebiliyor. Ama böyle bir öğrenme araştırma sonucu elde edilmediğinden yani emek sarf etmeden sonuca ulaşma olduğundan kelimenin hafızadaki ömrü de az olmaktadır burada bize düşen görev öğrenciyi her halükarda araştırarak öğrenmeye sevk etmektir, böylece ulaşılan bilgiye kıymet kazandırılacak ve unutmanın önüne geçilecektir.

Unutmak insanın tabiatında olan bir özelliktir. Dolayısıyla öğrencilerde her zaman unutma olayı gerçekleşecektir. Burada bize düşen görev tekrar yolu ile bunu en aza düşürmektir. Unutulmamalıdır ki tekrar edilmeyen her bilgi unutulmaya mahkûmdur. Bununla birlikte tekrar tekniklerine ilerde değineceğiz.

Özellikle dil öğretiminde ilk basamaklarda öğrencilerimize kendi dillerinde de bulunan yani ana dille-öğrenilen dil arasındaki ortak kelimeler öğretilmeli. Daha sonra çocuğun hayatında sık-sık kullandığı, yani onun dünyasına hitap eden kelimelere ağırlık verilmeli böylece hem çocuktaki öğrenememe korkusunun önüne geçilir hem de dil eğitiminde mesafe almaya hız katılmış oluruz.

Hepimizin kabul etmesi gereken bir mevzudur kelime öğretiminde görsel materyallerin önemi. Bu sebeple kelimelerin eğer imkanımız varsa projektör, yoksa flaş kartlarla öğrenciye gösterilmesi gerekir. Şayet hiç imkanımız yoksa öğretilen kelimeler vücut dili ile öğrenciye aktarılmalıdır. Özellikle fiil öğretiminde bu yöntemlere sıklıkla başvurulmalıdır.

Eğer kelime bileşik ya da türemişse özellikle üst sınıflarda bu kelimenin kökünden başka kelimeler türetilmeli ve türettirilmelidir. Bu yolla kısa zamanda birçok kelimenin öğretilmesi gerçekleşir.

Kelime öğretilirken, varsa zıt anlamıyla beraber öğretilmelidir. Bu şekilde kelimenin anlamı daha çabuk kavranmakta ve kelimenin

hatırlanması daha kolay olmaktadır. Orta seviyelerde ise kelimeler eş anlamları ile verilmelidir.

Öğrenciyi her zaman hazırta yönlendirmemeli özellikle üst sınıflarda kelimenin anlamı onun cümle içindeki yerine bakarak tespit ettirmeye çalışılmalıdır.

Eğer kelime bir varlığı ifade ediyorsa onun mutlaka kendisi ya da resmi gösterilmelidir.

Kelime öğretimi sonrası öğrenci mutlaka aktif kullanım sürecine sürüklenmelidir bunun için:

- 1- Öğrenciler okuma etkinliklerine yönlendirilmeli
- 2- İmkânlar ölçüsünde bulmacalar çözdürülmeli
- 3- Yeni öğretilen 15-20 kelime verilerek sözlü ya da yazılı anlatım çalışması yaptırılmalı.
- 4- Öğrencilerle her zaman ve her yerde Türkçe konuşmalı kısacası onları pratiğe zorlamalıyız.

KELİME ÖĞRETİMİNDE KULLANILABİLECEK
TEKNİKLERDEN BAZILARI

Resimleri kullanarak anahtar kelimeleri tanıtmaya:

Burada hem doktor kelimesini öğretiriz hem soru sorup cevap almayı.
Bu kim? Bu doktor.

Bu ne? Bu gitar.

Öğretmen kelimeyi söyler öğrenci de resme bakarak resmin altındaki numarayı söyler.

26

9

Aynı şekilde numara söylenir nesnenin adı istenebilir.

17

17

Jest ve mimikler yolu ile resmi anlattırma

Bu bizde bir bakıma sessiz sinema olarak adlandırılmaktadır. Öğrenciler bu etkinlikle hem oyun oynamış hem derse katılmış hem de kelime ezberi yapmış olur.

Bilen oturur.

Bu etkinlik öğretmenin sınıfa ilk girdiği anda yapabileceği ve tekrar amaçlı bir etkinliktir. Öğretmen sınıfa girince bütün öğrenciler doğal olarak ayağa kalkar, öğretmen her çocuğa bilebileceği birkaç kelime sorar ve bilene oturma izni verir. Dolayısıyla hem tekrar yapılmış hem derse ilgi toplanmış olur.

Topu al cevap ver.

Öğretmen ilginin azaldığı bir anda küçük bir plastik topu ismini söylediği bir öğrenciye doğru atar öğrenci ezberlenen bir kelime söyleyerek topu başka bir arkadaşına atar ve oyun böylece devam eder.

Evet –hayır.

Öğretmen sınıftan seçtiği bir öğrenciye elindeki resmi verir, sınıf seçilen öğrenciye çeşitli nesne isimleri sorar çocuk evet hayır cevaplarıyla sınıfı yönlendirilir

Resimlerle kelimeleri eşleştirme

Öğretmen daha önceden tahtaya yapıştırdığı resimlerin altına yine daha önceden hazırladığı yazıların öğrenciler tarafından yapıştırılmalarını ister.

Resim çizdirme

Çocuklardan verilen kelimelerin üzerindeki boş karelere kelimenin resmini çizmesini ister.

KELİME AVI

1- Öğretilen kelimenin bulunması istenebilir.

2- Verilen kelimeler istenebilir.

3- Verilen kelimenin harfleri karıştırılabilir.

4- Kelimelerin tanımı verilir bulunan kelime tanımın karşısına yazılır.

BOŞLUKLU HİKÂYE

Öğretilen kelimelerin olduğu bir metin hazırlanır, kelimeler çıkartılır. Öğrenciler dağıtılan kâğıtları önce serbest olarak doldururlar. Sonra öğretmen metni okurken öğrenciler de kontrol ederler.

KELİMELENERLE TENİS

Sınıf iki gruba ayrılır birinci grup bir kelime söyler ikinci grup söylenen kelimenin son harfi ile başlayan yeni bir kelime söyler ve oyun böyle devam eder gider.

Yapılabilecek diğer etkinlikler:

Öğrencilere muhakkak ek kaynaktan kelime öğretilmeli

Öğrencilere proje çalışmaları yaptırılmalı bu iki yönlü olabilir.

Seviyeye göre tartışma grupları oluşturulabilir.

Türkiye den örnekler istenebilir. Mesela düğünler, adetler en güzel turizm yerleri vb

Atasözleri ve deyimler resimlendirilerek anlatılabilir

SON OLARAK DİL EĞİTİMİNDE ÖĞRETMEN FAKTÖRÜ

Aslında her öğrenci sevdiği öğretmenin dersini sever dolayısıyla sevdiği derse çalışır.

Öğretmen olarak bize düşen ilk görev mesleğimizi sevmektir.

Öğrencilere güler yüzle yaklaşmalıyız.

Derslere planlı ve hazırlıklı girmeliyiz.

Her zaman yenilikçi ve heyecanlı olmalıyız.

Öğrenciyi karşımıza değil yanımıza almalıyız.

Öğretmen görünümüyle, davranışlarıyla hep örnek pozisyonda bulunmalı hiçbir zaman öğrenci karşısında duruşunu değiştirmemelidir.

Takipçi olmalı ödevleri daima kontrol etmeli kontrol etmeyeceği ödevi asla vermemelidir

Öğretmen hata düzeltmeli ancak kırıncı olmamalıdır.

Kısacası öğretmen öğrencinin hayat rehberi olmalıdır.

**ДУМКИ ЩОДО ТЮРКОМОВНИХ
НАЦМЕНШИН УКРАЇНИ**
*UKRAYNA'DA VAROLAN TÜRK HALKLARIN EĞİTİMİ
ÜZERİNE DÜŞÜNCE VE TEKLİFLER*

İrfan Ünver Nasrattinoğlu*

Рідна мова – це основний елемент, який робить людину людиною. Кожна людина має право вивчити рідну мову на гідному рівні. Так само як і людина має право вивчити свою культуру, мистецтво, літературу, фольклор. Незалежно від того, де в майбутньому буде жити людина, вона буде спиратися на ті звичаї та традиції, які вона отримала у спадок від своїх батьків.

Турецьке Мовне Товариство з метою досягнення узгодженості у мові провело ряд наукових засідань. Надзвичайно прикро, що лінгвісти, які проживають у різних країнах, не домовилися до даного часу про єдиний алфавіт. Засновник Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк, створюючи турецький алфавіт та граматику, запросив мовознавців з різних країн світу, щоб почути їхню точку зору. Таким чином, були створені новий алфавіт та грамика, які відповідали синтаксису турецької мови.

Сьогодні на території України проживають спільноти тюркського походження – кримські татари, гагаузи, уруми, кримчаки, які народилися та виросли на цих землях, відслужили тут в збройних силах, одружилися та народили дітей, які поважають український закон та підпорядковуються українським законам. Проте на цих землях проживають і тюрки Азербайджану, Узбекистану, Казахстану, Туркменістану, Кавказу та Середньої Азії. Наукова назва мови етнічних спільнот, яких ми перерахували, має єдину назву: тюркська. Таким чином, дане дослідження стане підґрунтям для подальших досліджень у даній галузі.

Sayın Başkan, Değerli Katılımcılar;

Benden önce konuşan, T.C.Kiev Büyükelçiliği Kültür ve Enformasyon Ataşesi Sn.Ahmet Çanga'nın okuduğu, Büyükelçi Sayın Erdoğan İşcan'ın mesajında da vurgulandığı gibi; Türkiye ile Ukrayna ilişkileri olumlu bir şekilde ve hızla gelişmektedir. Bu iki ülke ilişkilerinin her alanda gelişmesi gerekir; çünkü bugünkü nedenlerden başka, tarihsel bağlar bulunmaktadır. Bir başka deyişle; Türkiye'de ve Ukrayna'da yaşayan insanların birbirleriyle, kan bağları vardır. Bu itibarla, Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Türk Enformasyon ve Araştırma

* Президент Спілки фольклорних досліджень Туреччини

Merkezi ve Ukrayna Gagauzlar Birliđi'nin düzenlemiř oldukları II.Ukrayna'daki Türkçe Konuřan Halklar Paneli son derece yerinde bir düzenleme olup; bu düzenlemenin, Türkiye ve Ukrayna Cumhuriyetleri arasındaki, çok yönlü iliřkilere önemli katkılar sađlayacağına kuřku yoktur.

Panelde ele alınacak olan Kırım Tatarları, Gagauz, Urum, Karay ve Kırımçak Türkleri Eđitimi, Ukrayna'yı yöneten dostlarımızı olduđu kadar, Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerini de ilgilendirmektedir. Nitekim anılan düzenleme TİKA (Türk İřbirliđi ve Kalkınma İdaresi)'nin katkılarıyla yapılmaktadır.

Ukrayna'da yařayan onlarca azınlık arasında yer alan Türk kökenli topluluklar, řu veya bu nedenle gerekli eđitimlerden mahrum kalmıřlardır. Ukrayna yasaları dođrultusunda, geçmiř dönemlerde mahrum kalınan eđitim çalıřmalarının bundan sonraki yıllarda yapılabilmesi için, neler yapılmalıdır? Panel'in önemi, bu önemli soruya cevapların verilecek olmasıdır.

Ana Dili, bir insanın, insan olabilmesinin bařlıca ögesidir. Kiřinin, ana dilini, layık olduđu biçimde öğrenebilmesi en tabii hakkıdır. Keza, kültürünü, sanatını, edebiyatını, folklorunu öğrenmek de insanın hakkı olmalıdır. Esasen, nerede yařarsa yařasın, bir insan, anasından ve atasından gördüđu, öğrendiđi gelenek ve göreneklerle yařamaktadır. Dolayısıyla, Panel, bu konularda da, gelecekte yapılacak çalıřmalara ışık tutacaktır.

Buđün Ukrayna Cumhuriyeti topraklarında, bu topraklarda dođup büyümüş, askerlik yapmış, evlenip çoluk çocuđa karıřmış, Ukrayna bayrađına ve yasalarına yürekte bađlı Türk kökenli Kırım Tatarları, Gagauzlar, Karaylar, Urumlar ve Kırımçaklar bulunmaktadır. Ama bu topraklarda yařayan Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kafkasya ve Orta Asya Türkleri de yařamaktadır. Saydıđımız bu etnik azınlıkların konuřtukları dilin, bilimsel tek adı vardır: Türkçe.

Birleřmiř Milletler Teřkilâtının UNESCO kurumu, Türk Dilini, dünyada en çok konuřulan beřinci büyük dil olarak ilân etti. Zira bu dili günümüz dünyasında, 2,5 milyon civarında insan konuřmaktadır. Ayrıca bu dili konuřan insanlar, Avrasya cođrafyasına yayılmış durumdadırlar. Bir yazarın ifadesiyle; "Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar, nerede insan yařıyorsa, orada Türkçe konuřulmaktadır.

Geçmiřteki baskı rejimlerinde Türk kökenli halklara, ayrı alfabeler, ayrı gramerler dayatıldıđı ve konuřtukları dillere, etnik deđil, cođrafi adlar verildiđi bilinmektedir. Ama artık, geliřmiş, medeni ve küreselleřmekte olan bir dünyada yařıyoruz. Bu nedenle, nasıl bir tek İngilizce vardır ve her yerde bu dilin aynı alfabesi, aynı grameri var ise, Türk dilinin de yeryüzünde tek bir alfabesi ve tek grameri olmalıdır.

Örneğin Gagauz Türkleri bugün Moldova, Ukrayna, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'da yaşamakta olup; her ülkede ayrı bir alfabe ile eğitim görmektedir. Tüm dünyadaki sayıları bir milyon civarında olan bu Türk topluluğu, aynı dili konuşmalarına rağmen, eğitim yaşantıları birbirleriyle çelişkilidir.

Buraya gelince öğrendik ki; Ukrayna Hükümeti, Gagauz Türkleri'nin, Latin alfabesiyle eğitim görebilmelerine imkân sağlayan bir kararname yayımlamıştır. Bu kararname uygulanmaya başladığında, sınırın hemen öte yakasındaki Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'ndeki Gagauzlar'la aynı eğitim sistemine kavuşmuş olacaklardır.

Türk Dili bir tane olduğuna göre, Türkçe konuşan halkların, uzun vadede de olsa alfabe ve gramer birliğine kavuşmaları zorunludur. Maalesef böylesi bir birliğe, aydınlar ve yazarlar karşı çıkmaktadır. Oysa, Kırım'da yaşayan Kırım Tatarları'nın yayımladıkları bir kitap, Türkçe konuşan bütün topluluklar tarafından okunup anlaşılabilir. Keza, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde basılan kitapları da, örneğin Ukrayna'da yaşayan Gagauzlar, Karaylar, Urumlar, Tatarlar rahatlıkla okuyup anlayabilmelidirler.

Türk Dil Kurumu, dil birliğinin sağlanabilmesi amacıyla defalarca bilimsel toplantılar düzenledi. Çeşitli ülkelerde yaşayan dilbilim uzmanları, ne yazık ki, alfabe birliğini dahi sağlayamadılar. Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, bugünkü Türk alfabesi ve grameri oluşturulurken, çeşitli ülkelerdeki dil bilgilerini Ankara'ya davet etmiş ve onların da görüşlerini almıştı. Böylelikle, Türk dilinin sentaksına uyan yeni bir alfabe ve gramer meydana getirilmiştir.

Şimdi, Ukrayna'da doğup büyümüş olan, yani bu ülkenin yerlisi olan insanların dilbilim çalışmalarını irdeleyelim.

Kırım Tatarları. Türk kökenli Kırım Tatarları yoğun olarak Türkiye, Ukrayna-Kırım ve Romanya'da yaşamaktadırlar. Kuşkusuz başka coğrafyalarda da, daha küçük topluluklar halinde varlıklarını sürdüren Kırım Tatarları vardır.

Türkiye'deki, sayıları milyonlarla ifade edilen Türk vatandaşı olan Kırım Tatarları, bugünkü modern Türk eğitim sistemine göre eğitim görmektedir. Türkiye'de ise, bilindiği gibi, Lâtin alfabesi kullanılmaktadır.

Ukrayna'nın Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırım Tatarları, kiril alfabesiyle eğitim görmektedir ve yayın yapmaktadır.

Romanya'da yaşayan Kırım Tatarları, Lâtin alfabesiyle eğitim görmektedir ve bu alfabe ile kitap, dergi ve gazete yayımlayabilmektedir ama; ana dilde eğitim yapamamaktadır.

Yani bir halk, iki ayrı alfabe ile eğitim!...

Karaylar. Karaim de denilen Karaylar bugün Ukrayna-Kırım, Litvanya ve Polonya'da varlıklarını sürdürmektedir. İnanç sistemlerinin, öteki Türk topluluklarına göre farklılıklar arzemesi nedeniyle, kendilerini dışlanmakta hissettikleri için, hızlı bir biçimde asimile olmaktadır. Maalesef ana dillerini yaşatamamışlar; ana dilde eğitimin ne olduğunu da unutmuşlardır. Nispeten kültürlerini ve folklorunu yaşatma gayreti içerisindeyler ve buldukları ülkelerin dil ve alfabeleriyle kitap, broşür, dergi vb. yayını yapmaktadırlar.

Ukrayna-Kırım'da yaşayan Karaylar yayınlarını Kiril alfabesiyle; Litvanya'da ve Polonya'da yaşayanlar ise, Lâtin alfabesiyle peşpeşe kitaplar yayımlamaktadırlar.

Son derece zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Karay Türkleri'nin, yeryüzündeki sayılarının hızla azalmakta oluşu; bazı bilim kuruluşlarını hareket geçirmiştir. Bunlardan birisi, merkezi Amerika Birleşik devletleri'nde bulunan PIAC (Permanent International Altayistik Conferanse)'in, 22-27 Ağustos 1999 tarihlerinde Çek Cumhuriyeti'nin başkenti Prag'da düzenlenen geleneksel toplantısında verilen bir önergeyle; "Karay dilinin ve kültürünün yok olmaktan kurtarılması için, tüm Altayistler'in, çaba harcamaları gerektiği ve Birleşmiş Milletler Teşkilâtı nezdinde de girişimde bulunulması..." doğrultusunda karar alınmıştır.

Gagauzlar. Gagauz Türkleri Moldova, Ukrayna, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye'de büyük topluluklar halinde yaşamaktadır. Bu Türk topluluğunun, kökeni de, dil ve kültürel özellikleri de, bilim dünyası tarafından çok iyi bilinmektedir. Halis Türkçe konuşan insanlara "Siz Rus'sunuz! Siz Bulgar'sınız! Siz Yunan'sınız! Siz Romen'siniz..." denilmiş ve eklenmiştir: "Siz bu sunuz ama, Türkler, silah zoruyla sizin dilinizi değiştirdiler!..." Artık, insanın insana zulmettiği devirler gerilerde kalmıştır. Gagauz'lar da esasen bildikleri gerçek kimliklerine kavuşmuşlardır...

Kırımçaklar ve Urumlar:

Kırım'da yaşayan ve sayıları çok azalan bu Türk topluluklarının, ana diliyle nasıl eğitim yapabilecekleri hususu gerçekten merak konusudur. Yeterli ödenek temin edilebilirse, belki bunların bu sorunlarına çözüm bulunabilir ama; bize göre yapılabilecek şey; bu Türk toplulukları Karaylarla birlikte hareket ederek, belirlenecek alfabe ve gramer doğrultusunda, bir eğitim sistemine kavuşturulmalıdır. Hatta, Kırım Tatarlarıyla aynı doğrultuda bir eğitim düzeni de salık verilebilir ama; bunun, bugün için, Karay, Kırımçak ve Urum Türkleri tarafından kabul edileceğine pek ihtimal vermiyoruz.Oysa, uzun yıllar evvel Gaspıralı İsmail

Bey, bütün bu insanlara ne güzel bir mesaj vermişti: "Dil, fikirde, işde birlik!..."

Dilde birlik sağlanamadıktan sonra, fikirde ve işde nasıl birlik sağlanacak?Panele iştirak eden, çeşitli Türk topluluklarına mensup olan arkadaşlarımızın, bu husus üzerinde ciddi olarak düşüncelerini öneririz.

Türkiye-Ukrayna İlişkileri Önemlidir.Yaptığımız panel, son derece önemli bir işlevi de yerine getirmektedir. Türkiye-Ukrayna İlişkileri her alanda gelişirken, bilim, kültür ve sanat adamlarına da görevler düşmektedir.Biz, Türkiye Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu olarak bu düşünce ve bilinçle, içinde bulunduğumuz yılın mayıs ayında, Taras Şevçenko Üniversitesi bünyesinde kurulmuş olan "Roksalania" Folklor Topluluğunu Türkiye'de davet ettik. Ukrayna danslarının ve halk musikisinin yanı sıra, renkli kostümlerinin de sergilendiği Silifke ve Gaziantep uluslar arası festivallerinde bu grup büyük sükse yaptı. Gerek Silifke, gerekse Gaziantep'te halk, Ukraynalı gençlere hayran kaldılar. Ukrayna kültürüyle birlikte, insanımı da Türkiye'yle tanıtan gençler de Türkiye'ye ve Türk insanına hayran oldular. Şimdi bu gençler, gelecek yıl da Türkiye'deki başka bir festivale katılabilecek olmalarının heyecanını yaşıyorlar.Biz Ukrayna'dan Türkiye'ye gelen bu folklor topluluğunun içerisinde yer alan, folklor uzmanlarıyla birlikte Silifke'de bir de "Türkiye-Ukrayna Kültür İlişkileri Paneli" düzenledik. Bu panelde ele alınan Türk Halk Ozanları ile Ukrayna Kobzar'larının, benzeri halk sanatını aynı doğrultuda icra eden halk sanatçıları olduklarını tespit ettik.Gerek bizim yaptığımız bu düzenlemeler; gerekse, bugün burada gerçekleştirdiğimiz panel; Türkiye-Ukrayna ilişkilerinin daha ileri bir seviyeye çıkarılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.Böyle bir Paneli düzenleyen kurum ve kuruluşlarla, kişileri yürekten kutluyoruz. Ayrıca, panelin düzenlenmesini sağlayan her seviyedeki görevlilere de şükranlarımızı sunmayı bir görev sayıyoruz.

Sonuç olarak;Ukrayna yasaları doğrultusunda ve bu ülkenin vatandaşı olmanın bilinciyle;Alfabe birliğine,Gramer birliğine,Yani dil birliğine gidilmedikçe, Ukrayna'da yaşayan Türk dilli toplulukların eğitim birliği yapabilmeleri de mümkün olmayacaktır.

РІШЕННЯ

11 листопада 2008 року за підтримки та сприяння посольства Турецької республіки в Україні, Турецького управління співробітництва та розвитку (ТІКА), Турецького центру інформації та досліджень і кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Всеукраїнської громадської організації "Союз Гагаузів України" було проведено Другий Всеукраїнський круглий стіл "**Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар**".

Зі вступним словом до учасників та гостей круглого столу "Проблеми освіти кримських татар, гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків" звернулись представники таких організацій:

Підвойний Володимир Миколайович, завідувач кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ахмет Чанга, аташе з питань культури та туризму зачитав звернення до учасників круглого столу Надзвичайного і Повноважного посла Турецької Республіки в Україні п.**Ердогана Ішджана**.

Арнаут Федора Іванівна, президент ВГО "Союз гагаузів України".

Дудка Валентин Романович, начальник відділу культури етносів України та українських діаспор Міністерства культури та туризму України, зачитав вітальне слово від імені керівника Міністерства культури та туризму України.

Майстренко Галина Петрівна, головний спеціаліст відділу мовної політики з питань реалізації європейської хартії регіональних мов та меншин Державного комітету України у справах національностей та релігій, зачитала звернення до учасників круглого столу голови Державного комітету України у справах національностей та релігій **О.Н.Саган**.

Левітас Ілля Михайлович, Президент національних товариств України

Молла Афанасій Миколайович, Представник АТО Гагаузії в Україні, зачитав вітальне слово від імені Башкана АТО Гагаузії Михайла Формузала.

Проф. **Насратгіноглу Ірфан**, Президент Спілки фольклорних досліджень Туреччини (Туреччина) оголосив рішення, прийняте даною організаці-

єю, та нагородив кафедру тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ВГО "Союз гагаузів України" почесними грамотами та пам'ятними відзнаками за досягнення у сфері тюркологічних досліджень.

Після цього проводилась секційна робота відповідно до програми Круглого столу :

1. Яяєва А.М

Стан освіти кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим

2. Сулейманова З.С.

Особливості викладання кримськотатарської мови та літератури в загальноосвітніх учбових закладах Автономної Республіки Крим

3. Керімов І.А.

Природничонаукова термінологія кримськотатарською мовою в школах з кримськотатарською мовою навчання.

4. Абібулаєва Е.Е.

Вивчення кримськотатарської мови на факультеті кримськотатарської та турецької філології КІПУ

5. Полканова Г. Ю.

Освіта кримських караїмів у минулому.

6. Ормелі Т.В.

Сучасні проблеми освіти у кримських караїмів

7. Будник Н.В.

Освіта кримчаків. Минулі і сучасні проблеми (вивчення рідної мови).

8. Арнаут Ф.І.

Розвиток рідної мови серед гагаузів України

9. Вікол В.І.

Стан вивчення гагаузької мови в школах Болградського району

10. Акдерлі І.С.

Взаємодія органів виконавчої влади з суспільними національно-культурними організаціями району.

11. Столітня А.І.

Гагаузька мова в освіті Молдови: результати та перспективи

12. Кулаксіз О.С.

Вивчати чи не вивчати гагаузьку мову? Ми ніколи не ставили таке запитання

13. Кальчев Б.Ф.

Висвітлення проблеми викладання гагаузької мови та літератури у газетах Болградського району

14. Глашев А.А.

Хозарський казанат та його спадщина у культурі та мові караїмів, кримчаків, гагаузів, кримських татар, карачаєво-балкарців та кумиків

15. Гаркавець О.М.

Мова писемних пам'яток як історичний ресурс для розвитку сучасних тюркських мов

16. Пономарьова І.С.

Етномовна ситуація у середовищі греків-тюркофонів (урумів) Приазов'я протягом ХХ століття

17. Кіор В.І.

Проблеми викладання рідної мови в урумських селах

18. Дрига І.М.

Від літніх шкіл до постійного навчання: укладання підручників рідної мови для караїмів та урумів

19. Айдин Агмед

Методика та новітні технології у викладанні турецької мови для іноземців

20. Озуйгун Алі Риза

Проблеми викладання мови у кримськотатарських школах упродовж останніх 8 років

21. Хаджі Мурат Арабаджі

Навчання кримськотатарської діаспори у Туреччині

22. Насраттіноглу Ірфан Унвер

Думки щодо освіти тюркомовних нацменшин України

Висновки:

У результаті проведення круглого столу під головуванням к.філол.н., доц. **Федори Арнаут**, к.філол.н., доц. **Володимира Підвойного**, к.філол.н., доц. **Омера Дерменджі** було відзначено про необхідність:

1. активізації підготовки кваліфікованих фахівців з тюркських мов
2. посилення термінологічної роботи, підготовки лексикографічних праць мовами тюркських народів, які проживають в Україні
3. підготовки і написання підручників з природничих наук кримськотатарською мовою
4. термінового відкриття недільних шкіл для кримчаків.
5. включення караїмів та кримчаків, представників місцевих народів України, до Європейської хартії.
6. збільшення навчальних годин для викладання гагаузької мови
7. проведення роботи щодо залучення до лав студентів представників тюркських нацменшин для вивчення турецької мови та літератури на кафедрі тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
8. перевидання та укладання посібників та підручників з мови, історії та культури тюркських народів України, що сприятиме їхній інтеграції у тюркський світ.

9. Необхідність підготовки викладачів урумської мови у районах проживання тюрків-урумів та викладання урумської мови як факультативу у школах.

10. Необхідність термінової підготовки підручників з урумської мови.

11. Недостатня кількість спеціалістів, які здійснюють дослідження письмових творів давньою урумською мовою.

Написання назв давніх гагаузьких сіл, які було змінено в період Радянського Союзу, як літерами української абетки, так і літерами латинської абетки.

Здійснення друку та передача школам у достатньому об'ємі підручників, складених латинською абеткою, відповідно до указу Кабінету міністрів України "Про перехід гагаузької мови на латинську абетку" від 14.04.2008.

розширення можливості стажування представників національних меншин, які проживають на території України, в університетах Європи, літніх школах, курсах, де викладаються тюркські мови (TÖMER).

KARARLAR

T.C. Kiev Büyükelçiliği ve TİKA desteği ile Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Türk Enformasyon ve Araştırma Merkezi, Bütün Ukrayna Cümnä Kuruluşu "Ukrayna Gagauzların Birlii" tarafından düzenlenen II. Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar PANELİ 11 Kasım 2008 günü gerçekleştirilmiştir.

Kırım Tatarları, Gagauz, Urum, Karay ve Kırımçak Türkleri Eğitimi konusunun ele alındığı Panel açılış töreninde sırasıyla aşağıda isimleri ve sıfatları yazılı kişiler konuşmuşlardır:

Vladimir Pidvoynıy

Kiev Milli T.Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü Başkanı

Fedora Arnaut

Ukrayna Gagauzlar Birliği Başkanı

Ömer Dermenci

TİKA Ukrayna Kiev Görevlisi

Valentin Dudka

Ukrayna Kültür ve Turizm Bakanlığı Etnik Kültür Bölümü Başkanı

Alla Serednitskaya

Ukrayna Milli ve Dini Azınlıkları Komitesi Şube Müdürü

İlya Levitas

Ukrayna Milli Azınlık Dernekleri Meclis Başkanı

Afanasiy Molla

Gagauz Yeri Özerk Bölgesi Ukrayna Temsilcisi

Ahmet Çanga

T.C.Kiev Büyükelçiliği Kültür ve Enformasyon Ataşesi

İrfan Ünver Nasrattınoğlu

Türkiye Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Başkanı

Bu konuşmalarda T.C. Kiev Büyükelçisi sayın Erdoğan İşcan'ın mesajı sayın Ahmet Çanga tarafından; Ukrayna Milli ve Dini Azınlıkları Departmanı Başkanı sayın O.N Sagan'ın mesajı sayın Maystrenko Galina tarafından ; Ukrayna Kültür ve

Turizm Bakanı sayın. Vovkun tarafından sayın V.Dudka ; Moldova-Gagauz Yeri Başkanı sayın Mihail Formuzal'ın mesajı sayın Afanasiy Molla tarafından okunmuştur.

Türkiyeden gelen Prof.Dr. İrfan Ünver Nasrattınoğlu Başkanı olduğu Halk Kültürünü Araştırmaları Kurumu'nun gerekçeli kararını belirttiikten sonra Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü' ne ve Bütün Ukraina Cümnâ Kuruluşu "Ukraina Gagauzların Birlii" 'ne Türkoloji ve Türk Halk Kültürü çalışmalarına yaptıklarından dolayı ödül plaketi ve belgesini takdim edilmiştir.

Bundan sonra aşağıdaki program çerçevesinde Panel çalışmalarına geçilmiştir.

1. Amine Yahyaeva (Kırım-Tatar)

Kırım Özerk Cumhuriyetinde Kırım Tatar dilinde Eğitim Durumu

2. Zera Süleymanova. (Kırım-Tatar)

Kırım Özerk Cumhuriyeti Orta Okullarında Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Eğitimi

3. İsmail Kerimov(Kırım- Tatar)

Kırım Tatar Eğitiminde Kırım Tatar Dilinde Doğalbilim Terminolojisinin Kullanımı

4. Enize Adibulaeva(Kırım-Tatar)

Kırım Pedagoji Enstitüsü Türk Edebiyatı ve Kırım Tatar Fakültesinde Kırım Tatar Dilinin Eğitimi ve İncelenmesi

5. Anna Polkanova (Kırım-Karay)

Dünden Bugüne Kırım Karay Türkleri'nin Eğitimi

6. Tatyana Örmeli (Kırım-Karay)

Kırım Karay Türkleri'nin Eğitim Sorunları.

7. Natalya Budnik (Kırım-Kırımçak)

Kırımçaklar'ın Eğitimi. (Ana Dilinin Öğreniminde) Dünkü ve Bugünkü Sorunları

8. Tudora Arnaut (Ukrayna-Gagauz)

Ukrayna Gagauzları Arasında Ana Dilinin Gelişmesi

9. Viktor Vikol (Ukrayna-Gagauz)

Bolgrad Bölgesi Okullarında Gagauz Dili Eğitimi

10. İvan Akderli (Ukrayna-Gagauz)

Bolgrad Bölgesi'nde Yürütme Makamlarının Sivil Milli Kültür Dernekleri ile Etkileşimi

11. Anna Stoletnyaya (Moldova-Gagauz]

Moldova Eğitim Sisteminde Gagauz dili; Sonuçlar ve Perspektifler.

12. Olga Kulaksız (Ukrayna-Gagauz)

Gagauz Dilini Okuyalım mı Okumayalım mı? Biz Bu Tür Soruyu Hiç Bir Zaman Koymadık

13. Boris Kalçev (Ukrayna-Gagauz)

Bolgrad Bölge Gazetelerinde Gagauz Dili ile İlgili Yayınlar

14. Ahmet Glaşev (Rusya F.-Türkolog)

Karaçay-Balkar ve Kumık, Kırımçak, Karayım, Gagauz Dili ve Kültüründe Hazar Kaganlığının İzleri.

15. Aleksandr Garkavets (Kazakistan-Urum-Türkolog)

Çağdaş Türk Dilinin Gelişiminde Yazılı Kaynaklardan Yararlanma

16. İrina Ponomareva (Ukrayna-Urum-Türkolog)

XX. asırda Azak Denizin Etrafında Urum Türkleri'nin Etnik Dil Durumu

17. Valeriy Kior (Ukrayna-Urum-Türkolog)

Urum Köylerinde Ana Dilin Eğitiminde Ortaya Çıkan Sorunlar

18. İrina Driga (Ukrayna-Türkolog)

Yaz Okulundan Devamlı Öğrenime: Karay ve Urum Türkleri'nin Uygulamalı Anadil Ders Kitapları

19. Ahmet Aydın (Ukrayna-Eğitimci)

Yabancılarla Türkçe Eğitiminde Metod Uygulamaları ve Modern Teknikler

20. Alırıza Özüygun (Türkiye- Eğitimci)

Son 8 yılda Kırım Tatar Okullarındaki Dil Eğitimi Sorunları

21. Hacımurat Arabacı (Türkiye-Eğitimci)

Türkiye'deki Kırım Tatarlar'ın Diaspora Oluşumunda Eğitim Faktörü

22. İrfan Ünver Nasrattınoğlu (Türkiye-Türkolog)

Türkçe konuşan Ukrayna Azınlıklarının Eğitimi ile İlgili Düşünceler.

Panelin sonunda Doç.Dr. Tudora Arnaut, Doç.Dr. Volodimir Pidvoyniy ve Yrd.Doç.Dr. Ömer Dermenci tarafından yapılan değerlendirmede :

1. Kırım Tatar dilinde terminoloji sözlüklerin yetersizliği
2. Kırım Tatar'larında Fen bilgisi ders kitaplarının eksikliği
3. Tüm Türkçe Konuşan halklarda kaliteli ders kitaplarının hazırlanmasında uzman eksikliği
4. Kırımçaklar için pazar okullarının acilen açılması gereği
5. Karay ve Kırımçaklar'ın Ukrayna'nın yerli halklar Avrupa haritasına dahil edilmesi

6. Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Edebiyat Enstitüsü Türkoloji Bölümü'ne gelecek yıl Türk Dili ve Edebiyatı'nı öğrenmek amacıyla Türk azınlıklarından talebe alınması için Üniversiteye resmi başvurulması

7. Ukrayna'da Türkçe Konuşan halkların dil, tarih ve kültür alanlarında hazırlanacak olan kitaplarının yeniden yazılması ve böylelikle Türk dünyası ile entegre olmalarının sağlanması.

8. Sovyetler Birliği döneminde adları değiştirilen Gagauz köylerinin eski Gagauz Türkçe'si ile adlarının da Ukraynaca adlarının yanında latin alfabesi ile yazılması

9. Gagauz köylerindeki okullarda gagauzca verilen derslerin sürelerinin uzatılması

10. 14.04.2008 tarihinde Ukrayna Bakanlar Kurulunun almış olduğu kararname ile Gagauz dilinin latin alfabesine geçmesi ile acilen latin alfabesi ile ders kitaplarının yeterli kadar bastırılarak okullara dağıtılması.

11. Eski Urumca (Karamanlıca) yazma eserlerinin okunup incelenmesini yapabilecek uzman kişilerin olmaması
12. Urum Türkleri'nin yaşadığı bölgede dil eğitimi verebilecek öğretmen yetiştirilmesi gereği ve okullarda Urumca'nın seçmeli ders olarak okutulması.
13. Urum dilinde kitapların acilen hazırlanması
14. Urum Türklerinin yaşadığı bölgedeki Urum Türkleri'ne Rumca-Yunanca öğretilmekte olup bu durum devam ederse buradaki Urum Türklerin asimile olunmaları söz konusudur.

Sonuç olarak Ukrayna'da yaşayan Türk kökenli azınlıklar hızla asimile olmaktadır. Bu nedenle bu azınlıklardan seçilecek Türk ruhlu eğitimci uzmanların Türkiye'deki yaz okullarında Türkçe eğitimi almaları yararlı olacaktır. Bu hususta Ankara'daki Bilkent Üniversitesi'nin yaz aylarında açtıkları kurslarında iştirak etmeleri mümkün olduğu gibi TÖMER kurslarındanda yararlandırılmaları şayanı tavsiyedir.

Ukrayna'da Türkçe Konuşan Halklar Paneli

Başkanlığımız desteği ile Ukrayna'nın en seçkin kültür ve eğitim kurumu olan Kiev Millî Taras Şevçenko Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Türk Enformasyon ve Araştırma Merkezi ve sivil toplum kuruluşu olan Ukrayna Gagauzlar Birliği organizasyonunda düzenlenen "Türkçe Konuşan Halklar Paneli", Kiev'de gerçekleştirildi. Ukrayna'nın yanı sıra Türkiye, Kazakistan, Moldova ve Rusya Federasyonu'ndan gelen bilim adamlarının katıldığı panelde Ukrayna'da yaşayan ve Türkçe konuşan halklar ve sorunları hakkında bildiriler sunuldu.

Ukrayna sınırları içinde yaşayan halka, anadillerinin öğretilmesi ve bunun için ihtiyaç duyulan maddî gereksinimlerin tartışıldığı panelde, merkezden uzakta ikamet eden ve Türkçe konuşan halkların eğitimci ve aydın temsilcilerinin, merkezi yönetimin konuyla ilgili sorumluları ile bir araya gelmeleri amaçlandı.

Ukrayna Kültür ve Turizm Bakanlığı Etnik Azınlık Kültürleri ve Ukrayna Diasporası Dairesi Başkanı Valentin Dudka, Ukrayna Din ve Millî Azınlıklar Dairesi Temsilcisi Alla Serednitska ve Ukrayna

Eğitim Bakanlığı Azınlıklar Bölümü Sorumlusu Svitlana Harçenko'nun açılış konuşmalarıyla başlayan panelde, Ukrayna devletinin kısıtlı olanaklarına rağmen yapılan çalışmaları desteklediği, ülkenin zenginliği olan bütün kültürlerin varlığının devamı için çalıştığı ifade edildi.

Panelde söz alan Ukrayna Millî Azınlıklar Sivil Toplum Örgütleri Konseyi Başkanı İlya Levitas ise sivil örgütlerin varlığına dikkat çekerek, Türkçe konuşan halklara yardıma hazır olduğunu söyledi.

Наукове видання

II. Ukrayna'daki Türkçe Konuşan Halklar (Gagauz, Urum, Karay,
Kırımçak ve Kırım Tatarları'nın eğitim sorunları)
Paneli

Матеріали Другого
Всеукраїнського круглого столу
"Проблеми освіти тюркомовних народів України: гагаузів,
урумів, караїмів, кримчаків і кримських татар

Yayıma hazırlayanlar : Doç.Dr. Fedora Arnaut,
Doç.Dr. Volodimir Pidvoyniy

Підготовка до друку: канд. філол. наук, доц. Федора Арнаут
канд. філол. наук, доц. Володимир Підвойний

ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ
ТУРЕЦЬКОГО УПРАВЛІННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ТА
РОЗВИТКУ (ТІКА) ТА ЗАВДЯКИ СПІЛЬНІЙ РОБОТІ
КООРДИНАЦІЙНОГО ОФІСУ ТІКА В УКРАЇНІ-КРИМУ ТА
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

BU KİTABIN BASIMI TİKA'NIN MADDİ DESTEĞİ, TİKA
UKRAYNA-KIRIM PROGRAM KOORDİNATÖRLÜĞÜ VE KIEV
TARAS ŞEVÇENKO MİLLİ ÜNİVERSİTESİ İŞBİRLİĞİ İLE
GERÇEKLEŞTİRİLMİŞTİR.

Друкуються за авторською редакцією

Підписано до друку 26.12.10. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 539. Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 14,94. Обл.-вид. арк. 13,08. Зам. № 210-5469

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02